

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

YEŞİLZÂDE MEHMET SÂLİH EFENDİ'NİN HAYATI,
ESERLERİ VE TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fatih BURUCU

İstanbul

Ekim-2021

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

**YEŞİLZÂDE MEHMET SÂLİH EFENDİ'NİN HAYATI,
ESERLERİ VE TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fatih BURUCU

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Veysel AKKAYA

İstanbul

Ekim-2021

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslam Bilimleri Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Veysel AKKAYA

(İmza)

Üye: Doç. Dr. Murat KAYA

(İmza)

Üye: Prof. Dr. Ahmet Cahit HAKSEVER

(İmza)

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Metin TOPRAK

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi’nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlâk ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Fatih BURUCU

ÖN SÖZ

Hissiyatta, fikriyatta, ahlâkta, hal ve davranışta, Allah Rasûlüne benzeyebilme cehdi anlamına gelen tasavvuf, Anadolu insanının inanç dünyasında müstesna bir yere sahiptir. Türklerin İslamiyet’i kabulünü takip eden yıllarda tasavvuf cereyanı gelişmeye başlamış, halkın göstermiş olduğu derin alâka ile bir eğitim, fikir ve irfan geleneği haline gelmiştir. Bu topraklarda sayısız mutasavvıf yetişmesi ve tasavvufa dair eserlerin çokluğu da bu alakanın bir göstergesidir.

Bu çalışmamızda 1874 yılında Erzurum’un İspir İlçesinde dünyaya gelen, yaşadığı dönemde meydana gelen olaylara karşı her zaman duyarlı bir kişiliğe sahip olan ve bunun gereklerini her zeminde yerine getiren, farklı alanlarda vermiş olduğu eserleri ile ve köşe yazılarıyla, doğru gördüğü mücadelesini en üst perdeden bir kararlılıkla ortaya koyan ve 1954 yılında İstanbul Fatih’te vefat eden mutasavvıf Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi’nin hayatını, eserlerini ve tasavvufî görüşlerini inceleyeceğiz. Bu çalışmamız, hayatlarını, inanç ve davalarının mücadelesine adanmış bu gibi şahsiyetlerin ortaya çıkarılmasının gerekliliğine olan inancımızın bir mahsülüdür.

Çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çalışmamızın konusu, önemi, sınırları ve yöntemi hakkında bilgi verdikten sonra ikinci bölümde Mehmet Sâlih Efendi’nin hayatı ve eserlerini inceleyeceğiz. Üçüncü bölümde tasavvufî görüşlerini kaleme alacağız. Dördüncü bölümde ise *Dervîşâne Tevhîr Risalesi* adlı eserin transkribe edilmiş şeklini ve sadeleştirilmiş halini vereceğiz.

Bu çalışmamda bana rehberlerlik edip yoğun çalışma temposuna rağmen maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen kıymetli hocam Doç. Dr. Veysel AKKAYA’ya, bu süreçte her daim yanımda olan değerli eşime, çocuklarıma, kıymetli dostum Muhammed Cemal TURAN’a ve Elyas BURUCU kardeşime, teşekkürü bir borç bilirim. Gayret bizden, başarı Allah’tan.

Fatih Burucu
İstanbul-2021

ÖZET

YEŞİLZÂDE MEHMET SÂLİH EFENDİ’NİN HAYATI, ESERLERİ VE TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

Fatih BURUCU

Yüksek Lisans, Temel İslam Bilimleri

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Veysel AKKAYA

Ekim-2021, 146+X Sayfa

1874 yılında Erzurum’un İspir İlçesinde dünyaya gelen Mehmet Sâlih Efendi, Osmanlı Devleti’nin yıkılışına ve Cumhuriyetin kuruluşuna şahit olmuş, Millî Mücadele döneminde birçok cephede fiili olarak görev almış, ayrıca irşat faaliyetlerinde görevlendirilmiş önemli bir şahsiyettir. Birinci Mecliste milletvekilliği yapmış, ikinci meclise ise muhalif grupta olduğu için girememiştir. Daha sonraki dönemlerde basın yayın yoluyla hak mücadelesini büyük bir kararlılıkla ortaya koymuş ve 1954 yılında İstanbul Fatih’te vefat etmiştir. Bu çalışmamızda mutasavvıf Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi’nin hayatını, eserlerini ve tasavvufî görüşlerini inceleyeceğiz. Çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çalışmamızın konusu, önemi, sınırları ve yöntemi hakkında bilgi verdikten sonra ikinci bölümde Mehmet Sâlih Efendi’nin hayatı ve eserlerini inceleyeceğiz. Üçüncü bölümde tasavvufî görüşlerini kaleme alacağız. Dördüncü ve son bölümde ise *Dervîşâne Tevhîd Risalesi* adlı eserin transkribe edilmiş şeklini ve sadeleştirilmiş halini vereceğiz.

Anahtar Kelimeler: Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi, *Dervîşâne Tevhîd Risalesi*, Sûfî, Tasavvuf.

ABSTRACT

THE LIFE, WORKS AND SUFİ WİEVS OF YEŞİLZADE

MEHMET SALİH EFENDİ

Fatih BURUCU

Master, Basic Islamic Sciences

Thesis Supervisor: Doç. Dr. Veysel AKKAYA

October-2021, 146+X Pages

Mehmet Sâlih Efendi, who was born in Erzurum's İspir District in 1874, witnessed the collapse of the Ottoman Empire and the foundation of the Republic, actively participated in many fronts during the National Struggle, and was also an important person who was assigned to directing activities. He served as a parliament member in the first assembly, but could not enter the second assembly because he was in the opposition group. In the following periods, he revealed his struggle for rights with great determination through the press and he died in 1954 in Istanbul Fatih. In this study, we will examine the life, works and Sufi views of Sufis Yeşilzade Mehmet Sâlih Efendi. Our study consists of four parts. After giving information about the subject, importance, limits and method of our study in the first part, we will examine the life and works of Mehmet Sâlih Efendi in the second part. We will write down the third mystical views. In the fourth and last part, we will give the transcribed form and simplified version of the work called *Dervişâne Tevhîd Risalesi*.

Key Words: Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi, *Dervişâne Tevhîd Risalesi*, Sufi, Mysticism.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ.....	ii
ÖN SÖZ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR.....	x
BİRİNCİ BÖLÜM.....	1
GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	1
1.2. Araştırmanın Sınırları ve Yöntemi.....	2
1.3. Araştırmanın Bölümleri	3
1.4. Konuyla İlgili Literatür Analizi	3
İKİNCİ BÖLÜM	4
YEŞİ LZÂDE MEHMET SÂLİH EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ.....	4
2.1. Hayatı	4
2.1.1. Doğumu.....	4
2.1.2. Nesebi	4
2.1.3. İsmi	5
2.1.4. Tahsil Hayatı	7
2.1.5. Askerliği.....	7
2.1.6. Evliliği ve Çocukları	7
2.1.7. Aldığı Vazifeler.....	8
2.2. Hocaları.....	9
2.2.1. Mustafa Niyazi Efendi.....	9
2.2.2. Haşîzâde Şeyh Hacı Ali Efendi	12

2.3. Talebesi Şemsettin Yeşil.....	12
2.4. Millî Mücadele Hayatı	17
2.4.1. Erzurum Yılları	17
2.4.2. Parti Kurma Teşebbüsü	18
2.4.3. Bursa Yılları.....	18
2.4.4. Aldığı Madalyalar	20
2.5. Siyasi Hayatı	20
2.5.1. Milletvekili Seçilmesi.....	20
2.5.2. Meclisten Beklentileri	21
2.5.3. Meclis Faaliyetleri.....	22
2.5.4. Mecliste Aldığı Görevler	27
2.5.5. Mecliste İkinci Grupta Yer Alması ve Muhafaza-i Mukaddesat Üyeliği.....	27
2.5.6. Muhâfaza-i Mukaddesât Cemiyeti Üyeliği.....	30
2.5.7. Milletvekilliğinin Sona Ermesi.....	31
2.6. Ticari Hayatı.....	32
2.7. Öğretmenlik Hayatı.....	32
2.8. İstanbul Kütüphaneleri Tasnif Komisyon Üyeliği Görevi.....	33
2.9. Eserleri	33
2.9.1. Fıkhî Eserleri	34
2.9.2. Kelâmî Eserleri.....	38
2.9.3. Kırâat Eserleri	41
2.9.4. Tarih Eserleri.....	42
2.9.5. Tasavvufa Dair Eserleri.....	47
2.9.6. Diğer Eserleri	50
2.9.7. Bulamadığımız Eserleri	53
2.9.8. Makale ve Yazıları	55
2.10. Vefatı.....	56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	57
TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ	57
3.1. Tevhîd	57
3.1.1. Tevhîd İlmi.....	61
3.1.2. Tevhîdin Mertebeleri.....	64
3.1.3. Vücûd Mes'esi.....	66
3.2. Ahlâk	72
3.2.1. Nazarî Ahlâk	72
3.2.2. Amelî Ahlâk.....	73
3.3. Esmâ-i Hüsnâ	77
3.3.1. ALLAH.....	77
3.3.2. EL-ALİYY	80
3.3.3. HÛ.....	81
3.3.4. EL-KAHHÂR	82
3.3.5. EL-HAYY	82
3.3.6. EL-AZÎM	83
3.3.7. EL-VÂHİD.....	85
3.3.8. EL-KAYYÛM.....	86
3.3.9. ES-SAMED.....	86
3.3.10. EL-EHAD	87
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	90
DERVİŞÂNE TEVHÎD RİSÂLESİ'NİN TRANSKRİPSİYONU VE SADELEŞTİRİLMESİ	90
4.1. <i>Dervîşâne Tevhîd Risâlesi</i> 'nin Transkripsiyonu	90
4.2. <i>Dervîşâne Tevhîd Risâlesi</i> 'nin Sadeleştirilmesi.....	102
SONUÇ	116
LÜGATÇE	117

KAYNAKÇA	126
ÖZGEÇMİŞ.....	146

KISALTMALAR

A.g.e. : Adı geçen eser

A.g.m. : Adı geçen madde

b. : İbn, bin

bkz. : Bakınız

bsk. : Baskı, basım

c. : Cilt

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

haz. : Hazırlayan

Ktp. : Kütüphanesi

Mad. : Madde

nr. : Numara

nşr. : Neşreden

ö. : Ölümü

s. : Sayfa

trc.: Tercüme eden

ts. : Tarihsiz

vb. : Ve benzerleri

vd. : Ve diğeri

vr. : Varak

yk. : Yaprak

vs. : Ve saire

Yay. : Yayınları, Yayınevi

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1874 yılında Erzurum'un İspir İlçesinde dünyaya gelen Mehmet Sâlih Efendi, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına ve Cumhuriyetin kuruluşuna şahit olmuş, Millî Mücadele döneminde birçok cephede fiili olarak görev almış, ayrıca irşat faaliyetlerinde görevlendirilmiş önemli bir şahsiyettir. Birinci Mecliste milletvekilliği yapmış, ikinci meclise ise muhalif grupta olduğu için girememiştir. Daha sonraki dönemlerde basın yayın yoluyla hak mücadelesini büyük bir kararlılıkla ortaya koymuş ve 1954 yılında İstanbul Fatih'te vefat etmiştir. Bu çalışmamızda Mutasavvıf Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi'nin hayatını, eserlerini ve tasavvufî görüşlerini inceleyeceğiz. Çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çalışmamızın konusu, önemi, sınırları ve yöntemi hakkında bilgi verdikten sonra ikinci bölümde Mehmet Sâlih Efendi'nin hayatı ve eserlerini inceleyeceğiz. Üçüncü bölümde tasavvufî görüşlerini kaleme alacağız. Dördüncü bölümde ise Dervîşâne Tevhîd Risâlesi adlı eserin transkribe edilmiş şeklini ve sadeleştirilmiş halini vereceğiz.

1.1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Çalışmamızın konusu 1874-1954 yılları arasında yaşamış Erzurumlu Mutasavvıf Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi'nin hayatı, eserleri ve tasavvufî görüşleri hakkındadır. Ayrıca çalışmamızda Mehmet Sâlih Efendi'nin eserlerine bir örnek olarak *Dervîşâne Tevhîd Risâlesi* adlı eserinin transkripsiyonuna ve sadeleştirilmesine de yer verdik.

Mehmet Sâlih Efendi'nin tasavvufî görüşlerini incelediğimizde, müellifin vahdet-i vücûd fikrini temele alarak diğer görüşlerini bu fikre göre şekillendirdiğini görmekteyiz. Vahdet-i vücûd fikrinden, avâmın değil havâssın sorumlu olduğunu dile getiren Mehmet Sâlih Efendi ayrıca bu fikrin avâm tarafından anlaşılması için eserlerini sade bir dille kaleme almıştır. Eserlerinde vahdet-i vücûd ve tevhîd kavramları öne çıkmaktadır.

Allah, insanı en güzel bir şekilde yaratmış ve insana çeşitli sorumluluklar yüklemiştir. İnsanda yaratanına karşı bu sorumlulukları yerine getirmek için birtakım yöntemlerle çaba göstermektedir. Tasavvuf ise Allah'a ulaşmanın yollarından, yöntemlerinden bir yoldur. Sûfiler Allah'a ulaşmanın yolunun "nefsi terbiye etmekten" geçtiği ana fikrinden hareketle çeşitli yöntemler uygulamışlardır. Bu nedenlerden dolayı

tasavvufun tanımını, önemi ve gerekliliğini ve yöntemlerini ortaya koyan çalışmaların yapılmasının bu disiplini daha doğru anlamamıza vesile olacağı bir gerçektir. Bizde bu fikirden hareketle bu çalışmamızı gerçekleştirdik.

Mehmet Sâlih Efendi'nin, eserlerine baktığımızda tasavvuf konularını halkın anlayacağı bir üslupla ele aldığını, ayet-i kerimeler, hadis-i şerifler ve konu ile ilgili örneklerle konuyu daha anlaşılır hale getirdiğini müşâhade ettik. Vahdet-i vücûd meselesini halkın anlayacağı tarzda kaleme alan Mehmet Sâlih Efendi, bu üslupla halkın vahdet-i vücûd kavramını doğru şekilde anlamasına hizmet etmiştir.

1.2. Araştırmanın Sınırları ve Yöntemi

Mehmet Sâlih Efendi, Osmanlı devletinin yıkılışına, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşuna şahit olmuş ve bu dönemde kendisini dînî, siyasî, kültürel ve sosyal birçok gelişmenin içerisinde bulmuş ve bu döneme dair farklı alanlarda birçok eserler vermiş biridir. Böyle hareketli bir dönemde yaşamış olan Sâlih Efendi'nin kaleme almış olduğu eserlerini inceleyerek o dönemin fikir haritasını eserleri üzerinden ortaya koymaya çalışacağız.

Müellif, tasavvufî eserlerinde varlık konusunu ele almış ve tüm mevcûdâtı yaratıcının tecellileri olarak tanımlamıştır. Vahdet-i vücûd fikrini yaşadığı dönemde eserleri ile müdafa etmiş ve bu fikirleri hakkıyla sadece âriflerin anlayabileceğini dile getirmiştir. Çalışmamızda Mehmet Sâlih Efendi'nin tasavvufî görüşlerini eserlerindeki sıra gözetilerek ele alınmıştır.

Müellifin hayatını, eserlerini ve düşünce yapısını, incelerken o döneme ait temel kaynakların yanında birçok gazete, dergi ve matbuattan istifade ettik. Günümüze ulaşan eserlerini inceleyip bilgi verme yoluna gittik. Mehmet Sâlih Efendi hakkında mâlumât sahibi olduğunu düşündüğümüz kişilerle röportaj ve görüşmeler yaptık. Meclisteki çalışmalarını ele adığımız bölümde ise T.B.M.M. arşivinden istifade ettik.

Mehmet Sâlih Efendi'nin *Dervîşâne Tevhîd Risâlesi*" adlı eserinin transkripsiyonu yaparken İsam Tahkikli Neşir Esaslarına uyarak çalışmamızı gerçekleştirdik. Müellifin eserinde geçen ayetler ile hadislerin manalarını köşeli parantez içerisinde verip, dipnotlarını belirttik. Hadisleri öncelikle Kütüb-i Tis'a'da, orada bulamadıklarımızı ise diğer hadis kaynaklarında bulmaya çalıştık.

1.3. Araştırmanın Bölümleri

Bu çalışmamız dört bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde araştırmanın konusunu, önemini, sınırlarını ve bölümlerini yazdıktan sonra konu ile ilgili literatür analizine yer verdik. İkinci bölümde müellifin doğumu, nesebi, tahsil hayatı, evliliği, çocukları, aldığı vazifeleri, hocaları, talebesi, siyasi hayatı, ticari hayatı, öğretmenlik yılları, milli mücadele yılları ve kaleme almış olduğu eserlerini ele aldık. Üçüncü bölümde Tasavufi görüşlerini ve dördüncü bölümde ise *Dervişâne Tevhîd Risâlesi*'nin transkripsiyonunu ve sadeleştirilmiş halini ele aldık.

1.4. Konuyla İlgili Literatür Analizi

Nuran Canbulat'ın 1993 yılında İnkılap Tarihi alanında yüksek lisans tezi olarak yapmış olduğu "1. Dönem T.B.B.M. Mebuslarından Mehmet Sâlih Yeşiloğlu'nun Meclisteki Faaliyetleri" isimli çalışması Mehmet Sâlih Efendi'nin mecliste bulunduğu zaman zarfında yapmış olduğu siyasi çalışmaları içermektedir.

Muammer Bayrak'ın 2013 yılında Tarih alanında yüksek lisans tezi olarak yapmış olduğu "1. Dönem TBMM'de Erzurum Milletvekilleri ve Faaliyetleri" isimli çalışması meclisteki çalışmalarının ele alındığı bir çalışmadır.

Hüseyin Aykut'un 2013 yılında Kalam alanında lisans bitirme tezi olarak yapmış olduğu "Erzurumlu Yeşilzade Mehmet Sâlih Efendi'nin Hayatı Eserleri, Ruh ve Ölüm Hakkındaki Görüşleri" isimli çalışması ruh ve ölüm arasındaki ilişkinin kalam ilmi açısından incelendiği bir çalışmadır.

Mehmet Okudan'ın 2017 yılında lisans bitirme tezi olarak kaleme aldığı "Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih'in Cenab-ı Hakkı İnkâr Edenlere Cevabı" adlı çalışmasında, insanın hakikate olan ihtiyacı, insanın hakikati ararken girdiği yanlış yollar, isbat-ı vâcip adına verilen örnekler gibi konu başlıklarının ele alındığını ve eserin kalam ilmi açısından önemini üzerinde durulduğu görülmektedir.

Biz ise bu çalışmamızda, Mehmet Sâlih Efendi'nin kaleme almış olduğu eserler müvacehesinde tasavvufî görüşlerini ortaya koymaya çalıştık.

İKİNCİ BÖLÜM

YEŞİLZÂDE MEHMET SÂLİH EFENDİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. Hayatı

2.1.1. Doğumu

Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi, yazmış olduğu *Tercüme-i Hâl* adlı eserinde 1874 yılında Erzurum'da dünyaya geldiğini beyan etmektedir.¹

Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi'nin babası, Erzurum'un İspir kazası Karakoç Köyü'nden "Yeşil Hoca" ismiyle bilinen Şeyhü'l-Kurrâ Mustafa Niyazi Efendi, Annesi, İspir'in Norgâh Köyünden Osman kızı Hacer Hatun'dur. Mustafa Niyazi Efendi ile Hacer hanımın dört evladı olmuştur. Mehmet Sâlih Efendi ikinci evlatlarıdır.²

2.1.2. Nesebi

Mehmet Sâlih Efendi'nin nesebi kesintisiz olarak kırk ikinci göbekte Hazreti Hüseyin Efendimiz'e dayanmaktadır.³ Mehmet Sâlih Efendi nesebini *Tercüme-i Hâl* adlı eserinde şöyle zikretmektedir:

- Seyyid Ali
- 43'te müselselen ve muttasılan li-Cenâb-ı İmam Hüseyin (r.a)

¹ Mehmet Sâlih Efendi, *Tercüme-i hâl*, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, Şer'iyye, 1391, 2; Ayrıca Ömer Hakan Özalp ise bir eserinde Mehmet Sâlih Efendi'nin doğum tarihini 1872 olarak verirken ("Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi" Mad. *DİA*, C. XLIII, 498, TDV Yayınları, 2013) diğer eserinde 1874 tarihini zikretmiştir ("*Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*, 1. bs. İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1999, 16). TBMM arşiv kayıtlarına göre ise Mehmet Sâlih Efendi'nin doğum tarihi 1877'dir (Bkz. TBMM arşivi, Milletvekilleri *Tercüme-i hâl* Örneği no: 161). Biz bu çalışmamızda Mehmet Sâlih Efendi'nin yazmış olduğu *Tercüme-i Hâl* isimli eserinde vermiş olduğu 1874 yılını dikkate alacağız.

² Diğer çocukları; Hafız Osman Zinnûr (Birinci harpte şehit olmuştur), Ahmet Nâim ve Hatice'dir (Cemalettin Server Revnakoğlu, "Erzurum'un Fikir Adamları Yeşil İmam Oğlu Sâlih", *Tarih Coğrafya Dünyası*, C.1, S. 2, (1959): 104).

³ Mehmet Sâlih Efendi, *Tercüme-i Hâl*, 1-b.

- Ömer (Şehid)
- Ömer Abdal Ömer
- Abdullah
- Mustafa
- Hüseyin (Tosun) Alemdar
- Mustafa Niyazi
- Mehmet Sâlih.⁴

Mehmet Sâlih Efendi aynı eserinde dedelerinin, Sultan III. Murat zamanında Din Eğitimi ve İrşat Faaliyeti için Medîne'den Süleymaniye Sancağına, Sultan III. Ahmet zamanında da yine Din Eğitimi ve İrşat Faaliyeti için Süleymaniye Sancağı'ndan Erzurum'un İspir ilçesine nakil ve Karakoç Karyesi Zâviyedârlığı görevine getirilmiş olduğunu belirtmiştir.⁵ Mehmet Sâlih Efendi dedelerinin bu vazifelerinde başarılı olduklarını ifade etmiştir.⁶

2.1.3. İsmi

Müellifimizin asıl adı Muhammed (Mehmet) Sâlih Efendi'dir. "Yeşilzâde" lakabını babasına Erzurum'da "Yeşil Hoca" denilmesinden dolayı almıştır.⁷ İstanbul'da ise Yeşilzâde Mehmet Sâlih ismiyle bilinmektedir. Soyadı kanunu çıkınca babasına nispetle "Yeşiloğlu" soyadını almıştır.⁸

O dönemde İstanbul'da "Yeşil Hoca" denildiğinde ise bir isim benzerliği söz konusudur. Bu benzerliğin sebeplerden birisi Muhammed Şemsettin Efendi ile Mehmet Sâlih Efendi'nin *İslamiyet ve Hakikat Yolu* isimli gazetelerde yıllarca beraber yazmış olmalarıdır. Diğer sebep ise Muhammed Şemsettin Efendi'nin, Mehmet Sâlih Efendi'nin talebesi olması ve buna bağlı olarak Muhammed Şemsettin Efendi'nin soyadı kanununun çıkmasıyla, hocası Mehmet Sâlih Yeşiloğlu'na sevgisinden dolayı

⁴ Mehmet Sâlih Efendi, *Tercüme-i hâl*, 3.

⁵ Zaviye: Bir şeyhin yönetiminde tasavvuf eğitiminin verildiği mekân. (Mustafa Kara, "Tekke" Mad., *DİA*, XL, 370, TDV Yayınları, 2011).

⁶ Mehmet Sâlih Efendi, *Tercüme-i Hâl*, 3.

⁷ Bilal Kemikli, *Sûfi ve Aşk*, (İstanbul: Sütun yayınları, 2007), 107.

⁸ Mehmet Sâlih Efendi, *Tercüme-i hâl*, 4.

“Yeşil” soyadını almış olmasıdır.⁹ Tüm bu olaylar iki ismin karıştırılmasına sebep olmuştur.¹⁰ Ümran Selman, yazmış olduğu *Avâm-ı Nas’da Yeşil Hoca Kimdir?* adlı eserinde, halk arasında “Yeşil Hoca” diye bilinen kişinin Muhammed Şemseddin Yeşil olduğunu belirtmiştir.¹¹ Dönemin gazetelerinden *Doğru Yol Gazetesi*’nde, yazar ismi verilmeden “*Tasvir Gazetesi eski vaizlerinden*” notu düşülerek, “*Asıl Yeşil Kimdir?*” başlıklı bilgilendirme yazısı kaleme alınmış ve burada şu bilgiler paylaşılmıştır:

*Kâbe-i Muazzamâ’da ve Ravza-i Mutahhara’da, Anadolu’da, Rumeli’de, Bulgaristan’da ve İstanbul’un her camisinde yeşil biniş cübbe ile vaaz ve nasihatte bulunduğum için ‘Yeşil Hoca’ nâmı ile anılırım. Hakikatte Yeşil Hoca benim ve duâcınızım.*¹² Kemal Samancıgil ise “Yeşil Hoca” denildiğinde akla iki kişinin geldiğini ve bunların Mehmet Sâlih Efendi ile Muhammed Şemsettin Yeşil olduğunu şöyle aktarmaktadır: “*Memleketimizde âlim olmadıkları gibi cahil de olmadıkları muhakkak bulunan iki yeşil vardır. Biri Bolu’lu, biri İspirlidir. Soyadları gibi fikirleri, maksat ve gayeleri de birdir.*”¹³ Tüm bu veriler ışığında 3 farklı kanaat ortaya çıkmıştır. Buna göre Erzurum’da “Yeşil Hoca” diye bilinen kişi, Mehmet Sâlih Efendi’nin babası Mustafa Niyazi Efendi’dir. İstanbul’da ise “Yeşil Hoca”

⁹ Edibe Taş, “Bir Cumhuriyet Dönemi Sûfisi; Muhammed Şemseddin Yeşil’in Tasavvuf Anlayışı” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 20.

¹⁰ Dursun Gürlek, “*Yeşil Hoca*” adlı bir makale kaleme almış ve burada Mehmet Sâlih Efendi’den bahsetmiştir (*Kültür Dünyamızdan Manzaralar*, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2010), 58-61). Bu konuda Recep Akakuş da Mehmet Sâlih Efendi’nin “Yeşil Hoca” lakabıyla bilindiğini beyan etmiştir (“*İnegöl Kuvây-ı Milliyesi*”, <https://www.gencgazete.net/kose-yazisi/inegol-kuvy-i-milliyesi-5707/>. [01.07.2020].) Ayrıca Cemalettin Server Revnakoğlu, *Erzurum’un Fikir Adamları: “Yeşil İmam Oğlu Sâlih”* başlıklı yazısında Mehmet Sâlih Efendi’nin “Yeşil Hoca” diye bilindiğini beyan etmiştir. (Cemalettin Server Revnakoğlu, “*Erzurum’un Fikir Adamları: Yeşil İmam Oğlu Sâlih*”, 103).

¹¹ Ümran Selman, *Avâm-ı Nas’da Yeşil Hoca Kimdir?*, (İstanbul: Şemsettin Yeşil kitabevi, 2007).

¹² *Tasvir Gazetesi eski vaizlerinden*, “*Asıl Yeşil Kimdir?*”, *Doğruyol Gazetesi*, 5 Mart 1948, 3.

¹³ Kemal Samancıgil, “*Müftülere Düşen Görev*” *Doğruyol Gazetesi*, 5 Mart 1948, 1-3.

denildiğinde, aydınlar arasında Mehmet Sâlih Efendi, halk arasında ise Muhammed Şemsettin Yeşil'in ismi öne çıkmaktadır.

2.1.4. Tahsil Hayatı

Mehmet Sâlih Efendi, Erzurum Mülkiye Rüştîye'sini bitirdikten sonra 1890 yılında Kur'an-ı Kerim'i babasının gözetiminde ezberleyerek hafızlığını tamamladı. 1905 yılında Erzurum'un tanınmış hocalarından olan Abdülğafur Mesrûr Efendi'den Sülûs, Nesih, Talik yazılarından icazetnâme ve ketebe almıştır.¹⁴ Ödlükzâde Hacı Lütfullah Efendi'den Ulûm-i Arabiyye, Şeyhu'l-Ulemâ Süleyman Efendi'den ise Fıkıh, Hadis, Tefsir dersleri alan Mehmet Sâlih Efendi, Yazıcızâde Hacı Derviş Efendi'den ise *Mesnevî* dersleri dinlemiştir. Haşîzâde Şeyh Ali Rıza Hoca Efendi'nin sohbet ve irşat hizmetlerine devam eden Mehmet Sâlih Efendi, daha sonra kendi ifadesiyle "Cehalet Ocağı" dediği Dârü'l-Muallim Okulu'ndan diploma almıştır. 1897 yılında Şer'i Hukuk ve Ceza Muhakemeleri Usulünü okuyup, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin 1700 kadar maddesini öğrenip ezberlemiştir.¹⁵

2.1.5. Askerliği

Mehmet Sâlih Efendi 1902 yılında medrese derslerinden imtihan olup kışla hizmetlerinden muaf olmuştur. Bu durumu kendisi şöyle ifade etmiştir: "*Acizâne ulemâ ve yahut 'cehlinin büyüklüğünü anlayanlar' sınıfına dâhil oldum. Hâl-i hazarîde kışla askerliğinden kurtardım. Hâl-i harpte herkes askerdir*".¹⁶

2.1.6. Evliliği ve Çocukları

Mehmet Sâlih Efendi 15 yaşındayken Mihriye Hanımla nişanlanmış fakat nişanlısı vefat etmiştir.¹⁷ Nişanlısının vefatı üzerine üzüntüsünü belirten iki şiir kaleme almıştır.¹⁸ Mehmet Sâlih Efendi ilk evliliğini 1903 yılında Ârife Hanım'la yapmıştır. Ârife Hanım'ın ahlâken olgun, nezih ve ibadete çok düşkün olduğunu ifade eden

¹⁴ Uğur Derman, "Hattat" Mad., *DİA*, XVII, 493, TDV Yayınları, 1997. (Mehmet Sâlih Efendi'nin hat çalışmaları için ayrıca Bkz., Ek, 3-4.)

¹⁵ Mehmet Sâlih Efendi, *Tercüme-i Hâl*, 4-5.

¹⁶ *A.g.e.*, 5-6.

¹⁷ Özalp, *Erzurum'un Yüzleri Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*, 12.

¹⁸ *A.g.e.*, 76.

Mehmet Sâlih Efendi, 1915 yılında Ârife Hanım'ın vefatı üzerine ikinci evliliğini yapmıştır.¹⁹ İkinci evliliğini yaptığı hanımı bir müddet sonra rahatsızlanınca hanımının bakımı için üçüncü evliliğini yapmaya mecbur kalmıştır. Bu evliliğinden Rabia Zehra isminde bir kızı olmuştur. Mehmet Sâlih Efendi, kızının 1936 yılında vefat etmesi üzerine bir şiir kaleme almıştır.²⁰ Ayrıca resmi kayıtlarda Fatma isminde bir kızı daha olduğu bilgisine ulaştığımız²¹ Mehmet Sâlih Efendi'nin, Ayşe Nimet isminde 'manevi' bir kızından daha bahsedilir.²²

2.1.7. Aldığı Vazifeler

1899 ile 1901 yılları arasında iki yıl Dava vekilliği (avukatlık) yapmıştır. Avukatlık mesleğini, babasının razı olmaması ve kendisinin de: 'Parası bol ve hilesi çok olan meslek' olarak görmesinden dolayı bırakmıştır.²³ 1902 yılında koyun ticareti yapmış, lakin bu mesleği de sevmediğini belirterek bırakmıştır.²⁴ 1903 yılında Erzurum İbrahim Paşa Mektebi'nde öğretmenliğe başlamış fakat 1907 yılında bu kurumun kapatılmasından dolayı Erzurum Numune-i Terakki mektebi'ne atanmıştır.²⁵ Sâlih Efendi daha sonra bu okulda 'baş muallim' olarak görev yapmıştır.²⁶ Aynı zamanda Câferiye Camii'nde fahri olarak yürüttüğü İmam Hatiplik ve müezzinlik görevini de devam ettirmiş²⁷ olan Mehmet Sâlih Efendi, Erzurum, Trabzon ve İstanbul'da

¹⁹ A.g.e., 91.

²⁰ Özalp, *Erzurum'un Yüzleri Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*, 92.

²¹ TBMM Arşivi, (01.03.1967 nolu bütçe kanunu), 44.

²² Yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde Ayşe Nimet'in, Mehmet Sâlih Efendi'nin 'manevi kızı' olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Daha sonra ise Ayşe Nimet Hanımefendi'nin oğlu Sâlih Bey'le yapmış olduğumuz görüşmede, annesinin 2013 yılında vefat ettiğini ifade ettiler. Ayrıca Hüseyin Ezan Yeşil ile yapmış olduğumuz görüşmede ise Hüseyin Ezan Bey, Ayşe Nimet'in Sâlih Efendi'nin manevi kızı olduğu bilgisini teyit etmişlerdir. (03.11.2019) (Bu görüşmenin görseli için ayrıca bkz., ek, 5).

²³ Mehmet Sâlih Efendi, *Tercüme-i Hâl*, 5.

²⁴ A.g.e., 6.

²⁵ Osmanlı Arşivi, (h.26.10.1334/26.08.1916).

²⁶ Mehmet Sâlih Efendi, *Tercüme-i Hâl*, 6.

²⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, C. 8, S.317, İçtima153, celse 2, 19.02.1337.

öğretmenlik yapmıştır. İstanbul'da ticaret, gazetecilik, kütüphaneleri tasnif azalığı, Ankara'da milletvekilliği, zeytincilik, Bursa'da fırıncılık mesleklerini yapmıştır.²⁸

2.2. Hocaları

Mehmet Sâlih Efendi'nin ilk hocası babası Mustafa Niyazi Efendi'dir. Ödlükzâde Hacı Lütfullah Efendi'den Arabî ilimler okumuş olan müellif, Hacı Süleyman Efendi'den ise fıkıh, hadis ve tefsir dersleri almıştır. Mehmet Sâlih Efendi, sülüs, nesih, talik alanında Şeyh Abdülgafur Mesrûr Efendi'den icazet almış ve bu alanda birçok eser vermiştir.²⁹

Yazıcızâde Hacı Derviş Efendi'den mesnevi dinlemiştir. Haşiizade Şeyh Ali Rıza'dan (Hacı Haşıl) tasavvuf dersleri almış ve sohbetlerini dinlemiştir. Ömrünün son dönemlerinde ise Melâmî Şeyhlerinden Ahmet Sâfi Efendi'nin yerine geçirdiği, Erzurumlu Kantarcı ismiyle bilinen Rıfat Baba'dan Melâmîlik neşvesi almıştır.³⁰

2.2.1. Mustafa Niyazi Efendi

Mustafa Niyazi Efendi, Sâlih Efendi'nin babasıdır. Mustafa Niyazi Efendi Erzurum'un İspir ilçesi Karakoç Köyü'nde h. 1262/1841 yılında dünyaya gelmiştir. 10 yaşında hıfzını tamamlayıp hafız olmuştur. Bayburdî İbrahim Efendi'den sarf ve nahiv okumuştur. Mevlâna Halid Hazretlerinin hulefâlarından olan Tortumî Feyz Efendi'ye intisap edip, zikrullahla meşgul olmuştur. Biraderleri yerine Sırp Karadağ muharebelerine katılmış, Rumeli'yi gezmiştir. Bu gezisi sırasında kıraat ilmini Şeyh Mahmut Efendi'den okuyup icazetnâme almıştır. Rumeli'den döndükten sonra İstanbul'a gelen Mustafa Niyazi Efendi, Nakşî tarikatı şeyhlerinden Gümüşhanevî Ahmet Efendi'nin tekkesine bir yıl devam ettikten sonra hocasının emriyle Erzurum'a yerleşmiştir. İbrahim Paşa ve Câferiye camilerinde İmam ve Hatiplik yapmıştır. Erzurumlu Cemalettin Ömer Efendi'nin derslerine iştirak edip, Ahıskavî Hacı Hafız İbrahim Ethem Efendi'den Kırâat-ı Seb'a ve Aşere okumuştur. Ömrünü hafız yetiştirmeye adayıp yüz yirmi bir hafız ve üç kurrâ yetiştirip, Erzurum halkına kıraat ilminde çok hizmetler vermiştir. Mustafa Niyazi Efendi'nin yetiştirdiği kişilerden biri

²⁸ İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, (İstanbul: Remzi kitabevi, 1981), II, 278.

²⁹ Bkz. İstanbul Çemberlitaş'ta bulunan Karababa Tekkesi'nin giriş kapısı üzerindeki çalışması, (Ek:4).

³⁰ Revnakoğlu, "Erzurum'un Fikir Adamları: Yeşil İmam Oğlu Sâlih", 105.

Erzurumlu Aşık Osman Kemâlî'dir.³¹ Osman Kemâlî, Mustafa Niyazi Efendi'den çok etkilenmiştir. Mustafa Niyazi Efendi'nin yetiştirmiş olduğu talebelerden biri de "Garip Hafız" ismiyle bilinen İbrahim Hakkı'dır. Garip Hafız, Mustafa Niyazi Efendi'den Kur'an-ı Kerim dersleri almış ve annesi vefat ettikten sonra Sivas'a yerleşmiştir.³² Mustafa Niyazi Efendi'nin İcazet verdiği talebeleri arasında Hasan Uludağ Hoca'da vardır.³³ Hasan Uludağ Hoca Efendi hakkında Alvarlı Muhammed Lütü Efendi "Keşke bütün hocalar gitse de Hasan Efendi'den ders alsalar iyi olur" demiştir. Yine Hasan Uludağ Hoca hakkında Mehmet Kırkinci Hoca Efendi "Hocaların Hocasıydı" ifadesini kullanır.³⁴ Hasan Uludağ Hoca birçok talebe yetiştirmiştir. Bu talebeleri arasında en meşhuru Hasan Akkuş Hoca Efendi'dir.³⁵ Askerlik vazifesi için Erzurum'a gelmiş olan Hasan Akkuş Hoca askerliği süresince Hasan Uludağ Hoca'dan ders almış, Besmele ve Sübhaneke'yi bir haftada geçtiğini belirtmiştir.³⁶ Mustafa Niyazi Efendi'nin talebelerinin yanı sıra matbu ve gayri matbu eserleri de vardır.³⁷ Mehmet Nusret Som *Tarihçe-i Erzurum* adlı eserinde Mustafa Niyazi Efendi'nin, Erzurum'da yaşadığını ve hayatını hafız yetiştirmeye adayıp, birçok hafız yetiştirdiğini, güler yüzlü ve latifeci bir yapısı olduğunu, ömrü boyunca Allah için sevmek ve Allah için buğzetmek düsturundan ayrılmadığını, Seme'vel'den³⁸ daha fazla vefalı olduğunu

³¹ Bilal Kemikli, *Süfi Aşk ve Ölüm*, (İstanbul: Sütun Yayınları, 2007), 106-115.

³² İbrahim Sarı, *Anadolu Evliyaları*, 1. Baskı, (Antalya: Net Medya Yayıncılık, 2016), 125-129.

³³ Bkz: Abdurrahman Zeynal, "Tabur İmamı Hasan Uludağ Hoca"

<http://www.doguturk.com/tabur-imami-hasan-uludag-hoca-makale,1049.html> [11.03.2020].

³⁴ *A.g.e.*, 1.

³⁵ Recep Akakuş, "Hasan Akkuş" Mad, II, 275, TDV yayınları, 1989.

³⁶ Zeynal, "Tabur İmamı Hasan Uludağ Hoca", 1.

³⁷ 1. *Menasik-i Hacc-ı Şerif*, 1274/1858, 2. *Ümdetü'l-Kari'in*, İstanbul, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye matbaası 1320/1902), 3. *Senedü'l Huffâz*, Mustafa Niyazi Bin Hüseyin (1261-1321) Beyazıt Kütüphanesi Arap Harfli Yazmalar Kataloğu, 8199, 44 yaprak 17 satır. 4. *Tezkiretü'l İhvan*.

³⁸ Arapçadan Osmanlıca'ya geçmiş darb-ı mesel. Seme'vel, Medine-i Münevvere'de oturan Yahudilerden 'İbn-i Adiy'e' lakaplı ve çok vefalı bir adam imiş. Meşhur şair İmrü'l-Kays'ın Kilde meliki olan babası öldürüldüğü vakit şair, bazı eşyasını alarak katillerden intikam almak

beyan etmiştir. Ayrıca Mustafa Efendi'nin fasık insanlara karşı açıkça tepkisini ortaya koyduğunu, misafire çok hürmet ve hizmet ettiğini, üst düzey idarecilerin yanında düşüncelerini olduğu gibi aktardığını, hiçbir zaman 'haksızlık karşısında susan dilsiz şeytandır.' hadis-i şerifini dilinden düşürmediğini, hocalarının hatırlarını her zaman sorduğunu ve hocasını da her zaman hayırla yadettiğini aktararak yaşadığı dönemde ilim sahiplerinin içinde itibarlı bir yeri olduğunu beyan etmiştir.³⁹

Mehmet Sâlih Efendi, babasının ömrünü *Şeriat-ı Ahmedîyye ve Tarikat-ı Muhammediyye* çizgisinde geçirdiğini, rızkını helal yolla kazanmaya çok özen gösterdiğini ve bu kazancını fakirler, miskinler, yolda kalmışlar ve misafirler için harcadığını belirtmiştir. Her gün altı cüz Kur'an-ı Kerim okuduğunu, ömrünün sonuna kadar teheccüd namazını terk etmediğini ve ikindi namazından güneş bâtıncaya kadar dünya işleriyle meşgul olmamayı adet haline getirdiğini belirtmiştir. Babasının fakirleri ve zayıfları çok sevdiğini buna karşın münafıkları ve zorbaları hasım edindiğini belirten Mehmet Sâlih Efendi, babasının rıyayı sevmeyen doğru sözlü bir zât olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰

fikriyle, Herakl'den yardım istemek üzere Rum diyarına Hısnu'l-Eblak'a doğru yola çıkmıştı. Yolda Seme'vel, Tima denilen mahalde vaki Hısnu'l-Eblak adındaki kalesine gelince, Seme'vel'e yüz kadar zırh ile bazı harp aletleri emanet bırakıp geçip gitmişti. Haris b Zalim, şairin Seme'vel'e eşya bıraktığını haber alır almaz, bunları elde etmek için kaleye hücum eder ve eşyanın kendisine verilmesini söyler. Seme'vel tabiatı icabı eşyayı vermez, kaleye çekilir. Fakat Haris, dışarıda nasılsa Seme'vel'in bir oğlunu tutarak kendisine: "Ya emaneti bana teslim edersin yahut elimde olan oğlunu öldürürüm" diye bağırır. Seme'vel bu söze şu karşılığı verir: "Oğlumu öldürebilirsin. Fakat emanetleri benden alamazsın". Haris kızar ve Seme'vel'in gözü önünde oğlunu öldürür, gider. İmrü'l Kays Rum padişahından ciddi bir yardım görmedikten başka hıyanet görerek dönmeye, eşyasını almaya vakit bulamaksızın zehirlenerek vefat eder. Seme'vel ondan sonra bile yaşadıkça şairin emanetinden birini bile kimseye vermemiştir. Bu olay yukardaki Darb-ı Mesel'in söylenilmesine sebep olmuştur. Bkz. Ebu Muhammed Kasım b. b. Harirî, *Makamat 2*.baskı, (Çev. Sabri Sevsevil), (İstanbul: MEB Yayınları, 1991), 491.

³⁹ Mehmet Nusret Som, *Tarihçe-i Erzurum Yahud Hemşehrilerime Armağan*, Derleyen: Ahmet Fidan, (İstanbul: Dergâh Yay., 2005), 130.

⁴⁰ Mehmet Sâlih Efendi, *Tercüme-i Hâl*, 1-3.

2.2.2. Haşîzâde Şeyh Hacı Ali Efendi

Mehmet Sâlih Efendi'nin “*En çok sevdiğim ve hürmet ettiğim hizmetlerine ve sohbetlerine maal kusur devam ettiğim.*” dediği Haşîzâde Cenâb-ı Şeyh-i Ali (Hacı Haşıl) Erzurum'un manevi önderlerinden biridir.⁴¹

Haşîzâde zamanında yaşamış olan Mehmet Nusret Som, yazmış olduğu *Tarihçe-i Erzurum* adlı eserinde, Haşîzâde Şeyh Hacı Efendi'nin, Erzurum İspir'in âlim zâtlarından, Hacı Hüseyin Efendi'nin oğlu olduğunu ifade etmiştir.⁴² Daha gençlik yaşlarında dervişlik yolunu tutmuş olan Haşîzâde'nin nefsiyle, mücadeleye koyulmuş bir meczub-i ilahi olduğunu belirten Som, onun İbrahim Hakkı'nın (Erzurûmî) torunlarından Şeyh Şakir Efendi'ye münib olduğunu belirtmiştir.⁴³ Şeyhine olan muhabbeti ve rabitası münasebetiyle “fenâ fi'ş-şeyh” makamında olduğunu, rabitanın sırrına vakıf olamayan cahillerin ise onu deli zannettiğini ifade eden Som, onun Veysel Karânî'nin yolunda, aşk ateşiyle yanan ve bu dayanılmaz hararet sebebiyle hergün istiğsale mecbur kalan, ism-i celale mazhar bir zât olduğunu belirtilmiştir. Som, kırk sene belinde zincir, hırkasının altında kıldan yapılmış bir gömlek giydiğini ifade ettiği Haşîzâde'nin, sokakta gezerken başına bir havlu örtündüğünü, yadigarı gibi yanında taşıdığı Mârifetname'yi ziyaretine gelenlere okuduğunu belirtmiştir. Sayılamayacak kadar kerâmete sahip olduğu belirtilen Haşîzâde, 1. Dünya savaşının gerçekleşmesinden yirmi sene önce haber verdiği belirtilmiştir. 1325 yılında vefat eden Haşîzâde, Erzincan kapısına defnedilmiş daha sonra kabri Dutçu Köyü'ndeki yerine taşınmıştır.⁴⁴

2.3. Talebesi Şemsettin Yeşil

Şemsettin Yeşil 1904 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Babası ve Annesi Bolu asıllıdır. Babası İstanbul Samatya'da bulunan Hâtuniye Camii'nde İmam Hatiplik yapmış olan Hüseyin Efendi'dir. Annesi ise Hanife Hanım'dır. Soyu Abdülkâdir Geylanî'ye dayanır. Şemsettin Efendi, soyadı kanunu çıkınca hocası Yeşilzâde

⁴¹ A.g.e., 4.

⁴² Mehmet Nusret Som, “*Tarihçe-i Erzurum, Yâhut Hemşehrilerime Armağan*” yay. haz. Ahmet Fidan 1.bs (İstanbul: Dergâh yayınları, 2005), 152.

⁴³ A.g.e., 153.

⁴⁴ A.g.e. 153.

Mehmet Sâlih Efendi'ye olan hürmeti ve ona karşı beslediği muhabbeti sebebiyle “Yeşil” soyadını almıştır.⁴⁵

Şemsettin Yeşil'in, Cumhuriyet döneminden sonra Ekberiye temsilcilerinden biri olarak görülebileceği ifade edilmiştir.⁴⁶ Şemsettin Yeşil Efendi, başta Muhyiddin

⁴⁵ Şemsettin Yeşil'in muhiblerinden olan Zeki Yeşil'le 25.10.2019 tarihinde yapmış olduğum görüşmede Zeki Yeşil'e: Sâlih Efendi, Şemsettin Efendi'nin hocası mıydı? sorusunu yönelttiğimde Zeki Yeşil: “Hayır, hocası değil, dostuydu” cevabını verdi. (Bu görüşmenin görseli için bkz. ekler, 6.) Ayrıca 03.11.2019 tarihinde ise Şemsettin Yeşil'in oğlu olan Hüseyin Ezan Bey ile yapmış olduğum söyleşide: “*Babamla Sâlih Efendi arasında dostane bir ilişki vardı, sık sık bir araya gelip istişareler yaparlardı*” diye bu duruma açıklık getirdi. (Bu görüşmenin görseli için bkz. ekler, 5.) TBMM Zabıt ceridesi 9. Cilt sayfa 355'te Mehmet Sâlih Efendi talebesi olan Şemsettin Yeşil hakkında şöyle demektedir: “*...Erzurum hicreti esnasında elime bir çocuk geçti. Eğer ben arorat bulamasaydım çocuk helak olacaktı ve arorat sayesinde çocuğu büyüttüm, besledim ve size şimdi bir nüfus olarak yetişti*”. Ayrıca Edibe Taş “*Bir Cumhuriyet Dönemi Sufisi; Muhammed Şemsettin Yeşil'in Tasavvuf Anlayışı*” (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler, 2015 Yüksek Lisans Tezi) adlı çalışmasının sonuç bölümünde şu bilgiyi aktarıyor: Sâlih Yeşil, Şemsettin Yeşil'in babası vefat ettiğinde ona sahip çıkmış ve Şemsettin Yeşil'i manevi evladı olarak görmüştür. Tüm bu bilgiler ışığında şunu söyleyebiliriz: Sâlih Efendi'nin “yetiştirdim” dediği bu çocuk Şemsettin Yeşil Efendi'dir. Mehmet Serhan Tayşi *Ali Emirinin İzinde* adlı eserinde ise Sâlih Efendi'yi Şemsettin Yeşil'in Şeyhi olarak vermektedir. (Bkz, Timaş Yayınları, 2009, s. 302.) Ayrıca Semih Ceyhan'da Sâlih Yeşil'in Şemsettin Yeşil'in şeyhi olduğunu ifade etmiştir. (Semih Ceyhan, "YEŞİL, Şemseddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yesil-semseddin> [28.09.2021]. Cemalettin Server Revnakoğlu ise bu hususta şunları söylemektedir: “Sâlih Efendi Şeyhi Haşıl Efendi'den teslik terbiye gördü, fakat hocasının ölümü sebebiyle icazetnâme alamadı. İstanbul'da son zamanlarda Sâlih Efendi'ye “Şeyh” denilmesinin sebebi ise ilerlemiş yaşta olmasındandır”. (Bkz. Revnakoğlu, Yeşil İmamoglu Sâlih, Tarih Coğrafya Dünyası S. 2, C.1, 1 Mayıs 1959) Edibe Taş Şemsettin Yeşil'in geleneksel anlamda şeyh olmadığını fakat çok etkili bir hoca olduğunu beyan eder. (Bkz. Edibe Taş, Şemsettin 126) Bu konu hakkında Mustafa Kara'nın *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri* (İstanbul: Dergâh Yay, 2010, s.268) adlı eserinde “*Şemsettin Yeşil, Sâlih Yeşil'in muakkiplerindendir*” sözünden hareketle diyebiliriz ki: Sâlih Yeşil, Şemsettin Yeşil'in şeyhi değil, hocasıdır. Hocası olması hususunda ise icazete gerek yoktur.

⁴⁶ Semih Ceyhan, “Şemseddin Yeşil” Mad., *DİA*, XLIII, 491, TDV Yayınları, 2013.

İbnü'l-Arabî olmak üzere Ni'metullah b. Mahmut Nahcuvâni, İsmail Hakkı Bursevi, Abdülkâdir Geylani gibi sûfilerden beslenerek bir tasavvuf anlayışı ortaya koymuştur. Kendisi “Kâdirî” müntesiplerindedir.⁴⁷

a) İmamlık ve Vaizlik Yılları

Şemsettin Yeşil 12 yaşındayken babası vefat eder. Henüz 13 yaşında iken babasının vazife yaptığı Hatuniye Camii'nde Fahri olarak imamlık vazifesine başlar, 20 yaşına geldiğinde ise aynı camiye resmi olarak “imamet” görevine atanır ve 1929 yılına kadar burada vazife yaptıktan sonra Haseki Sultan Camii'ne atanır. Bir sohbetinde Türk kadınının iffetine yönelik sözlerinden dolayı dava açılır ve görevinden istifa eder. Daha sonra farklı tarihlerde olmak üzere Muhsine Hatun Cami, Samatya'daki Etyemez Beyâzıd-ı Cedid Cami'lerinde imamlık yapar. 1946 yılında Teşvikiye Cami'i ve Yeraltı Cami'lerinde vaizlik yapar. Etkili ve cezbedici bir üsluba sahip olan Şemsettin Yeşil' in vaazları çok dikkat çekmektedir ve sohbet verdiği camiler tıklım tıklım dolmaktadır. Bu hususta Kadir Mısıroğlu 06.07.2013 tarihli bir konuşmasında bu konu hakkında şöyle söylemektedir:

Ben Şemsettin Yeşil'i iyi tanırım lise talebesiydim, o Etyemez Cami'nde vaizdi. İmam hatipten mezundur. İyi giyimli bir adamdı, uyumlu giyinirdi dersin ki bu “kral”. Vakûr yürür, o zaman başına “Pakistan Usulü” bir kalpak takar, Sahaflar Çarşısında Muzaffer Özak'ın dükkânının yanında bir dükkânı vardı. Oraya gelir, İslamiyet diye bir gazete çıkarır, solmuş yüzlü müritler bu gazeteyi satarlar. Cuma vaazlarında bile kadınlar çoğunluktaydı.⁴⁸

Vaizliği hakkında Abdullah Develioğlu ise şunları aktarmaktadır: “Etyemez Cami'nde iki saat süren Cuma hutbesini ve Sultan Ahmet Cami'nde vaazını dinledim. Zekâ ve cesaretini takdir ettim. Birkaç defa da görüştüm, tevazu sahibi buldum”.⁴⁹ Ali Sümbül'ün ifadesinde ise Şemsettin Yeşil'in hitabetinin güzelliğinden dolayı Sultan

⁴⁷ Edibe Taş, “Bir Cumhuriyet Dönemi Sufisi; Muhammed Şemsettin Yeşil'in Tasavvuf Anlayışı” (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler, 2015 Yüksek Lisans Tezi), 36.

⁴⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=6nUumNf4jpw>.

⁴⁹ Taş, “Bir Cumhuriyet Dönemi Sufisi”, 23.

Ahmet Cami tamamıyla dolardı.⁵⁰ 15.10.2011 tarihli youtube video kaydında Şeyh Nazım Kıbrısî Şemsettin Yeşil'in vaizliği hakkında şöyle demektedir: “*Ben 1942 de Etyemez’de vaazına gittim. Acaip bir belağatı var. Gençlerle dolardı cami. Secde edecek yer bulamazdık. Şemsettin Yeşil’e Şia’dandır derler ama değildir. Gençleri çekerdi*”. Yine sohbetlerindeki söylemlerinden dolayı İstanbul müftülüğü tarafından vaizlik sertifikası iptal edilen Şemsettin Yeşil, çalışmalarını kendi kurmuş olduğu Yüksek Ahlâk Derneği’nde devam ettirmiştir. Yüksek Ahlâk Derneği bugün dahi faaliyetlerine devam etmektedir.⁵¹

b) Basın Hayatı

Şemsettin Yeşil Yüksek Ahlâk Derneği’ndeki çalışmalarının yanısıra, basın yayın yoluyla da hizmetlerini devam ettirmiştir. *İslamiyet Gazetesi* ve *Hakikat Yolu* dergilerini neşreden ve bu gazete ile derginin başyazarlığını da üstlenen Yeşil, medya yoluyla kendisine yöneltilen Alevilik Rafizilik gibi birçok suçlamayı reddedip, kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Özellikle Hazreti Ali ve EhliBeyit sevgisini öne çıkaran Şemsettin Yeşil, Muaviye’yi ise eleştirmektedir.⁵²

c) Eserleri

İslamiyet Gazetesi ve Hakikat Yolu dergilerinde birçok yazı neşretmiş olan Şemsettin Yeşil, fikirlerini kitap yazarak da ortaya koymuştur. Şemsettin Yeşil Efendi başta tasavvuf olmak üzere tefsir, fıkıh, hadis, siyer, akait, alanlarında eserler meydana

⁵⁰ A.g.e., 24.

⁵¹ Yüksek Ahlâk Derneği’nde haftada bir gün (Pazar) günü Şemsettin Yeşil Hoca Efendi’nin konferans kayıtları kasetten dinletiliyor. 03.11.2019 tarihinde bu sohbeete iştirak ettim. Dernek binası alt katta, üstünde ise Şemsettin Efendi’nin oğlu ve ailesi oturuyordu. Sohbet saatinden yarım saat önce gittim ve beklemeye başladım. Birer ikişer dernek dolmaya başlıyordu. 20 kadar erkek 10 kadar bayan gelmişti. O günkü Sohbet 333 nolu konferans kaydıydı. Sohbet başlamıştı ki Şemsettin Efendinin oğlu derneğe giriş yaptı. Müthiş bir sevgi vardı hürmetle herkes ayağa kalktı ve sohbeete devam edildi. İlk defa dinlediğim Şemsettin Efendi’nin sohbeti beni etkilemişti. Müritleri çok nazik yapıda insanlardı.

⁵² Taş, “Bir Cumhuriyet Dönemi Sufisi, 31-32.

getirmiştir. Yazmış olduğu eserlerin sayısı otuzun üzerindedir. Tasnif ederek bazılarına değineceğiz.⁵³

1) Güncel Meselelere Dair

Müellif dîni anlamda güncel meselelere kayıtsız kalmayarak o günün en mühim suallerine cevap olmak üzere eserler kaleme almıştır. *İslam'ın Çağımıza Verdiği Cevaplar* adlı eseri ile *Amerikaluların Suallerine Cevaplar ve İslam Dininde Reform İsteyenlere Cevap* adlı eserleri bunun örneklerindedir.⁵⁴

2) Tasavvuf

Tasavvuf alanında ele almış olduğu eserlerinden biri *Maneviyat Bahçesi: Evliyauallah Sözleri Ârifler Sofrası* adlı eseri olup bu eserde birçok sûfinin sözlerini, görüşlerini aktarmıştır. Diğer bir eseri ise Mevlana'ya yapılan eleştirilerin haksızlığını ortaya koyduğu *Kitab'üt-Tasavvuf Mesneviden Öğütler* adlı eseridir. *Gavs-ül Âzâm Abdülkadir Geylani* adlı eseri, adından da anlaşılacağı üzere Abdülkâdir Geylani hakkında birçok bilgiyi barındıran kitaptır. *Şeyh_i Ekber Muhyiddin Arabi Hazretleri Hakikatı Nasıl Anlatıyor?* isimli eserinde Hz. Âdem bahsine dair konu ele alınıyor.

3) Tefsir

Şemsettin Yeşil Hoca Efendi'nin hem Tasavvuf hem de tefsir alanına dair eserleri arasında en hacimli eseri olan *Füyûzât*, 7 ciltten müteşekkildir. Müellifimizin imamlık ve vaizlik yıllarında başlayıp vefatından iki sene evvel kitaplaştırdığı bu eser, işarî yöntemle ele alınmıştır.⁵⁵ Yine tefsir alanında Yasin-i Şerif'e neden Kur'an'ın Kalbi denildiği hususunu anlattığı eseri *Kur'an'ın Kalbi Sûre-i Yasin* adlı eseri mevcuttur. Namaz süreleri ve Fatıha Süresi'nin, manalarıyla beraber abdest ve namaz konularını da içeren *Namaz Sureleri ve Fatıha-i Şerife'nin Manası* isimli eseri bu alanda vermiş olduğu eseridir.

⁵³ A.g.e., 43.

⁵⁴ A.g.e., 57.

⁵⁵ Semih Ceyhan, "Şemsettin Yeşil" Mad., *DİA*, XLIII, 491-492, TDV Yayınları, 2013.

4) Fıkıh

Zirve-i Tevhîd Saadet Yolu adlı eseri ilmihal bilgilerini içermektedir. *Miraç'ın Hakikati Ber'at'ın Esrarı-Orucun Manası* adlı eseriyle *İman Küfür adlı eserleri vardır.*

d) Vefatı

8 Temmuz 1968 yılında İstanbul'da vefat etmiş olan Şemsettin Yeşil Hoca Efendi'nin Kabri, İstanbul Zeytinburnu semtinde Silivri kapı karşısındaki kabristanlıktadır.

2.4. Millî Mücadele Hayatı

Bu bölümde Mehmet Sâlih Efendi'nin milletvekili olmadan önce Millî Mücadele yıllarında yapmış olduğu hizmetlere değineceğiz. Sâlih Efendi, hizmetlerini Erzurum ve Bursa'da iken gerçekleştirdiğinden dolayı konuyu bu başlıklar altında ele alacağız.

2.4.1. Erzurum Yılları

Müellifimiz kırk üç yaşına kadar Erzurum'da kalmıştır. Erzurum'da bulunduğu yıllarda 1.Dünya savaşı başlamıştır. 1917 yılında Ruslar Erzurum'u işgal etmiştir. Savaş başladığı esnada Erzurum Numune-i Terakki Mektebi'nde müdürlük yapmakta olan Sâlih Efendi, askerlikten muaf olmasına rağmen kendi ifadesiyle “*melekâne bir düşünceyle*” vatan hizmetine katılmış ve birçok vazifeler ifa etmiştir.⁵⁶ Bu vazifeleri arasında ordunun kışlık ihtiyaçlarının tedarikini sağlayan Hedâyâ-yı Şitâiye adı ile bilinen “Kışlık Hediye Komisyonu” nda bir yıl görev yapmıştır. Daha sonra hastane teftiş vazifesinde ve askerlerin manevi güç ve motivasyonlarının artırılması amacıyla irşât vazifelerini yerine getirmiştir. 2 yıl Kafkas Cephesinde vazife yaptıktan sonra hastanelerde idari memur olarak görev yapmıştır. 1916 yılında başlayan Rus istilası 1917'de işgale dönüşmüş, Sâlih Efendi bu işgalden 3 gün önce kendi beyanıyla “*hicrete*” yani Erzurum'dan İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'da yaşanan pahalılık, ev sıkıntısı ve İstanbul yangınları sebebiyle Bursa'ya gitmeye mecbur kalarak Bursa'ya yerleşmiştir.⁵⁷

⁵⁶ Mehmet Sâlih Efendi, *Tercüme-i Hâl*, 35.

⁵⁷ *A.g.e.*, 45.

2.4.2. Parti Kurma Teşebbüsü

Mehmet Sâlih Efendi mebus olmadan önce Erzurum'da bulunduğu zaman hiçbir partiye üye olmadığını ve hiçbir partinin de kendisine üyelik için teklifte bulunmadığını beyan eder.⁵⁸ Sâlih Efendi kendisini İslamiyet ve Din Birliği düşüncesiyle yetişen biri olarak tanıtır. Dönemin özellikle yönetim kademesindeki ittihatçıların yalancı, münafık ve kâfir olduklarını ve bu yüzden onlardan uzak durduğunu dile getiren Sâlih Efendi, İttihatçılarında kendisini itiraz eden, karşıt, padişah yanlısı, tehlikeli biri olarak gördüklerini ve bu nedenden dolayı kendisinden uzak durduklarını ifade eder. Hem kendisinin hem ittihatçıların böyle düşünmelerinin doğru olduğunu beyan eden Sâlih Efendi bu durumun hakikatini ise “Muhâfaza-i İlâhî” olarak adlandırır.⁵⁹

Mehmet Sâlih Efendi milletvekili olmadan önce Erzurum'da iken, parti kurmaya teşebbüs etmiştir. İttihatçıların nüfûzunun fazlaca hissedildiği, fakir fukaranın zulüm altında olduğu o günlerde Sâlih Efendi, fakir fukarayı ve zayıfları koruma niyetiyle Sosyal Demokrat Fırkası ismiyle parti kurmaya teşebbüs eder, lakin kuramaz. Sâlih Efendi partiyi kuramamasının sebebini ise içinde bulunduğu toplumun ahlâken yozlaşmış olmasına, siyaset zemininin ise menfaatle ilişkilendirildiğine bağlamıştır.⁶⁰ Ayrıca öncelikle bu yozlaşmış ortamın ve kişilerin ıslah ve irşatlarının gerekli olduğunu dile getirir.⁶¹ Böyle bir zeminde parti kuramadığı için daha sonra Allah'a şükreden müellifimiz, bu olumsuz görünümlü olayın kendisini memnun ettiğini beyan eder.⁶²

2.4.3. Bursa Yılları

Bursa'ya 1917 yılında yerleşen Sâlih Efendi geçimini temin etmek için zeytincilik yapmaya başlar, lakin geçimini sağlayamadığı için daha sonra fırıncılık yapar ve

⁵⁸ Ömer Hakan Özalp, *Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*, 1. bs. (İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1999), 112.

⁵⁹ *A.g.e.*, 113.

⁶⁰ Mehmet Sâlih, *Tercüme-i Hâl*, 12.

⁶¹ *A.g.e.*, 11.

⁶² *A.g.e.*, 12.

“Fırıncı Sâlih”, “Ekmekçi Sâlih”, “Yeşil Hoca” adlarıyla bilinir.⁶³ Millî Mücadele yıllarında bir yandan fırıncılık yapan diğer taraftan millî mücadeleye kayıtsız kalamayan Ekmekçi Sâlih Efendi, Kuvay-ı Milliye adına Bursa’da önemli çalışmalara imza atmış, pek nüfuzlu, vatanperver bir zâttır.⁶⁴

30 Ekim 1918’de imzalanmış olan Mondros Antlaşması sonrasında yurdun çeşitli bölgelerinde işgaller başlamıştı. Bu işgallerin başında İzmir’in Yunanlılar tarafından işgali geliyordu. İzmir’in işgali tüm yurttaki işgal olduğu gibi Bursa’da da çok büyük tepkilere sebep olmuş ve halk düzensiz bir şekilde örgütlenmeye başlamıştı. Sâlih Efendi ittihatçılardan kendisine gelen gizli bir yazı ile örgütlenme faaliyetlerine başlayarak, ilk önce “Ayyıldız Nizamnamesi” devamında “Karakol Nizamnamesi” adlı örgütleri kurarak çalışmalara başlar.⁶⁵ Bu sıralarda İzmir’den Bursa’ya gelen 56. Tümen Komutanı Albay Bekir Sami Bey’le işgale karşı işbirliği yapan Mehmet Sâlih Efendi, “Bursa Redd-i İlhak Cemiyeti”ni kurar.⁶⁶ Daha sonra 4 Eylül 1919 Sivas Kongresi kararı doğrultusunda tüm yurttaki işgal karşıtı örgütler, isimlerini “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” olarak değiştirdiler. Karakol Cemiyeti ve Redd-i İlhak Cemiyeti de adlarını “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Bursa Şubesi” olarak değiştirdiler. Sâlih Efendi bundan sonraki çalışmalarını başkanı olduğu “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” adına yaptı. Yine bundan başka İnegöl, Yenişehir ve Bilecik Kuvay-ı Milliye teşkilatlanmalarını organize etmek için Bilecik’in Ahi dağlarında Yunan müfrezeleriyle 2 ay çarpışmış, düzenli ordu birlikleri oluşunca görevi onlara devredip Türk ana savunma hattına intikal etmiştir.⁶⁷ Sâlih Efendi Yunanlıların Bursa’yı işgal etmesi üzerine şehri en son terk edenlerden biridir.⁶⁸ Ayrıca Anzavur Ayaklanması’nın bastırılması için savaşmıştır. Sâlih Efendi

⁶³ İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin’in Romanı*, II, 278.

⁶⁴ Ebubekir Hazım Tepeyran. *Belgelerle Kurtuluş Savaşı*, (İstanbul: Gürer yayınevi, 2009), 71.

⁶⁵ TBMM, (gizli celse zabıtları) C. 3, S, 1167.

⁶⁶ Celil Bozkurt, “Millî Mücadele Döneminde Muhittin Baha Pars”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 56, (2015): 11-32.

⁶⁷ <https://www.gencgazete.net/kose-yazisi/inegol-kuvy-i-milliyesi-5707/> [04.05.2019].

⁶⁸ *A.g.e.*, 1.

Millî Mücadele hareketi içerisinde bulunduğu sırada çetelerdeki yüzlerce eşkiyayı nasihatleriyle mili mücadeleye kazandırıp manevi yönde katkı sağlamış, maddi yönden de aynı ve nakdi olarak 23.000 altınla milli mücadeleye destek olmuştur.⁶⁹

Mehmet Sâlih Efendi, milletvekili olunca meclis tarafından Mudurnu, Gerede isyanlarını “nasihatle” bastırılması adına görevlendirilmiştir. Yine Meclis kararıyla Konya’da bulunan mültecilerin memleketlerine gönderilmesi göreviyle Konya’ya giden Sâlih Efendi olumsuz koşullardan dolayı Alaattin Camii’nde mahsur kalması üzerine Ankara’ya dönmek zorunda kalır.

2.4.4. Aldığı Madalyalar

Mehmet Sâlih Efendi’ye hem Kurtuluş Savaşı esnasında hem de Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde yapmış olduğu üstün hizmetlerinden dolayı TBMM tarafından yeşil ve kırmızı madalya vermiştir.⁷⁰

2.5. Siyasi Hayatı

2.5.1. Milletvekili Seçilmesi

1919 yılında Bilecik’ten (Ertuğrul) 80 küsur oyla milletvekili seçildi. Fakat Annesi mebusluğunu kabul etmediği için Sâlih Efendi de milletvekilliğini kabul etmedi.⁷¹ Ancak üç ay sonra Erzurum namına 120 oyla milletvekili olarak seçildi.⁷² İki seçimde de adaylığını koymadığı halde milletvekili seçilir. Mehmet Sâlih Efendi milletvekili olarak seçildiği sırada Bursa Müdafaa-i Hukuk Başkanı’dır. Müdafaa-i Hukuk Başkanlığına Hakkı Baha Pars Bey’i vekâleten bırakarak, 8 Temmuz 1920’de

⁶⁹ Ömer Hakan Özalp, “Yeşilzade Mehmet Sâlih Efendi” Mad., *DİA*, XLIII, 498, TDV Yayınları, 2013.

⁷⁰ İstiklal Madalyası Kanunu, Numara: 66, Kabul Tarihi: 29/11/1920, Yayımlandığı R. Gazete: Tarih: 4/4/1921, Sayı: 9, Yayımlandığı Düstur: Tertip: 3 Cilt: 1 Sayfa: 111.

⁷¹ “*Bilecik Mebusu intihap edilmişim validem mebusluğu kabul etmememi emir buyurdu. Validemin emirlerini Cenab-ı Hakk’ın emri gibi telakki ettiğim için intihap mazbatasını kabul etmedim. Vicdan itaati emrediyordu*”. (Mehmet Sâlih Efendi, *Tercüme-i Hâl*, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, Şer’iyye, 1391, 60-a).

⁷² Erzurum’dan milletvekili seçilmesi hususunda sonraki yıllarda yazmış olduğu kitabında: “*Fe suphanallah keşke olmasaydım*” diye duygularını dile getirmiştir. (*A.g.e.*, 60-a).

Bursa'dan ayrılır.⁷³ 23 Nisan 1920 de Ankara'ya ulaşır. Birinci Meclisin açılışına şahit olur. Meclisin açılışı hakkındaki izlenimlerini şu şekilde aktarır;

O gün Mustafa Kemal Paşa'nın programı veçhile Hacı Bayram-ı Veli Cami Şerifinde Cuma namazı kılındı. Kur'an-ı Kerim okundu. Salavat-ı Şerifeler okundu. Önde Ankara Dervişleri yüksek sadayla tevhit okuyorlar. Mustafa Kemal Paşa hocaların ortasında gayet mütevaziyâne ve mahviyetkârâne bir vaziyette (sivil elbiseli olarak) meclis binasına doğru yürümekte, arkada mebuslar yeşil bayraklı ahali ve amele takımı 'Allahu Ekber' diye bağırarak ve meclis kapısı teyemmünen Besmele-i Şerif'le açılarak içeri girildi. Sinop Mebusu Şerif Bey kürsüye çıktı. Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle evvela dua edildi. Ondan sonra müzakereye geçildi. Meclise reis kâtipleri, idare memurları encümenler heyeti intihabına karar verildi. Mustafa Kemal Paşa birinci, Celalettin Ârif Bey ikinci reis intihap olundu ve arzular yerini buldu.⁷⁴

2.5.2. Meclisten Beklentileri

Mehmet Sâlih Efendi'nin meclisten beklentilerini incelediğimizde Müellif meclisten çok ümitlidir.⁷⁵ Müellif, Umum-i Harp'ten yenilgiyle çıkan halkın değişik fikirlere sahip olduğunu beyan eder. Bu değişik fikirler arasında dışa bağımlılığı savunanlar olduğu gibi ulusa inanan, ulusun iradesine sımsıkı bağlı olanlar da vardır. Ulusa sımsıkı bağlı olan ulusa inanan, inançlı kesimi iktidara getirmek lazımdır. Beklentileri arasında milletin bağımsızlığını elinden almak isteyen gurupları siyaset ilacıyla temizlemek de vardır. Memlekette milli iradeyi yok sayanları, zorbalığı isteyenleri, diktatörlük arzusunda olanları siyaset yordamıyla ortadan kaldırıp her alanda hukuku öne çıkarmayı hedeflemektedir. İnsanlığın iyi yasalarla yönetilmesi gerektiğini ve bunun insanlığın en doğal hakkı olduğunu beyan eden Mehmet Sâlih Efendi meclis

⁷³ Saime Yüceer, *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 2001), 48-51.

⁷⁴ Mehmet Sâlih Efendi, *Tercüme-i Hâl*, 60-61.

⁷⁵ Necmettin Sahir Sılan, *İlk Meclis Birinci Dönem TBMM Milletvekillerinin Gelecekte Bekledikleri Anketi*. Yay. Haz. Cihangir Gündoğdu, (İstanbul: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 2004), 158.

vasıtasıyla bu düzenlemelerin yapılabileceğinin beklentisi içerisindedir. Halkın refah seviyesinin yükseltilebilmesinin, savaş nedeniyle azalan nüfusun artırılmasının ve toplumun irfan seviyesinin yükseltilebilmesinin yolunun meclisteki düzenlemeler vasıtasıyla gerçekleştirilebileceği kanaatine sahiptir. Diğer bir beklentisi ise halkı aşırı sosyalizme doğru yöneltmek ve halkın aydınlanmasını sağlamaktır. Ona göre hukukun rehberliğinde insanı, insanlığı önceleyen bir anlayışla siyaset aleti kullanılarak toplumun her alanda hak ettiği seviyeye ulaştırılmasının yolu meclisten geçer.⁷⁶

2.5.3. Meclis Faaliyetleri

Mehmet Sâlih Efendi, memleketi ilgilendiren iç ve dış meselelere, gelişmelere, gündemdeki olaylara karşı oldukça alakadar ve bu mevzulara gereken reaksiyonları gösteren bir mebustur.⁷⁷ Milletvekilliğinin emanet bir görev olduğunu, meclisin üstünde hiçbir merciin olamayacağını, meclisteki meseleler ele alınırken kişisellikten uzak durulması gerektiğine inanır. Yasaları hazırlarken milletin durumunu dikkate alarak hızlı ve etkili çözümler üretilmesi gerektiğini beyan eder. Meclis çalışmalarında konuşacağı bir mevzu hakkında derinlemesine bilgi edinir ve o mevzuyla ilgili ön çalışmalar yapıp, mevzuyu iyice araştırıp sonra o mevzuyu mecliste ele alır. Müellifimiz şeffaf bir yapıya sahip olduğu için meclisteki tüm faaliyetlerde de şeffaf olunması yönünde telkinleri olmuştur.⁷⁸ Meclis çalışmalarının halka duyurulmasının gerekliliğini savunmuştur.⁷⁹ Sâlih Efendi meclis çalışmaları esnasında doğru olduğuna inandığı hususlarda geri adım atmayan ve bu doğruları uğrunda mücadelesini kararlılıkla sürdüren bir şahıstır. Mücadelesini verdiği konularda onun tavrını belirleyen ana unsur dininin öğretileridir.⁸⁰ Olaylar karşısında imanının vermiş olduğu mümince tavrı sergilemiştir.⁸¹ Mehmet Sâlih Efendi özellikle “Hak” mevzusu hususunda çok hassastır. Hak mevzu bahis olduğunda hiçbir aidiyete hiçbir makama

⁷⁶ A.g.e., 159.

⁷⁷ Fahri Çöker, *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM, 1.Dönem 1919-1923*. (İstanbul: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1994), 397.

⁷⁸ TBMM, Zâbit Ceridesi, C.7, s. 407.

⁷⁹ A.g.e., C.18, 135.

⁸⁰ A.g.e., C.27, 400.

⁸¹ A.g.e., C.20. s.503.

hiçbir kişiye tolerans göstermez⁸². Bu hususta cesurca “Hakkı” tutup kaldıran bir mebustur.⁸³ Mehmet Sâlih Efendinin en hassas olduğu konulardan biri de fakir fukaranın, yetimlerin, kimsesizlerin durumudur.⁸⁴ Müellifin üzerinde önemle durduğu mevzulardan biri de eğitimidir.⁸⁵ Vatani için mebus olmadan önce çok fedakârca işlere imza atan bu muhterem zât, mebus olduğunda da mecliste bu mücadeleyi en sarih ve en güçlü bir biçimde yerine getirmiştir.⁸⁶

Meclis çalışmalarına dair birkaç örnek vererek bu konuyu tamamlayacağız.

a. Muhacir Meselesi

Muhacir meselesi o yılların çözülmesi gereken en önemli meselelerinden biridir. Osmanlı devleti ile Sovyet Rusya arasında 3 Mart 1918 yılında imzalanan Brest-Litovsk anlaşmasının üçüncü maddesine göre Ruslar, Kars Ardahan Batum’u Osmanlı devletine bırakmıştı.⁸⁷ Fakat bu topraklara yerleşen Ermeniler, bölgede bulunan Türklere zulüm yaparak onları yurtlarından çıkardılar. Yurtlarından çıkarılan Türkler ülkenin diğer bölgelerine giderek muhacir konumuna düştüler. Mehmet Sâlih Efendi muhacir meselesinin çözümü için mecliste en fazla mesai harcayanlardan biri olarak, bu meselenin halledilmesi için meclis başkanlığına beş kez önerge verir. İlk önerge “Elviye-i Selâse” denilen Kars, Ardahan, Batum’da düzensizliğin hâkim olduğunu, bu düzensizliğin giderilmesi için bölgede askeri ve mülki teşkilatın tesis edilmesi

⁸² TBMM, Zâbit Ceridesi, C. 2, S.447-448; Ayrıca Ahmet Özgür Güvenç’in kaleme aldığı “*Turgut Özakman’ın Şu Çılgın Türkler Romanındaki Erzurumlular*” adlı makalesinde Mehmet Sâlih Efendi’nin Başkomutanlık yasası görüşüldüğünde Atatürk’e hitaben “Mustafa Kemal hakkımızı gasbetmek istiyorsa verirsek aptalız” dediğini beyan eder. Ahmet Özgür Güvenç, “*Turgut Özakman’ın Şu Çılgın Türkler Romanındaki Erzurumlular*”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.1, S.13 (2009): 33-42.

⁸³ TBMM, Zabıt Ceridesi, C.29, S. 232-233.

⁸⁴ *A.g.e.*, C.19, S. 439-440.

⁸⁵ *A.g.e.*, C.5, S. 449.

⁸⁶ Nizamettin Nazif Tependelenlioğlu, *Yeni İstanbul*, 12 Temmuz 1968.

⁸⁷ Halil Bal, "Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler" *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 0 / 5 (Aralık 2012): 25.

gerektiğini beyan eder. Vermiş olduğu bu önerge kabul edilmiştir. İkinci taktirinde muhacirlerin yurtlarına yerleştirilmelerini ister. Bu önerge şu şekildedir:

Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Erzurum, Van, Bitlis Vilâyetleri mültecileri tarafından Riyaseti Celileri namına verilip merbuten takdim kılınan dokuz kıta arzuhal bu mültecilerin ne derecelere kadar dûçâr-ı sefalet ve felâket olduklarını arza kâfidir. Binaenaleyh muhtelif istasyonlarda kemal-i perişan ile imrâr-ı hayat eden ve miktarı günden güne tenakus eyleyen bunların yalnız güzergâhtaki miktarı on bin nüfusa karıptır. Vakıt ve zaman ile mahallerine sevk ve iaşeleri temin edilmediği takdirde ekserisinin mahv u telef olacağına hiç şüphe kalmamıştır. Defaatla vaki olan müracaatlarımız halâ bir hüsn-i neticeye müncer olmadı. Memleketin bu yüzden daha ziyade nüfus zayi etmesine mütehammil olmadığını beyana hacet yoktur. Vakti ile vatan uğrunda her türlü fedakârlığı ibraz etmiş ve bugün dîyki mâişetin ve meskensizliğin dereke-i tab-fersâsına duçar olmuş bulunan bu biçarelerin tahlîs-i hayâtı neye mütevakıf ise müstacelen bir çare ittihazı esbabinin istikmalini ve daireden daireye havale sureti ile temadii sefaletlerine meydan verdirilmemesini bu kere de kemâl-i ehemmiyetle istirham eyleriz.⁸⁸

17 Ağustos 1336

Erzurum Mebusu Mehmet Sâlih Efendi ve 16 Arkadaşı

Üçüncü önergesinde muhacirlerin memleketlerinden başka yerlere yerleştirildiklerini bunların asıl memleketlerine yerleştirilmeleri gerektiğini beyan eder. Dördüncü önergesinde muhacirlerin askerlik vazifelerinin ertelenmesini ister. Beşinci önergesinde ise muhacir sorununun çözümü adına acilen nakdi paraya ihtiyaç olduğunu beyan ederek gerekli düzenlemelerin yapılması için talepte bulunur.

Sâlih Efendi'nin muhacir meselesine bu kadar önem vermesinin sebebini meclis konuşmalarından öğrenmekteyiz. Muhacirlerin iki yüz bin civarında olduklarını, aç ve açıkta oldukları, meclisin idaresizliği yüzünden perişan bir şekilde yaşamaya çalıştıklarını ifade eder.⁸⁹ Yine bu meselenin memleketin geleceği ile ilgili bir mesele

⁸⁸ TBMM, zabıt ceridesi. C.3. s.402.

⁸⁹ A.g.e., C.3, S.402.

olduğunu, muhacirlerin yıllarca devam eden bu sefaletten dolayı mahvolduklarını, öldüklerini ve çözümsüzlüğün devam etmesi halinde devletin nüfus kaynağının da yok olmaya başladığını beyan eden müellifimiz tüm bu sebeplerden dolayı acil bir şekilde muhacir meselesinin çözümünü istemektedir.⁹⁰ Ayrıca Sâlih Efendi muhacirlerin durumuna çok üzüldüğünü ve onlar adına gözyaşı döktüğünü de beyan etmekteydi.⁹¹

b. Mecburi Evlilik Kanunu

1. Dünya savaşından yenik çıkan Osmanlı devleti birçok sorunla baş başa kalmıştı. Bu sorunlar arasında ekonomik zayıflık, siyasi çalkantılar, yer yer işgaller, işgallere bağlı olarak ortaya çıkan muhacir meselesi, sağlık alanındaki salgın hastalıklar ve nüfus azlığı gibi birçok sorun sayılabilir. Bu sorunlardan nüfus azlığı konumuzla ilintili olduğu için, çalışmamızın bu bölümünde Sâlih Efendi'nin nüfus azlığı sorununa getirdiği çözüm önerisini ele alacağız.

Savaş, salgın hastalıklar ve sağlık sorunları sebebiyle nüfusun azalması adeta alarm vermekteydi ki General Harbord bu durumu -Amerika Senatosuna sunduğu raporda- şöyle dile getiriyordu:

*Istanbul'dan Mardin'e kadar olan bütün bölgeleri gezdik. Milliyetçi hareketin amacı Türklüğün şerefini kurtarmaktır. Türkiye hastalık ve harplerden nüfusunun %20'sini kaybetmiştir.*⁹²

Tüm bu nedenlerden dolayı nüfus azalıyordu. Nüfus azlığı ciddi bir sorundu ve bu sorunun çözümü adına aydınlar, doktorlar ve hemen hemen toplumun her kesimi çözüm önerileri ileri sürmekteydiler. Dönemin gazetelerinden “İleri”de yazılar neşreden Celal Nuri Bey nüfusun artırılması hususunda gereken hassasiyetin gösterilmediğini, bunun kabul edilemez olduğunu ve bu konuda “lakayt” davranıldığını beyan ederek nüfus azlığının acı sonuçları olacağını ifade etmiştir.⁹³ Nüfus azlığı meselesi TBMM’de de ele alınıyor ve çözüm önerileri ileri sürülüyordu.

⁹⁰ A.g.e., C.8, S.506-508.

⁹¹ A.g.e., 507-508.

⁹² Cengiz Mutlu, “Millî Mücadelede Türkiye’de Azalan Nüfus ve İzdivaç Meselesi” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.14, S.85, (Mart 2013): 175.

⁹³ A.g.e., 177.

Bu hususta Bursa Milletvekili Operatör Emin Bey kadın nüfusunun erkek nüfusuna göre 5-6 kat fazla olduğunu, ölüme götüren frengi hastalığının çok yayıldığını bu hastalığın sadece Bursa’da %45 olduğunu beyan ederek bu sorunla ilgili meclis başkanlığına önerge sunuyordu.⁹⁴ Mustafa Kemal ise şu çarpıcı tespiti yapıyordu: “Almanya’nın iki katı genişliğinde olan Türkiye’de sekiz milyon nüfus varken, Almanya’da yetmiş milyon nüfus var”⁹⁵ diyerek sorunun ciddiyetini gözler önüne seriyordu. Bu konuda Sâlih Efendi ise 17 Şubat 1921 tarihinde meclise bir önerge sunmuştur.⁹⁶

On yedi maddeden müteşekkil olan bu önergenin içeriğinde salgın hastalıkların önlenmesi, toplumun ahlâk yapısında görülen bozukluğun giderilmesi ve nüfus azlığı meselesinin çözümüne dair öneriler vardır.⁹⁷ Mehmet Sâlih Efendi bu önergede salgın hastalıklardan yaygın görülen frenginin, fuhuş ve sefâhattan ileri geldiğini, yine aynı şekilde yaygın olarak görülen veremin ise düşünce ve sefaletten kaynaklandığını ileri sürmüş ve çözüm önerisi olarak da fuhşun engellenmesi için mecburi evliliğin kanunen kabul edilmesi gerektiğini belirterek, sağlık, ahlâk ve nüfus sorununa çözüm getirmeye çalışmıştır.⁹⁸ Mecliste oylama sonucunda bu takrîre iki milletvekili destek verirken diğer milletvekilleri reddedince bu takrîri de reddedilmiş oldu. Bir sene sonra bazı değişiklikler yapılarak tekrar meclise sunulsa da yine gereken desteği alamadı. Üçüncü sene ise Sâlih Efendi gayretlerini artırıp mebuslarla görüşüp 104 kişiden söz almıştı, şayet yine kabul edilmezse ikinci meclise katılacak arkadaşlarına bu kanunu “*Vasiyet-i vicdaniye olmak üzere ve bir memleket borcu olmak üzere tevdi*” ettiğini eklemiştir. Oylama sonucunda takrir reddedilmiştir.⁹⁹ Mehmet Sâlih Efendi’nin nüfus azlığı

⁹⁴ TBMM. Zabıt Ceridesi. C.7. s.71.

⁹⁵ Mutlu, *A.g.e.*, 197.

⁹⁶ Bkz. Ek: 2.

⁹⁷ Zeynep Büyük, “Birinci ve İkinci Dönem (1920-1927) TBMM Tutanaklarında Gündelik Hayat Tartışmaları”, (Ankara Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018), 104-106.

⁹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi Cilt. 8, S. 358-360.

⁹⁹ Mutlu, “Millî Mücadelede Türkiye’de Azalan Nüfus ve İzdivaç Meselesi” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.14, S.85 (Mart 2013): 185.

meselesine çözüm olarak sunduğu taktir gündemi oldukça meşgul etmiş, İstanbul gazeteleri bu konuyu yoğun bir şekilde ele almış, makaleler, yazılar, özellikle de mizah köşelerinde bu konu çokça işlenmiştir.¹⁰⁰ Yoğun eleştirilere karşın Sâlih Efendi kanunun iyi anlaşılmadığını belirtip, nüfusun yokluğunun devletin yokluğu anlamına geleceğini ve bu konunun bir “beka” sorunu meselesi olduğunu söylemiştir. Hatta müellifimize göre nüfus meselesi “namus meselesi”dir. Ona göre bu kanuna destek vermek hem dini bir vecibe hem de ibadete karşılık gelen bir eylem olup, bu kanuna destek vermek en büyük vatanperverliktir.¹⁰¹ 2013 yılında “*Millî Mücadelede Türkiye’de azalan nüfus ve İzdivaç Meselesi*” adlı makalesinde Cengiz Mutlu bu konuyu derinlemesine masaya yatırıp, “*Uzun vadede etkili olacağı şüpheli olan bu layihanın o günkü koşullarda acilen kabul edilmesi gereken kanunlardandır.*” diye fikrini beyan etmiştir.¹⁰²

2.5.4. Mecliste Aldığı Görevler

Milletvekilliği esnasında Divan-ı Muhâsebât Komisyon Üyeliği, İktisat Komisyon Üyeliği, Milli Savunma Komisyon Üyeliği, Muvazene-i Milliye Komisyon Üyeliği, Posta ve Telgraf Komisyon Üyeliği, Nizamnâme-i Dâhili Komisyon Üyeliği, ayrıca Konya İsyanı bastırıldıktan sonra Konya’da oluşturulan, Zarar ve Ziyân Tespit Komisyon Başkanlığı görevlerini üstlenmiştir.¹⁰³

2.5.5. Mecliste İkinci Grupta Yer Alması ve Muhafaza-i Mukaddesat Üyeliği

İlk meclis, normal koşullarda yapılan bir seçimle değil, milli mücadelenin verildiği, olağanüstü zor koşulların olduğu, savaş atmosferinde yapılan bir seçimle teşekkül etmiştir. Millî Mücadele esnasında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti içerisinde bulunan kişilerden Milletvekilleri belirlenerek tayin usulüyle seçilmişlerdir. Milletvekillerinin bazıları isteyerek, bazıları ise istemediği halde seçilerek meclise

¹⁰⁰ Cemal Kutay, “*Mehmet Sâlih Efendinin Mecburi Evlenme Kanunu*”, Tarih Konuşuyor, C.5, S.29, (1967): 2356-2358.

¹⁰¹ Mutlu, “*Millî Mücadelede Türkiye’de Azalan Nüfus ve İzdivaç Meselesi*”, 187-188.

¹⁰² *A.g.e.*, 189.

¹⁰³ Mehmet Sâlih Efendi, *Tercüme-i hâl*, 25.

katılmışlar, bir kısmı ise seçilmiş olmalarına karşın meclise gelmemişlerdir.¹⁰⁴ Ayrıca Son Osmanlı Mebusan Meclisinin feshedilmesi ve bazı milletvekillerinin sürgüne gönderilmesi üzerine geriye kalan milletvekillerine, istemeleri halinde ilk meclise katılabilecekleri kendilerine iletilmesi üzerine, Son Osmanlı Mebusan Meclisinden 88 milletvekili ilk meclise katılmışlardır.¹⁰⁵ Yani meclis Son Osmanlı Mebusan meclisinden gelen milletvekilleri ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bağlantısıyla seçilen milletvekillerinden oluşmaktaydı.

Mecliste bulunan milletvekillerinin fikri yapıları, giyim kuşamları, tahsil seviyeleri birbirinden oldukça farklı olmasına rağmen, ülkenin işgal altında olması hasebiyle bu farklılıklar bir tarafa bırakılarak, ülkenin kurtuluşu adına mecliste uyumlu bir çalışma performansı sergilemişlerdir.¹⁰⁶ Seçilen mebusların birleştikleri ana gaye millî ve bağımsız bir devlet kurmak olduğundan bu amaca yoğunlaşmış siyasal anlamdaki duygu, düşünce farklılıkları ile inançlarındaki farklılıkları öne çıkarmamışlardır.

İlk mecliste zaman ilerledikçe yukarıda zikrettiğimiz farklılıklar kendini göstermeye başlamış, fikir ayrılıkları açıkça ifade edilir hale gelmişti. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu görüşüldüğü esnada bu farklı görüşler iyice hissedildi ve mecliste gruplaşmalar başladı.¹⁰⁷ Bu gruplar arasında bulunan Müdafaa-i Hukuk Grubunun Başkanlığını Mustafa Kemal üstleniyordu. Mehmet Sâlih Efendi bu durumu şöyle izah ediyor:

İlk meclisin üçüncü senesinde ise maalesef meclisteki vahdet ihlal edildi. Bir kısım mebuslara örtülü ödenekten gizlice para verildiği ve bazı geceler Mustafa Kemal Paşa'nın Çankaya bağında bir kısım mebuslarla

¹⁰⁴ Fatma Yurttaş Özcan, “Birinci Büyük Millet Meclisinde Muhalefet: İkinci Grup” *Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1 (2011): 39.

¹⁰⁵ *A.g.e.*, 38.

¹⁰⁶ “Milletvekillerinin kılık ve kıyafetlerine bakıldığında her kesimden insanı bulmak mümkündü: beyaz sarıklı, aksakallı, cüppeli, eli tespihli hocalarla; üniformalı genç subaylar, yazma veya şal sarıklı aşiret beyleri, külahlı ağalar ve kavuklu çelebilerle Avrupadaki yükseköğrenimlerini bitirip yeni dönmüş, Batı kültürüyle yetişmiş, nokta bıyıklı. Kuva-i Milliye kalpaklı gençler yan yana oturmuştur.” *A.g.e.*, 40.

¹⁰⁷ Bu gruplardan bazıları şunlardır: Tesânud, İstiklâl, Halk zümresi, Islahat Müdafaa-i Hukuk... *A.g.e.*, 43.

toplandıkları anlaşıldı. Nihayet 150 kadar mebusun 1. Grup namıyla bir grup teşkil edip gizli gizli müzakereler yapmaya başlamaları ve sonrasında milletvekillerinin Mustafa Kemal Paşa'nın tarafında olmaları, ümera ve zabitanın terfilere ve Başkomutanlık namıyla Mustafa Kemal Paşanın 'lâ-yüs'el' bir şahsiyete sahip olması hususları ortaya konmuş ve meclisin vahdeti ihlal edilmişti.¹⁰⁸

Özellikle Başkomutanlık yasası tartışılırken daha sonra ikinci grupta bulunacak olan milletvekillerinin, meclisin yetkilerinin meclisten alınıp, Mustafa Kemal'e verilmek istendiğini ve bu durumun kabul edilemeyeceğini beyan etmeleri ayrılmayı kaçınılmaz hale getiriyordu. Bu hususta meclis tutanakları incelendiğinde İkinci Grup'un etkili isimlerinden olan Hüseyin Avni Bey: *"Bizde mukaddes şahıslar yok! Lehinde de söyleriz, aleyhinde de"* diyerek tavrını ortaya koymuştur. Hüseyin Avni Bey'den sonra söz alan Mehmet Sâlih Efendi ise Başkomutanlık yasasının doğru yönleri olduğu gibi yanlış yönlerinin de olduğunu, yasanın gizli oturumda değil açık oturumda görüşülmesi gerektiğini beyan ederek, *"Efendiler, müsaade buyurun bizden bir hak gasbetmek ise, Mustafa Kemal Paşa bizden o hakkı gasbetmek istiyorsa kendisini küçültür, bizde hakkı sarihimizi vermeyecek iken verirsek aptalız"*¹⁰⁹ demesi ayrışmanın en bâriz ispatı olarak görüldü.¹¹⁰

Meclisteki bu gelişmeler üzerine Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Ulaş'ın başkanlığında İkinci Grup kurulmuş oldu. İkinci grup kişilerin değil meclisin üstünlüğünü savunan, kişilerin tahakkümünü reddeden, bir anlayışla hareket etmiş ve bunu da grup programlarında açıkça beyan etmişlerdir.¹¹¹

İkinci Grup üyeleri arasında sayılan Müellifimiz Mehmet Sâlih Efendi bu hususta şunları beyan etmektedir:

Bu ikilik bazı kimseleri muhalefete sevk etmekle bende mu'terizlerden olduğum için ikinci grubun malı ve taraftarı addedildim. Makul gayr-i makul her söze, her harekete tâbi olmak, evet demek insanın varlığını, namusunu,

¹⁰⁸ Mehmet Sâlih Efendi, *Tercüme-i Hâl*, 62-63.

¹⁰⁹ TBMM., Gizli Zabıtı, C.3, S.312.

¹¹⁰ Ömer Hakan Özalp, *Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*, 238-242.

¹¹¹ Özcan, "Birinci Büyük Millet Meclisinde Muhalefet: İkinci Grup", 45-46.

seciyesini ihlal edeceğinden... zulüm ve istibdâda ilan-ı isyan, erbab-ı vicdan için çok âli bir haslettir, varlığını bilenler için bu böyledir.

Mehmet Sâlih Efendi kişiliğinin gereği olarak İkinci Grup'a yakın olduğunu izah etmiş olur. Bu hususta Ahmet Demirel şöyle demektedir: “Mehmet Sâlih Yeşiloğlu'nun Birinci Grup'la hiçbir zaman ilişiği olmamıştır”.¹¹² Sâlih Efendi'nin bazı uygulamalara kayıtsız kalamadığını, özellikle zulüm ve baskıya boyun eğmesinin kişiliğine ters geldiğini bildirmesi de Birinci Grup'a olan tepkisini göstermektedir.¹¹³ İkinci Grup mensubu olan milletvekillerin çoğu 1923 seçimleriyle beraber meclis dışında kalmışlardır.

2.5.6. Muhâfaza-i Mukaddesât Cemiyeti Üyeliği

Muhâfaza-i Mukaddesât Cemiyeti ilk önce komünizmi engellemek fikri ile ortaya çıkan, bu tehlike bertaraf edildikten sonra ise dini değerleri, hilafeti ve padişah haklarını korumak üzere faaliyetlerini gerçekleştiren Erzurum merkezli bir cemiyettir. Millî Mücadele yılları içerisinde özellikle 1919-1922 yılları, Türk Sovyet yakınlaşmasının yoğun olduğu yıllar olarak göze çarpmaktadır.¹¹⁴ Bu yoğun ilişkilerin sonucu olarak Rusya güdümlü Türkiye Komünist Partisi 10 Eylül 1920 yılında Mustafa Suphi tarafından kuruldu. Kurulan bu parti çeşitli programlar yapmak için Erzurum'a gelmeyi planlar ve bu haber Erzurum'da halkı galeyana getirirken, Erzurum Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde ise farklı tepkilere sebep olur. Cemiyet üyelerinin bir kısmını oluşturan Albayrak'çılar, Türkiye Komünist Partisine ve faaliyetlerine sıcak bakmakta iken, diğer üyeler ise komünizme şiddetle karşı çıkıp, Türkiye Komünist Partisi'dininin Erzurum'a gelmemesi gerektiğini düşünenler olmak üzere ikiye ayrılırlar.¹¹⁵

Teşkilât-ı Esasiye kanunu çıkarıldıktan sonra mecliste Halkçılık İlkesi görüşülmeye başlandığı esnada Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Merkez Heyeti üyeleri bu kanun değişikliklerine tepki olarak topluca istifa eder. Erzurum Müdafaa-i Hukuk

¹¹² Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 127.

¹¹³ Mehmet Sâlih Efendi, *Tercüme-i Hâl*, 63.

¹¹⁴ A. Canan Aslan “Hoca Raif Dinç Efendi”, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2003), 56.

¹¹⁵ *A.g.e.*, 59.

Cemiyeti böylece başsız kalır.¹¹⁶ Bu cemiyetin yerine ise komünizmi engellemek ve dîni değerleri korumak maksadıyla Erzurum’da Hoca Raif ve Yeşilzâde Sâlih Hocalar tarafından Muhafazâ-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ismiyle bir oluşum meydana getirildi. Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti, Nizamnamesi’nde bulunan devletin şeklinin korunması, yani cumhuriyete geçilmemesi, hilafetin kaldırılmaması, saltanat makamının kaldırılmaması gerektiğini beyan eden maddeleri içeren taslak çoğaltılarak tüm Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk merkezlerine gönderildi. Bu durumdan tedirgin olan Mustafa Kemal yeni oluşturulan cemiyetin isminin değiştirilmesi için Kazım Karabekir’e telgraf çeker ve devletin şekline dokunulmayacağını, hilafet ve saltanatın kaldırılmayacağını ifade ettikten sonra bu düşüncelerin Raif Hoca’nın kuruntusunda ibaret düşünceler olduğunu belirtmiştir.¹¹⁷

Daha sonraki gelişmelere baktığımızda Devletin şeklinin 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet’e dönüştürüldüğünü, Saltanatın 1 Kasım 1922 yılında ve Hilafet’in 3 Mart 1924 tarihinde kaldırıldığını görmekteyiz. Tüm bu gelişmeler Raif Hoca’nın düşüncelerinin “kuruntu” olmadığını göstermektedir.

Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti’nin fikirleri özellikle İkinci Grup’ta kabul görürken, Birinci Grup’ta ise kabul görmedi. İkinci Grup milletvekilleri bu yüzden saltanat yanlısı, hilafet taraftarı olarak görülüyordu. Mehmet Sâlih Efendi’de İkinci Grup üyesi olarak biliniyordu. Hatta bu yıllarda Ankara’da *Şarkın Sesi* adıyla gazete çıkaran Mehmet Sâlih Efendi, gazetesinin hilafet makamını korumayı amaçladığını ve gazetesinde bu meyanda yazılar neşrettiğini, bu yazılardan dolayı bazı kişilerin rahatsızlık duyduğunu bunun üzerine gazeteyi kapatmak zorunda olduğunu beyan eder.¹¹⁸

2.5.7. Milletvekilliğinin Sona Ermesi

Birinci meclis feshedilmişti. Birinci Meclis’in feshinin sebeplerine bakıldığında en önemli sebeplerinden birisi olarak Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey’in öldürülmesi ve öldüren kişinin ise Mustafa Kemal’in Muhâfız Tabur Komutanı Topal Osman olduğu

¹¹⁶ *A.g.e.*, 59.

¹¹⁷ Ömer Hakan Özalp, *Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*, (İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1999), 47.

¹¹⁸ *A.g.e.*, 134.

anlaşılmış bunun üzerine Birinci Grup üyeleri ile İkinci Grup üyeleri arasında tartışmalar çıkmıştı. O günler hakkında Mehmet Sâlih Efendi “*o günün arzusu ve bazı kimselerinde hayatlarının selameti bunda idi; çünkü...başlamıştı*” diyerek meclisteki gergin atmosfere işaret etmektedir.¹¹⁹ Birinci Grup’un verdiği kanun teklifiyle meclis seçimlerinin yenilenmesine 1 Nisan 1923’te karar verildi. 16 Nisan 1923’te ise Birinci Meclis çalışmalarını tamamlamış oldu. Milletvekilliğinin sona ermesiyle kendisine Bursa’ya ve Erzurum’a gitmesinin doğru olmayacağı yönünde bilgi verildi. Bu bilgi dâhilinde Mehmet Sâlih Efendi kuşkuların giderilmesi adına bir sene kadar Ankara’da kalır.¹²⁰ Ankara’da ticaretle uğraşan Sâlih Efendi hayatından memnun iken kendisinin gizli gizli takip edildiğini ve eski mebus arkadaşlarından yeniden milletvekili seçilen arkadaşlarının imâlî imâlî konuşmalarından rahatsız olduğu için daha fazla Ankara’da duramaz ve İstanbul'a yerleşir.

2.6. Ticari Hayatı

İstanbul’un Fatih ilçesi Çarşamba mahallesine yerleşen Mehmet Sâlih Efendi, geçimini temin etmek amacıyla tuhafiyeye dükkânı açar. 11 Haziran 1925 tarihinde 1 hafiyeye ve 8 polis dükkânını basar. Tutuklanarak mahkemeye çıkarılır ve Çerkez Ethem’le komite oluşturmak, Mustafa Kemal’i öldürmek ve hükümeti kanunsuz bir şekilde değiştirmeyi planlama suçlamalarıyla hapse atılır. Ankara’da 75 gün hapis cezası çektikten sonra, bu tutuklamanın “yanlışlıkla” olduğu kendisine söylenerek cezaevinden tahliye edilir.¹²¹

2.7. Öğretmenlik Hayatı

Tekrar İstanbul’a gelen Sâlih Efendi İstanbul İmam Hatip Okulu’nda öğretmenliğe başlar ve bu görevi dört sene yapar. Bu okulda İlm-i Ferâiz ve Akâid derslerine girmekte olan müellif, aynı zamanda geceleyin de musahhihlik yapmaktadır.1929 yılında İmam Hatip okullarının kapatılması nedeniyle bu okuldan ayrılır. Daha sonra üç yıl boyunca İstanbul Çemberlitaş Orta Okulu’nda Tarih derslerine girmeye

¹¹⁹ *A.g.e.*, 134.

¹²⁰ Mehmet Sâlih Efendi, *Tercüme-i Hâl*, 68-72.

¹²¹ Özalp, *Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*, 52-62.

başlar.¹²² Öğretmenlik yaptığı esnada derslerde “din propagandası yapmak” suçundan önce açığa daha sonra ise emekliliğe sevk edilir. Emekliliğe sevki sebebiyle itirazda bulunur fakat bir sonuç alamaz ve bu durumu: “*Ne yapalım, toz topraktan ferman bile okunmuyor*” ifadesiyle aktarır.¹²³

Bir sene sonra İstanbul Nallıhan’da komisyonculuk yapmaya başlayan Sâlih Efendi bu işten zarar ederek işletmesini kapatır.

2.8. İstanbul Kütüphaneleri Tasnif Komisyon Üyeliği Görevi

Mehmet Sâlih Efendi, İstanbul Kütüphaneleri Tasnif Komisyonu Üyesi olarak 9 yıl çalışmıştır.¹²⁴ Bu komisyonda çalışanlar arasında Muallim Cevdet İnançalp, Sabri Kalkandelen, Hilmi Algün, Nail Tuman, Talat Olgun (Tahir’ül-Mevlevi) Ferit Kam, Mehmet Ali Aynî gibi dönemin tanınmış aydınları vardır. Bu komisyon hakkında dönemin Milli Eğitim Müdür Vekili olan Hasan Ali Yücel şöyle söylemektedir: “*Geniş bilgi ve dil melekesiyle birlikte büyük bir sabır ve devamlı bir emek isteyen bu işte şimdiye kadar başkan ve üye sıfatıyla çalışmış olan bilginleri Türk gençliğine ve aydınlarına tanıtmak benim için zevkli bir vazifedir*”.¹²⁵ Mehmet Sâlih Efendi ise işinin ehli kişilerle beraber çalıştığını ve farklı dillerde birçok kitaplardan istifade ettiğini beyan etmektedir.¹²⁶

2.9. Eserleri

Mehmet Sâlih Efendi farklı alanlarda 54 eser kaleme almıştır. Bunların 38 tanesi yazma, 17 tanesi de matbudur. Eserlerinin hacmi küçük, dili sade, anlaşılır ve akıcıdır. Eserlerinde tekrarlar görülmektedir. Müellif eserlerini hedeflediği kitleye göre kurgulanmış ve bunu da eserlerinin giriş kısmında özellikle belirtmiştir. Akademik dili

¹²² Mehmet Sâlih Yeşiloğlu, ‘Hacı Osman’a Nasihatname’, *Hakikat Yolu Gazetesi*, 19 Şubat 1948, 3.

¹²³ Tercüme i Hâl, 75.

¹²⁴ Ömer Hakan Özalp, *Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*, 58.

¹²⁵ *A.g.e.*, 58.

¹²⁶ *A.g.e.*, 58.

kullanmayıp oldukça samimi bir dil kullanmıştır.¹²⁷ Müellifimizin başta fıkıh olmak üzere Kelâm, kıraat, tasavvuf, İslam tarihi, edebiyat ve güncel meselelere dair olmak üzere birçok eser kaleme almıştır. Eserlerini yazılış yıllarına göre değil konularına göre tasnif ederek sunacağız. Eserlerini Osmanlıca, Arapça, Farsça ve Türkçe kaleme almıştır.

Mehmet Sâlih Efendi'nin yazma hâlinde olan eserlerinin çoğu İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi'nde diğerleri İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nde ve bir kısmı da İstanbul Üniversitesi kütüphanesi'ndedir.

Eserlerinde Kullandığı Mahlaslar

Müelliflerin mahlas kullanmalarının farklı gerekçeleri, anlamları vardır. Araştırmacılar bu mahlaslara bakarak müellifler hakkında fikir edinebilirler. Bu açıdan bizde müellifimizin eserleri hakkında bilgi vermeden önce kullandığı mahlaslara vurgu yapmanın faydalı olacağı kanaatini taşımaktayız. Mehmet Sâlih Efendi'nin eserlerine baktığımızda isminin devamında birçok mahlas kullandığını görmekteyiz. Müellif telif ettiği eserlerinde Muhammed Sâlih, Mehmet Sâlih, Yeşilzâde Mehmet Sâlih, Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih, Baba Rahmî, Seyyidî, Fâkirî, Kâdirî, Âcizî gibi bazı eserlerinde ise görev yaptığı yere nispet ederek farklı isimler kullanmıştır. Mehmet Sâlih Efendi, “Kâdirî” mahlasını şu 7 eserinde görmekteyiz: *Hakikat Duygusu, İbadet Bilgisi, Din Duygusu, Namaz Bilgisi İlmihali, Büyük İlmihal İman Ahlâk-İbadet Hocası, Duâ Mecmuası ve Salât-ı Tefrîciye, Ashaba Hürmet, Sövenlere Lanet, Peygamber Buyruğu, Yüz beş Hadis-i Şerîfi Câmi Ahlâk-ı Âliyye ve Vezâif-i İslâmiyye, İlahi Mecmuası, Eski Türk Aşıkları Diliyle, Ahlâk-ı Âliyye ve Vezâifi İslâmiyye.*

2.9.1. Fıkıhî Eserleri

a) Hakikat Duygusu, İbadet Bilgisi, Din Duygusu, Namaz Bilgisi İlmihali

Gençlere yönelik hazırlanmış olan bu eserin hacmi geniş tutulmamış, konular kısa anlatımlarla ve gençlerin anlayacağı bir üslupla ele alınmıştır.¹²⁸ İçeriğinde itikat, din,

¹²⁷ Muhammed Sâlih Yeşil, *Vahdet-i Vucüd ve Mevcud*, Çev: Dursun Gümüsoğlu, Sevinç Tosuner 1.bs. (İstanbul: Revak Kitabevi, 2013).

¹²⁸ Yeşilzâde Muhammed Sâlih Kâdirî “*Hakikat Duygusu, İbadet Bilgisi, Din Duygusu, Namaz Bilgisi İlmihali*, (İstanbul: Burhanettin Erenler Matbaası. 1943). 5.

ahlâk ibadet konuları işlenmiştir. Eser, din duygusunun gerekliliği üzerine kurgulanmıştır. Mehmet Sâlih Efendi'ye göre bir milletin varlığını, şerefini korumasının tek yolu dinî, insanî ve ahlâkî bilgilerle donanmaktan geçmektedir. Bu bilgilerden yoksun olanların en küçük problemlerde bile büyük zararlar göreceği kaçınılmazdır. Bu sebepten dolayı insanlar ve özellikle de gençler bu yüksek bilgilerle donanmalıdır.¹²⁹

b) Büyük İlmihal

Mehmet Sâlih Efendi'nin "*Hakikat Duygusu, İbadet Bilgisi, Din Duygusu, Namaz Bilgisi İlmihali*" adlı eserleriyle aynı içeriğe sahiptir.¹³⁰

c) Din Bildirici Güzel İlmihal

Müellifimiz eserine sorular sorarak başlamış, bu sorulara da kısa ama doyurucu cevaplar vermiştir.¹³¹ Bazı konuları işledikten sonra tavsiyelerini de konunun sonuna eklemiştir. Eserinde şiir ve manzumeye de yer vermiş olan müellifimiz eserini şu şiirle sonlandırmıştır:

Ulu tanrım beni İslam yaratmış.
Akıl vermiş okumamı emretmiş.
Helalinden para kazan ye demiş.
Ben boş durmam, çalışırım okurum.
Okumakla âlim adam olurum.
Vatanıma büyük hizmet görürüm.¹³²

d) Din Öğretici

Müellif eserine başlamadan önce kitapla ilgili olarak ön kapakta şöyle söylememektedir: *İslâm dini celîlini bildiren bir nur yaprağıdır, isteyen iman etsin,*

¹²⁹ *A.g.e.*, 3.

¹³⁰ Yeşilzâde Muhammed Sâlih Kadiri, "*Büyük İlmihal İman Ahlâk-İbadet Hocası*", (İstanbul: Burhanettin Erenler Matbaası. 1945), 17.

¹³¹ Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih, "*Din Bildirici Güzel İlmihal*", (İstanbul: Burhanettin Matbaası, 1940), 1.

¹³² *Ag.e.*, 16.

*istemeyen inkâr.*¹³³ Eser 15 sayfadan müteşekkil olup özellikle ibadetlerin hikmetlerine yönelik açıklamalardan oluşan bir eserdir.

e) İslâm Dini Celilinde Zekât

Zekâtla ilgili birçok meselenin işlendiği kitapta özellikle zekâtın önemi üzerinde durulmuştur. Müellif konuları ele alırken fikirlerini kaynak göstererek ortaya koymuştur.¹³⁴

f) Muhtasâr Menâsik-i Hac Risâlesi

Haccın tanımı, hac ibadetinde asıl maksadın ne olduğu, haccın farzları, vacipleri ve sünnetlerinin anlatıldığı eserde müellif, bölüm sonlarında kavramların zâhir ve bâtınlarına vurgu yaparak kavramları aktarmıştır.¹³⁵ Kitabın son sayfasında yer alan beyitte müellifimiz hacca gitmek istemesine rağmen gidemediğini şöyle dile getirmiştir;

Hacca gitmek istedim, Vehhâbi bastı Mekke'yi,

Derviş olmak istedim, kasırğa yıktı tekkeyi.¹³⁶

g) Müslüman Çocuklarına Din ve Ahlâk Bilgisi

Bu eser iki sayfadan müteşekkil olup çocuklara yönelik bir risaledir. Eser Din bilgisi ve Ahlâk Bilgisi diye iki konu başlığından oluşmaktadır. Müellif bu kitabın gelirini çocuk esirgeme kurumuna bağışladığını beyan etmiştir.¹³⁷

¹³³ Mehmet Sâlih, “*Din Öğretici*” (İstanbul: Kurtuluş Matbaası, 1932).

¹³⁴ Erzurumlu Yeşiloğlu Mehmet Sâlih, “*İslam Dini Celilinde Zekât*” (İstanbul. Burhanettin Erenler, 1949).

¹³⁵ Erzurumlu Yeşiloğlu Mehmet Sâlih Fakirî, *Muhtasar Menâsiki Hac Risalesi*, (İstanbul: Tecelli Matbaası 1950). 18-19.

¹³⁶ *A.g.e.*, 31.

¹³⁷ Erzurumlu Mehmet Sâlih Yeşiloğlu, “*Müslüman Çocuklarına Din ve Ahlâk Bilgisi*” (İstanbul: Burhanettin Erenler, 1946).

h) Duâ Mecmuası ve Salât-ı Tefrîciye

Mehmet Sâlih Efendi bu eserinde duayı, kişiyi ümitsizlikten koruyan bir sığınak olarak tanımlar. Peygamber’e salavat getirmenin önemine vurgu yapan müellif, salavat çeşitlerinden örnekler vermiştir.¹³⁸

ı) Duâ Mecmuası

Bu eser, Mehmet Sâlih Efendi’nin vefatından iki sene sonra bastırılmıştır. Duanın önemine vurgu yapılmış, sıkıntılı durumlarda Allah’tan ümit kesmenin yanlış olduğu fikri işlenmiştir. Bu eserin sonunda yer alan beyit eseri özetler mahiyettedir;

Sakın kat’i ümit etme Hudâ’dan ey dil-i şeydâ!

Hudâ kadirdir eyler kara taşlardan gûher peydâ!¹³⁹

i) Din Muallimi

Bu kitabı Şemsettin Yeşil’le beraber çıkarmış olan müellifimiz eserde iman, amel, namaz ve namazda okunan duaları ele almıştır. Eser Osmanlıcadır. Müellif bu eserini “tasavvufî” olarak tanıtmaktadır.¹⁴⁰ Bu eser Türk rejimine aykırılık arzettiği için yasaklanmıştır.¹⁴¹

j) Din Bilgisi

“*Din Muallimi*” adlı eserin içerik olarak başka bir nüshası sayılabilecek olan bu eserin sonunda bazı ayeti kerimelerin mealleri yer almaktadır.

Nüshası:

Ali Emîri Fatih Millet Kütüphanesi Şry. 1392 (4+118 s.) 1343-1925.

k) Din Hocası

Bu eser *Din Muallimi* adlı eserin müsveddesinden oluşmaktadır.

¹³⁸ Seyyid Muhammed Sâlih Kadiri, *Duâ Mecmuası ve Salât-ı Tefrîciye* (İstanbul-Esma Yay.,).

¹³⁹ Seyyid Muhammed Rahmi Yeşiloğlu, “*Dua Mecmuası*” (İstanbul: Hereke İstiklâl Matbaası, 1956).

¹⁴⁰ Mehmet Sâlih Yeşiloğlu. “*Hülâsa-i Nûr Mevlid-i Şerîfin Velâdet-i Seniyye Bahrini Tahmis*” İstanbul Koca Ragıp Paşa Ktp., 10.

¹⁴¹ Mehmet Sâlih Efendi bu kitabın yasaklanmasına itiraz etmiştir. (Bkz. ekler, 8).

Nüshası:

Ali Emîri Fatih Millet Kütüphanesi Şry. 214, (4+123) Nesih, müeelif hattı.

1) Tuhfetü'l-İmameyn

Hanefî ve Şafîî mezhep mensupları için kaleme alınan bu esere tüm araştırmalarımıza rağmen ulaşamadık. Eserin “*Hanefî-Şafîî Mezhepleri Üzerine İlmihal*” ismiyle de tanıtıldığını görmekteyiz.¹⁴² Cemalettin Server Revnakoğlu bu eserin basıldığı dönemde Maârif Nezareti tarafından Mehmet Sâlih Efendi’ye 20 altın ödül verildiğini ifade etmiştir.¹⁴³

2.9.2. Kelâmî Eserleri

a) İlm-i Kelâm Notları

Bu eser müellifin kelâm ilmine dair tutmuş olduğu notlardan oluşmaktadır. 20’li yaşlarda tutmuş olduğu bu notları 60’lı yaşlarda tamamlamayı düşünen müellif, bazı sağlık sorunları yaşadığını belirterek tutmuş olduğu notları tamamlayamadan İstanbul Üniversitesi Kütüphanesine bağışlamıştır.¹⁴⁴

Eserde kelâmî açıdan tartışmalı olan birçok konu ele alınmış olup, özellikle Mâturîdî Mezhebi ile Eş’arî mezhepleri arasındaki tartışmalı konulara yer verilmiştir. Tek nüshaya sahip olan bu eser İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindedir.

Nüshası:

İstanbul Üniversitesi Ktp., T.4113.

b) Ruh ve Mevt

Müellifimiz gençlik yıllarında ruhun hakikatini çok merak edip cevabını aramaya başlar. Birçok âlimin kapısını çalar, birçok zâtle görüşmeler yapar. Bu görüşmelerin

¹⁴² Ömer Hakan Özalp, “*Erzurum’un Yüzleri Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*”, 57.

¹⁴³ Cemalettin Server Revnakoğlu, “*Erzurum’un Fikir Adamları: Yeşil İmam Oğlu Sâlih*”, 105.

¹⁴⁴ Yeşilzâde Mehmet Sâlih, *İlm-i Kelâm Notları*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T.4113, 1945), 5.

etkisiyle müellifimiz ruh ve ölüm arasındaki ilişkiyi sorgulamaya başlar.¹⁴⁵ “*Ruh ve Mevt*” adlı bu eseri -ruh ile ölüm arasındaki ilişkiyi ifade etmek için- kaleme almıştır.¹⁴⁶

Eserin içeriğine baktığımızda, ruh ve mevt, ervah ve eşbah, kabir suali meselesi, ruhun bekası ve tasarrufu, ölümü temenni, muamma’y-ı ruh, divân’ı küberâ, surette hamîd, sîrette mahmûd, gibi konu başlıklarını görmekteyiz. Mehmet Sâlih Efendi eserde İbn-i Sînâ (ö. 428/1037), İmâm-ı Gazali (ö. 505/1111), Muhammed Neseî (ö. 537/1142), Abdülkâdir Geylanî (ö. 561/1165-66), Fahreddîn-i Râzi (ö. 606/1210), Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221), Şeyh-i Ekber Hazretleri (ö. 638/1240), Mevlâna Celaleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273), İbn-i Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413), Seyyid Nesîmî (ö. 820/1417), Bedreddîn Simâvî (ö. 823/1420), İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725), Abdulgâni Nablusi (ö. 1143/1731), İbrahim Hakkı Erzurûmî (ö. 1194/1780) gibi sûfilerin ruh ve mevt hakkındaki görüşlerini aktarmıştır. Mehmet Sâlih Efendi’nin bu eseri Nurettin Altınay’ın “*Ebedî-İçtimaî-Ahlâki Edebî Hayat Hâl Bilgisi*” adlı eserinde yayınlanmıştır.¹⁴⁷

c) Hayat-Memat ve Muamma-yi Ruh-Divan-ı Kübera

Bu eser hakkında Mehmet Sâlih Efendi eserin kapağında şöyle söylemektedir: “*Okunması bir saat devam etmeyen bu eserciğin zevki, bazı gönüllere günlerce neşe verebilir*”.¹⁴⁸ Bu eser müellifin hayat, memât, ruh ve divân-ı küberâ kavramları hakkında edinmiş olduğu bilgileri özetleyerek verdiği kısa bir eserdir.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Nurettin Altınay, *Edebî İçtimai-Ahlâki Edebî Hayat Hâl Bilgisi*, (İstanbul: Bakış Matbaası, 1976), 61-65.

¹⁴⁶ *A.g.e.*, 6.

¹⁴⁷ *A.g.e.*, 106-183.

¹⁴⁸ Erzurumlu Yeşilzâde Muhammed Sâlih, *Hayat-Memat Muamma-yi Ruh-Divan’ı Kübera*, (İstanbul: Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 1945).

¹⁴⁹ *A.g.e.*, 4.

d) Cenâb-ı Hakkı İnkâr Edenlere Cevap

Bu eser Mehmet Sâlih Efendi'nin Erzurum'da öğretmenlik yaptığı 1914 yılında Osmanlıca olarak kaleme alınmıştır.¹⁵⁰ O yıllarda Avrupa'da meydana gelen İslam karşıtı fikir akımları Osmanlı devletindeki âlimler tarafından takip ediliyor ve bu olumsuz fikir akımlarının Müslüman halkı etkilememesi için reddiye tarzında çeşitli eserler vücuda getiriliyordu.¹⁵¹ Müellifimiz Mehmet Sâlih Efendi de bu dönemde İslam karşıtı fikirlerin yanlışlığını ortaya koymak için bu eseri kaleme almıştır. Eserin içeriğinde insanın hakikat arayışı içerisinde olmasının fitrî bir durum olduğunu beyan eden müellifimiz hakikati ararken yanlış fikirlere karşı dikkatli olunması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁵²

Ayrıca bu eserin mukaddimesinde Fen, Felsefe ve Din ilimlerinin insanın muhtaç olduğu ilimler olarak görülmesi gerektiğini ifade eden müellif, fen ilimlerinin dünya geçimi adına şart olduğunu, Felsefe ile aklın şüphelerinin giderilmesi, Din ilimleriyle de kalbin huzura ermesi, ruhun kuvvetlenmesi, düşüncelerin kemâle ermesi, ahiret mutluluğu, insaniyetin rahatını temin için bu üç ilminde gerekli olduğunu savunmuştur.¹⁵³ Mehmet Okudan, eseri kelâm ilmi açısından değerlendirdiği bölümde Mehmet Sâlih Efendi'nin “pratik kelâm temsilcilerinden” sayılabileceğini ifade etmiştir.¹⁵⁴

Nüshası:

İstanbul Fatih Millet Ktp. A.E. Şry. 1386 / 4.

¹⁵⁰ Erzurumlu Yeşilzâde Muallim Muhammet Sâlih, “*Cenab-ı Hakkı İnkâr Edenlere Cevap*”, (İstanbul Fatih Ali Emiri Kütüphanesi, Şeriye, 1386, *Ruh ve Mevt İçinde*), 113-129.

¹⁵¹ Mehmet Okudan, “*Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi'nin Cenâb-ı Hakk'ı İnkâr Edenlere Cevabı*”, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisans Bitirme Tezi, 2019), 17.-18.

¹⁵² Mehmet Sâlih, *A.g.e.*, 9.

¹⁵³ *A.g.e.*, 1.

¹⁵⁴ Mehmet Okudan, “*Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi'nin Cenabı Hakkı İnkâr Edenlere Cevabı*”, (İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Kelâm Ana Bilim Dalı Lisans Bitirme Tezi), 25.

e) Ulu Tanrı Her Varlığın Sahibi İnkâr Edilebilir mi?

Bir önceki eser olan “*Cenâb-ı Hakk’ı İnkâr Edenlere Cevap*” adlı çalışmasının aynısı olup, o eser Osmanlıca kaleme alınmışken bu eser ise günümüz Türkçesine çevrilerek basılmıştır.¹⁵⁵

2.9.3. Kırâat Eserleri

a) İslam Elifbâsı – Birinci Kitap

Mehmet Sâlih Efendi kıraat alanında yazmış olduğu bu eseri Erzurum Numûne Mektebinde öğretmenlik yaptığı dönemde kaleme almıştır. Hazırlanan bu eserden birer nüsha İran ve Afgan hükümetlerine gönderildiği bilgisi kitabın kapağında belirtilmiştir.¹⁵⁶

b) Kırâat-ı Merdân- İkinci Kitap

İlkokul seviyesindeki öğrenciler için hazırlanmış olan bu eser 64 bölümden oluşmaktadır. Her bölüm kısa kısa bilgilerle ele alınmıştır. Konu başlıklarından bazıları şu şekildedir:

1. Ders: Kitap.
2. Ders: Vazifeler.
3. Ders: İkinci vazife.
4. Ders: Vazifeye dikkat.
18. Ders: Hırsızlığın cezası.
33. Ders: Hicrî, Kamerî aylar.
60. Ders: Sabır ve sebat.
64. Ders: Ziraat.

Konularına bakıldığında eserin dinî, ahlâkî, içtimaî, iktisadî konuları içerdiği görülmektedir.

¹⁵⁵ Erzurumlu Yeşilzâde Muhammet Sâlih, (İstanbul: Burhanettin Matbaası, 1944).

¹⁵⁶ Yeşilzâde ve Esbak Erzurum Mebusu Seyyid Muhammed Sâlih, (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü: F 1226. 1933.)

c) Risale-i Merdân – Üçüncü Kitap

İlkokulun ikinci sınıfında okutulması maksadıyla ele alınmış bir eserdir. Bir önceki eserin devamı gibidir. Bu eserde de dinî, ahlâkî, içtimaî meseleler ele alınmıştır.¹⁵⁷

d) Mecmuâ-i Merdân – Dördüncü Kitap

İlkokulun son sınıflarında okutulmak üzere kaleme alınmış olan bu eser bir önceki eserin devamı hükmündedir.

Birbirinin devamı hükmünde olan bu eserler Erzurum’da ve İstanbul’da yıllarca okutulmuş ve müellifi Mehmet Sâlih Efendi’de bu kitaplar sayesinde epeyce tanınmıştır.¹⁵⁸ Bu eserler çocukların kişiliklerini oluşturmak üzere ahlâkî birçok hikâyeleri barındırır.

e) Tarihe Karışan İslam Elifbâsı

Bu eser, eserin kapağında Kur’an-ı Kerim’i, Türkçe, Arapça, Farsça dillerinde “üç ayda kolaylıkla okutan mükemmel İslam Elifba” diye tanıtılıyor. Bu eseri Mehmet Sâlih Efendi ile Şemsettin Yeşil beraber kaleme almışlardır. Bu eser müellif tarafından İstanbul Üniversitesi Kütüphanesine bağışlanmıştır.

f) Miftâhu’l- Kırâe li-Ta’lil-i Lugati’l-Arabiyye

Müellifin bu eseri Arapça yazılmış bir kitaptır.¹⁵⁹ Tüm araştırmalarımıza rağmen bu esere ulaşamadık.

2.9.4. Tarih Eserleri

Müellifimiz Mehmet Sâlih Efendi İstanbul Çemberlitaş Ortaokulu’nda tarih öğretmenliği yapmıştır.¹⁶⁰ Tercüme-i Hal adlı eserinde tarihe ilgili olduğunu, birçok tarih kitabı okuduğunu beyan etmiştir.¹⁶¹ Tarih alanında da eserler kaleme almıştır.

¹⁵⁷ Ömer Hakan Özalp, *Erzurum’un Yüzleri Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*, (Erzurum: Atatürk üniversitesi Yayınları, 2015), 55.

¹⁵⁸ Cemalettin Server Revnakoğlu, “*Erzurum’un Fikir Adamları Yeşil İmam Oğlu Sâlih*”, 103.

¹⁵⁹ *A.g.e.*, 104.

¹⁶⁰ Mehmet Sâlih Efendi, *Tercüme-i hâl*, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, Şer’iyye, 1391. 74.

¹⁶¹ *A.g.e.*, 3.

a) Farmasonlar ve Maksatları, Gayeleri

Masonluk konusunun ele alındığı bu eserde müellif masonluğun târifini yaparak eserine başlamıştır. Müellife göre masonluğun târifi kişiden kişiye değişmekte iken masonluğun gayesi ise Allah'ı gönüllerden çıkarmak ve şeytanı yüceltmektir.¹⁶² Müellif masonluğun bir kılıf olduğunu ve bu teşkilatı Yahudilerin yönettiğini beyan etmektedir. Masonluğun İslam karşıtı bir oluşum olduğunu ve Müslümanların bu teşkilata karşı uyanık olması gerektiğini ifade eden Mehmet Sâlih Efendi masonluğun itikâdî yönden de “deli saçması” düşüncelere sahip olduğunu beyan etmektedir.¹⁶³ Bu eser Ömer Hakan Özalp tarafından *Hoca, Şeyh, Siyasetçi Erzurumlu Mehmet Sâlih Efendi* isimli eserinde yayımlanmıştır.¹⁶⁴

Nüshası:

İstanbul Fatih Millet Ktp, A.E. Şry. 1386/5, 149-168 s., nesih müellif hattı.

b) Tatlı Zehir Yıldızlı Tuzak

Müellif bu risalesini müslüman gençliği olumsuz fikirlerden korumak için kaleme almış, Farmasonluk, Protestanlık ve Vehhâbilik gibi oluşumlara karşı dikkatli olunması gerektiği uyarısını yapmıştır.¹⁶⁵ Sağlık probleminden dolayı eser tamamlanamamıştır.¹⁶⁶ Bu eser Ömer Hakan Özalp tarafından *Hoca, Şeyh, Siyasetçi Erzurumlu Mehmet Sâlih Efendi* isimli eserinde yayımlanmıştır.¹⁶⁷

Nüshası:

İstanbul Fatih Millet Ktp., A. E. Şry. 1386/4, 131-142 s., nesih, müellif hattı.

¹⁶² Ali Emîrî/Fatih Millet Ktp, Şry. 1386/5, 149-168 s., nesih müellif hattı. Syfa 1.149.

¹⁶³ İstanbul Fatih Millet Ktp., A. E. Şry. 1386/5, s. 159.

¹⁶⁴ Ömer Hakan Özalp, “*Hoca, Şeyh, Siyasetçi Erzurumlu Mehmet Sâlih Efendi*” (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1999).

¹⁶⁵ İstanbul Fatih Millet Ktp., A. E. Şry. 1386/4, 131-142 s., nesih müellif hattı.

¹⁶⁶ *A.g.e.*, 135.

¹⁶⁷ Ömer Hakan Özalp, “*Hoca, Şeyh, Siyasetçi Erzurumlu Mehmet Sâlih Efendi*” 184-188.

c) Hâl Tercümesi

Mehmet Sâlih Efendi'nin bu eseri yaşadığı döneme dair tutmuş olduğu şahsi notlarından oluşmaktadır. Mehmet Sâlih Efendi tutmuş olduğu bu notların 'gizli ve kızına özel' olduğunu beyan etmiştir.¹⁶⁸ Eserde müellifin yaşamış olduğu dönemin özelliklerini sosyal, siyasî, iktisadî, dînî, gelişmeleri ve müellifin şahsi hayatına dair birçok bilgiyi görmekteyiz. Bu eser Mehmet Sâlih Efendi'nin vefatından sonra hanımı tarafından İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi'ne bağışlanmıştır.¹⁶⁹ Bu eseri Ömer Hakan Özalp sadeleştirerek *Selam Gazetesi*'nde yayınlanmıştır.¹⁷⁰

Nüshası:

İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi, A. E. Şry. 1391, ta'lik ve nesih, 124 s., müellif hattı.

d) Mecmuayı Urefâdan Hulâsa

Mehmet Sâlih Efendi bu eserini Batumlu Ali Hoca'ya yönelik olarak kaleme almıştır. Batumlu Ali Hoca isminde biriyle Hz. Ali ve Muaviye konusunda konuştukları esnada bazı fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Mehmet Sâlih Efendi bu fikir ayrılıklarını beyan etmek üzere bu eseri kaleme almıştır.¹⁷¹ Bu eser Fatih Millet Kütüphanesinde mevcuttur.

Nüshası:

İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi, A.E. Şer. 1394 26 nesih verika müellif 6944.

e) Mecmuayı Urefâ Hazreti İmam-ı Ali Aleyhisselam ve Düşmanları

Bir önceki eser Osmanlıca bastırılmışken bu eser Latin harfleriyle bastırılmıştır. Aynı içeriğe sahip olan bu iki eserin "*Eshap mı, Katil mi? İmam Ali ve Düşmanları*" isimleriyle başka nüshaları mevcuttur.¹⁷²

¹⁶⁸ Mehmet Sâlih Efendi, *Tercüme-i Hâl*, 13.

¹⁶⁹ Mehmet Serhan Tayşi, "*Ali Emirinin İzinde*", (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009). 302.

¹⁷⁰ Ömer Hakan Özalp, "*Hoca, Şeyh, Siyasetçi Erzurumlu Mehmet Sâlih Efendi*" 63.

¹⁷¹ *A.g.e.*, 68.

¹⁷² *Ag.e.*, 79.

Nüshası:

İstanbul Üniversitesi, T 9282 s. 71.

f) İlme, Ulemâya Ait Açık Mektup

Mehmet Sâlih Efendi bu mektubunu İstanbul Müftülüğüne hitaben yazmıştır. İstanbul Müftülüğüne Hz. Ali ile Muaviye meselesi hakkında nakledilen bazı hadis-i şeriflerin sahih olup olmadıkları yönünde sorular yönelmiş ve bu sorulara fetva istemiştir. Müellif eserin sonunda ise bu tartışmalı mevzunun çözüme kavuşturulması gerektiğini beyan edip, eğer hatalı ise bu hatadan kurtulmak istediğini de belirtmiştir.¹⁷³ Bu mektupta yer alan sorulara o dönem İstanbul Müftüsü olan Ömer Nasuhi Bilmen yazdığı “*Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İtikatları, Hazret-i Muaviye Hakkındaki Suallere Cevaplar*” adlı eserinde sorulan bu sorulara Mehmet Sâlih Efendi’nin ismini vermeden madde madde cevap vermiştir.¹⁷⁴ Yine Mehmet Sâlih Efendi’nin bu eserinde sormuş olduğu sorulara Beykozlu Dersiam Osman Akfırat, *Doğruyol Gazetesi*’nde 27 sayılı bir yazı dizisiyle, Yusuf Ziya Çağlı aynı gazetede 2 sayılı bir yazıyla, Yusuf Ziya Yörükân İslam Türk Mecmuasında 5 sayfalık bir yazıyla karşılık vermişlerdir.¹⁷⁵

g) Ashâba Hürmet, Sövenlere Lanet, Peygamber Buyruğu

Mehmet Sâlih Efendi bu eseri Hazreti Ali ve Muaviye hakkında kendisine verilen cevaplara karşılık yazmıştır. Ömer Nasuhi Bilmen ve diğer kişileri Hz. Ali ve Muaviye hakkındaki sözlerinden dolayı eleştirmiş, fikrinde bir değişme olmadığını beyan

¹⁷³ Erzurumlu Yeşiloğlu Mehmet Sâlih, “*İlme, Ulemâya Açık Mektup*”, (İstanbul: Tecelli Matbaası, 1947), 12.

¹⁷⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Ashab-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezih İtikatları, Hazret-i Muaviye Hakkındaki Suallere Cevaplar*, (İstanbul: Bilmen Yayınevi. 1967).

¹⁷⁵ Ömer Hakan Özalp, *Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*, (İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1999). 80-81.

etmiştir.¹⁷⁶ Müellif Hz. Ali ve Muaviye arasındaki olaylar hakkında Hz. Ali'yi haklı, Muaviye'yi ise haksız olarak görmektedir.¹⁷⁷

h) Kerbela Mezâlîmi ve İman Figanı, Müminler Ağlar Münafıklar Güler

Kerbela olayını anlatan bu eserde “*Gönül Figânı*” başlığıyla uzunca bir şiire yer verilmiş, Muaviye ve taraftarları eleştirilmiştir.¹⁷⁸ Müellif eserini şöyle bitirmektedir:

Kulu kurbanıyım Allah ve Resulü's-sekaleyn.

Bütün evlâd-ı Nebî Fatıma, Hayder, Hasaneynin.¹⁷⁹

ı) İslamiyet'in Zuhûru ve İstanbul'un Fütûhu

İstanbul'a müslümanların verdiği değer ve İstanbul'un fethi üzerine 4 sahifelik bir eserdir.¹⁸⁰ Matbu olmayan bu eserin nüsha bilgileri aşağıda verilmiştir.

Nüshası:

İstanbul Fatih Millet Ktp. A.E. Şry.1388/3. 113-117.

i) Vehhâbî Mezhebi ve Protestanlığın Eşkâliyle Mukayesesi

Vehhâbî Mezhebinin fikirlerinin yanlış olduğunu, İngilizler tarafından desteklendiğini ve bu mezhebin özellikle Hz. Peygamber'in (sav) sünnetini hedef aldığını vurgulayan müellif, bu mezhebin faaliyetlerini ve fikirlerini eleştirmektedir.¹⁸¹ Bu mezhebin yıkıcı faaliyetlerine karşı Müslümanları uyarmayı vicdanî bir sorumluluk olarak gören

¹⁷⁶ Erzurumlu Yeşiloğlu Muhammed Sâlih Kâdirî, “*Ashaba Hürmet, Sövenlere Lanet, Peygamber Buyruğu*”, (İstanbul: Adil Ceylan Basımevi, 1948), 1-8.

¹⁷⁷ A.g.e., 7.

¹⁷⁸ Erzurumlu Yeşilzâde Muhammed Sâlih, “*Kerbela Mezalimi ve İman Figanı, Müminler Ağlar Münafıklar Güler*”, (İstanbul: Adil Ceylan Matbaası, 1950), 2-8.

¹⁷⁹ A.g.e., 7.

¹⁸⁰ Mehmet Sâlih Efendi, “*İslamiyetin Zuhûru ve İstanbul'un Fütûhu*”, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, Şer'iyye, 1388/ 3, 113-117.

¹⁸¹ Ali Emîrî/Fatih Millet Kütüphanesi, Şry. 1386/6, sonunda ayrıca numaralandırılmış 1-13 sayfa, nesih müellif hattı

müellif, eserini bu amaçla neşretmiştir. Bu eser Ömer Hakan Özalp tarafından “*Hoca, Şeyh, Siyasetçi Erzurumlu Mehmet Sâlih Efendi*” isimli eserinde yayımlanmıştır.¹⁸²

Nüshaları:

1. İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi, A. E. Şry. 1386/6, sonunda ayrıca numaralandırılmış 1-13 sayfa, nesih müellif hattı.
2. Ali Emîrî/Fatih Millet Kütüphanesi (Şry. 1393/3, 16 s.) nesih müellif hattı.

2.9.5. Tasavvufa Dair Eserleri

a) Dervîşâne Tevhîd Risalesi

Müellifin kaleme aldığı bu eser Allah’ın bazı isimlerinin ve sıfatlarının açıklandığı Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın gazellerinin ve bazı beyitlerin olduğu eseridir. Eserde kelime-i Tevhîd ve dereceleri de anlatılmaktadır. Eser bu çalışmamızla günümüz Türkçesine çevrilmiştir.

Nüshası:

İstanbul Ali Emîrî/Fatih Millet Ktp. Şry. 942/1, 40 s., nesih müellif hattı, 1351/1932.

b) Rehber-i Tekâya

Bu eser Bandırmalı Tekkesi son şeyhi olan Mehmet Münip Efendi’nin “*Mecmuâ’y-ı Tekâya*”adlı eserinden alınarak bazı ilaveler yapıp meydana getirilmiştir.¹⁸³ Müellifin İstanbul, Üsküdar, Beşiktaş, Beyoğlu, Eyüp ve civarında gerek harap gerekse mamur halde bulunan tekkelerin isimleri, buldukları mevkileri, sayıları ve hangi gün faaliyet yaptıkları hakkındaki bilgiler ile Erzurum’da aynı dönemde tekkelerde hizmet eden zâtların isimlerinin verildiği bir çalışmadır.¹⁸⁴ Ayrıca tekkelerin o günkü şartlarda üstlenmiş oldukları fonksiyonlarına da eserde vurgu yapılmıştır. Eserin sonunda ise dervîş olmak isteyen kişinin hocasının yanında nasıl davranması gerektiğini anlatan usullerden bahsedilmektedir. Eser 1921 yılında

¹⁸² Ömer Hakan Özalp, *Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*, (İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1999).

¹⁸³ Cemalettin Server Revnakoğlu, “*Erzurum’un Fikir Adamları Yeşil İmam Oğlu Sâlih*”, 106.

¹⁸⁴ Mehmet Sâlih Efendi, “Rehber-i Tekaya, Fatih Millet Kütüphanesi (A.E. Şry. 1338/2. 109-113.

İstanbul Fatih Kütüphanesine bağışlanmıştır.¹⁸⁵ Mustafa Aşkar bu eser hakkında yapmış olduğu çalışmasında Mehmet Sâlih Efendi'nin eserini “en olgun yaşta iken” kaleme aldığını beyan eder. Bu Eser Mustafa Aşkar tarafından “*Son Dönem Tekke Mecmiialarından Yeşilzade Mehmed Sâlih Efendi'nin Rehber-i Tekâya'sı*” ismiyle Tasavvuf Dergisi'nde makale olarak ele alınmıştır.¹⁸⁶

Nüshaları:

1. İstanbul Fatih Millet Ktp. A.E. Şry. 1338/2. s. 68-113.
2. İstanbul Süleymaniye Ktp. Tırnovalı, 1035 m 4, 56 s., 10 satır, nesih, müellif hattı, İstanbul, 1337, s. (1+6) + (3-49) 44 boş, 1335/1919.
3. İstanbul Koca Ragıp Paşa Ktp. 2742/1-3.

c) Âlem-i Ceberût

Âlem-i Ceberût'un ne olduğu, mutasavvıfların Âlem-i Ceberût'a yükledikleri anlamlar ve müellifin âyet-i kerîmeler ile hadîs-i şerîflerden yola çıkarak bu kavramı açıkladığı eseridir. Ayrıca eserin devamında “Âlemin rahmeti olan nebimizi bilelim”, “Nât-ı Rasûl-i Zîşan” ve “Gâle Gavs'ül Ceylî radiyallahü anh” başlıklı bölümleri de vardır.

Nüshası:

İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi, A. E. Şry. 942/2, 41-53 s., nesih, müellif hattı, 1352.

d) Turûk-ı Âliyye-Dervişlik

Tarikatın ne olduğu, nasıl ortaya çıktığı, en çok bilinen tarikatlerin hangileri olduğu, tarikatların topluma katkıları, dervişin ahvâli, gibi konuların ele alındığı eseridir.

Nüshası:

İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi, A. E. Şry. 1388/2, s. 67-68 arasında kurşun kalemlerle numaralandırılmış ilave, 68-71 nesih, müellif hattı.

e) Gûldeste-i Keramât-ı Gavs-ı A'zam Seyyid Abdülkadir Hazretlerinin Hâli

¹⁸⁵ Mehmet Sâlih Efendi, “Rehber-i Tekâya, Fatih Millet Kütüphanesi (Şry. 1338/2. 3.

¹⁸⁶ Mustafa Aşkar, “Son Dönem Tekke Mecmualarından Yeşilzâde Mehmed Sâlih Efendi'nin Rehber-i Tekayası”, *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 3, Nisan (2000): 129-164.

Bu eserin bütününe ulaşamadık, ancak bir sayfalık bir doküman Sâlih Efendi'nin yazma eserleri arasında görülmektedir.¹⁸⁷

Nüshası:

Yeşilzâde Mehmed Sâlih, İstanbul, 1947, Tecelli Basımevi, s. 120.

f) Vahdet-i Vücûd ve Mevcûd

Müellif bu eserine tevhit kavramıyla başlamış, tevhit ile vahdet-i vücud arasındaki ilişkiyi ayet ve hadislerle açıklamıştır. Müellife göre vahdet-i vücûd kavramı kutsal bir kavram olup, vahdet-i vücûd ve Mevcûd karşıtı olan kişilerin sonları kötü olacaktır. Vahdet-i vücûd kavramını reddetmenin ayet ve hadislerde anlatılan “tevhid” kavramını reddetmek anlamına geleceğini ifade etmiştir.¹⁸⁸

Mehmet Sâlih Efendi vahdet-i vücûd kavramını anlamanın ve başkalarına bunu aktarmanın zor olduğunu ifade ederek, bu hususta takva sahibi kişilere başvurulması gerektiğini aktarır.¹⁸⁹ Ayrıca vahdet-i vücûd avama değil havassa mahsus bir durum olup, avam tabakasında olanların vahdet-i vücûd'u kabul etmekle mükellef olmadıklarını beyan etmiştir.

Müellif Vahdet-i vücûd kavramını sade bir anlatımla ele alıp, kavramı hem avamın hem havassın anlayacağı bir tarzda işlemiştir. Adeta avam ile havas arasında bir köprü olmuştur.¹⁹⁰ Bu eseri Dursun Gümüšoğlu ile Sevinç Tosuner hem transkripsiyonunu yapıp hem de eseri sadeleştirip yayımlamışlardır.¹⁹¹

Nüshaları:

1. Vahdet-i Vücûd İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi, A. E. Şry. 1390, 3-72 s., nesih, müellif hattı.

¹⁸⁷ Ömer Hakan Özalp, *Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*, (İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1999), 78.

¹⁸⁸ Mehmet Sâlih Efendi, “Vahdet’i- Vücûd ve Mevcûd”, (Ali Emîri/Fatih Millet Kütüphanesi, Şry. 943, 51 s., nesih, müellif hattı, 1339, 1-5.)

¹⁸⁹ *A.g.e.*, 47-48.

¹⁹⁰ Dursun Gümüšoğlu, Sevinç Tosuner, “*Vahdet-i Vücûd ve Mevcûd*”, (İstanbul: Revak Kitabevi, 2013), numarasız 2.

¹⁹¹ *A.g.e.*, 2.

2. Vahdet-i Vücûd ve Mevcud İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi, A. E. Şry. 943.
3. Vahdet-i Vücûd Nedir? Ehlullah-ı Kiram Hazerâtı Niçin Vahdet-i Vücûd ile Kâildir? Koca Mustafa Paşa Kütüphanesi 2742/2.
4. Vahdet-i Vücûd, İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi, A. E. Şry. 1394, s. 98, nesih, müellif hattı.
5. Ruh ve Mevt, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T. 9498 içinde (1-81.)
6. Risale-i Tasavvuf, Fatih Millet kütüphanesi, Tur. 06 Hk 3611. (1354-1934). IV+23. 185x150mm dvd 1404. Konu. İslam Dini tasavvuf ve tarikatlar.

g) Müntehabât-ı Eş'ar

Müellif bu eserinde Olanlar Şeyhi Aksaraylı İbrahim Efendi'nin Dîl-i Dâna''sından alınan şiire, Muhammed Nakşi'den gazele, Erzurumlu İbrahim Hakkı Hz.'nin eseri Nasihatname 'den beyitlere ve kendisinin de şiirlerine yer vermiştir.

Nüshası:

Müntehabât-ı Eş'ar, Ali Emiri-Millet Ktp, Şry. 942/3, 47 yaprak, nesih, müellif hattı, 1351 H.

h) Tasavvufî ve Fıkhî Bilgiler

Kaynaklarda var olduğu ifade edilen bu esere ulaşamadık.¹⁹²

2.9.6. Diğer Eserleri

a) Varaka ile Gülşah

Müellif kitabın iç kapağında şöyle bir temennide bulunur.

Hayır yazsın şerrini anın kiramem kâtibin

Kim duâda yâdederse bu kitabın kâtibin.

Bu eser Varaka ve Gülşah isimli karakterlerin birbirlerine olan aşklarını konu edinir.¹⁹³

b) Bir Delinin Rüyası Yâhut Adalet Divanı Hülyası

Müellif bu eserini gördüğü bir rüya üzerine kaleme almıştır. Rüyasında büyük mahkemenin kurulduğunu ve hesapların görüldüğünü, iyilerin kazanıp kötülerin ise

¹⁹² Cemalettin Server Revnakoğlu, “Erzurum’un Fikir Adamları Yeşil İmam Oğlu Sâlih”, 107.

¹⁹³ Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih, “*Varaka ile Gülşah*”, (İstanbul: Bozkurt Kitap ve Basımevi. 1944), 48.

kaybettiğini ifade eden müellif, bu rüyada özellikle dini istismar edenlerin düşecekleri olumsuz durumu gözler önüne sermiştir.¹⁹⁴

Ayrıca eserin son bölümlerinde “*Sırdan ruha hitap*”, “*Bela ve felakete sabır*”, başlıklı yazılar ile “*Son söz*”, “*Kabuslu rüya*”, “*Söze dikkat*”, isimli şiirleri de yer almaktadır.¹⁹⁵

c) Kıyametin Alâmetleri

Müellif eseri şöyle tanıtmaktadır: “*Bu risalecik hülâsaten ve icmâlen! Eşrât-ı saat’ yani kıyametin vukuundan evvel zuhûru muhakkak olan ‘Enfûsî ve Afakî’ bazı hâdisatı ve ahvali bildirir.*”¹⁹⁶ Ayrıca eserin son bölümünde kıyametin kopuşu konusunun sadece dinin konusu olmadığını felsefe ve fen ilimlerinin de kıyametin kopacağı yönünde kesin görüşleri olduğunu da aktarmaktadır.¹⁹⁷

d) Yüz beş Hadîs-i Şerîfi Câmi Ahlâk-ı Âliyye ve Vezâif-i İslâmiyye

Müellif eserini din bilgisi seviyesi düşük olan fakat samimi bir şekilde dinlerine bağlı olan köylü kardeşleri için kaleme aldığını, eserden köy hocaları ile Müslüman aile reislerinin daha ziyade istifade edeceklerini beyan etmiştir.¹⁹⁸ Mehmet Sâlih Efendi bu eserindeki konuları hadis-i şerifler ışığında kaleme almış, konuyu işledikten sonra konuyla ilgili hikâyelere yer vermiştir. Başta ahlâk olmak üzere 37 kavramı eserinde ele almış ve eserini ahlâkla ilgili bir şiirle sonlandırmıştır.¹⁹⁹

¹⁹⁴ Karakoçlu Baba Rahmi, “*Bir Delinin Rüyası Yâhut Adalet Divanı Hülyası*”, (İstanbul: Burhaneddin Erenler Matbaası, 1950), 28.

¹⁹⁵ Karakoçlu Baba Rahmi, *Bir Delinin Rüyası yahut "Adalet Divanı" Hülyası* (İstanbul, Burhaneddin Erenler Matbaası, 1950,), 21-28.

¹⁹⁶ Erzurumlu Yeşiloğlu M. Sâlih, “*Kıyametin Alâmetleri*” (İstanbul: Tecelli Matbaası, 1946), 1.

¹⁹⁷ *A.g.e.*, 13-14.

¹⁹⁸ Erzurumlu Yeşilzâde Seyyid Muhammed Sâlih Kadiri, “*Yüz beş Hadis-i Şerifi Câmi Ahlâk-ı Âliyye ve Vezâif-i İslâmiyye*”, (İstanbul: Tecelli Matbaası, 1946), 3.

¹⁹⁹ *A.g.e.*, 78-80.

e) Hikâyeli Mevlid-Mensur ve Manzum Muhtasar Tarihçe-i Nûr-ı Muhammedî ve Velâdet-i Cenâb-ı Ahmedî

Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi bu eserinin giriş kısmında hakikat-i Muhammediye kavramını izah ederek eserine başlamıştır. Birçok salavât-ı şerîfin manasını açıklamış, Peygamber'e (sav) salavat getirmenin önemine vurgu yapmıştır. Eserin devamında ise Hz. Peygamber'in (sav) doğumu, şemâilini ve mevlid-i şerif'i ele almıştır.²⁰⁰

f) Tefsirli Mevlid, Yahud Mensur ve Manzum Tarihçe-i Nûr-u Cenâb-ı Muhammedî ve Velâdet-i Ahmedî

1936 yılında kaleme alınıp 1944 yılında bastırılmış olan bu eser Hazreti Peygamberin doğumu ve sonrasındaki olayları, mevlid-i şerif'in bazı bölümlerini, ilahi, na't ve kasideleri barındırmaktadır.²⁰¹

g) Hülâsa-i Nûr Mevlid-i Şerîfin Velâdet-i Seniyye Bahrini Tahmis

Müellif, mevlid-i şerifin velâdet bölümünü tahmis ederek eserini oluşturmuştur.²⁰² Müellef eserin 4.sayfasında Ragıp Paşa kütüphanesine vakfettiğini beyan etmiştir. Eserin son sayfasında müellif basılmış ve basılmamış eserlerinin listesini vermektedir.²⁰³ Mehmet Sâlih Efendi ayrıca bu eserin ismini de aynı listede *Kitab'un-nûr* olarak vermektedir. Eserin sonun da niyazname isimli Peygamber (sav) sevgisinin işlendiği bir şiir vardır.

²⁰⁰ Erzurumlu Yeşilzâde Muhammed Sâlih Rahmi, *Hikâyeli Mevlid-Mensur ve Manzum Muhtasar Tarihçe-i Nûr-ı Muhammedî ve Velâdet-i Cenâb-ı Ahmedî* 1359-1940, İstanbul, Burhaneddin Erenler Matbaası, 48.

²⁰¹ Erzurumlu Yeşilzâde Muhammed Sâlih Rahmi, *Tefsirli Mevlid, Yahud Mensur ve Manzum Tarihçe-i Nûr-u Cenâb-ı Muhammedî ve Velâdet-i Ahmedî*, (İstanbul: Burhaneddin Erenler Matbaası, 1944), 63.

²⁰² Tahmis: Bir gazelin her beytinin önüne aynı vezinde ve anlam bütünlüğü içinde üç mısra ilâve edilerek oluşturulan beş-yedi bendlik musammatlara verilen ad. (İskender Pala, Filiz Kılıç, "Musammat" Mad., *DİA*, XXXI, 233, TDV Yayınları, 2006.)

²⁰³ Mehmet Sâlih Yeşiloğlu, "*Hülâsa-i Nûr Mevlid-i Şerîfin Velâdet-i Seniyye Bahrini Tahmis*", (İstanbul: Koca Ragıp Paşa Ktp.), 10.

Nüshası:

İstanbul Koca Ragıp Paşa Ktp. 2742 /1, s. 10.

h) İlahi Mecmuası, Eski Türk Âşıkları Diliyle

19 ilahi, 2 tevekkülname 1 kaside, 2 aşknâme, 3 niyaznâme, 2 nât'ı şerif, 1 gazel, 2 nefes, 4 beyit, 1 naznâme, 1 nasihatname olmak üzere Cuma ve Bayram günü ve gecelerinde okunan 38 adet eserden müteşekkil bir eserdir.²⁰⁴

ı) Bütçe Encümeni Sözcüsü Sayın Sedat Çumralı'ya İthaf

İlk meclis üyelerinin özlük haklarının düzeltilmesi gerektiği hususunda dönemin meclis bütçe encümeni olan Sedat Çumralı'ya yazılmıştır.²⁰⁵

j) Bursa Mebusu Muhiddin Bahâ Bey'in Gazetelerle Mahud Dava Ünvanlı Tariznâmesine Cevâb-ı Hakîkî

Mehmet Sâlih Efendi'nin Bursa Mebusu Muhittin Bahâ Pars'a yönelik kaleme aldığı bu matbuat ikisinin arasında meydana gelen ve mecliste de tartışılan milli mücadele yıllarındaki bir olaya dayanmaktadır.²⁰⁶ Osmanlıca olan bu risale Ömer Hakan Özalp tarafından Latinize edilip “*Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*” adlı eserinde yayımlanmıştır.²⁰⁷

2.9.7. Bulamadığımız Eserleri

a) Âdât-ı Milliye ve Kavâid-i Medeniye, Hükemâ Sözleri-Dedeler Nasihati

Çocukların terbiyesi ve görgü kuralları ile ilgili olan bu eser hakkında müellif, evladını iyi yetiştirmek isteyen her babanın bu eseri muhakkak okuması gerektiğini beyan

²⁰⁴ Erzurumlu Seyyit Muhammed Sâlih kadirî, “*İlahi Mecmuası, Eski Türk Âşıkları Diliyle*”, (İstanbul: Bürhanettin Matbaası, 1942.)

²⁰⁵ Mehmet Sâlih Yeşiloğlu, “*Bütçe Encümeni Sözcüsü Sayın Sedat Çumralı'ya İthaf*”, (İstanbul: Tecelli Matbaası, 1948), 2.

²⁰⁶ Mehmed Sâlih, “*Bursa Mebusu Muhiddin Bahâ Bey'in Gazetelerle Mahud Dava Ünvanlı Tariznamesine Cevâb-ı Hakiki*”, (Ankara: Ali Şükrü Matbaası, 1923), 8.

²⁰⁷ Ömer Hakan Özalp, “*Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*”, (İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1999).

derek kitabına başlamıştır.²⁰⁸ Matbu olan bu esere ulaşamadığımız için inceleme şansımız olmadı.²⁰⁹

b) Müslümanlara Rehber

Mehmet Sâlih Efendi “*Hülâsa-i Nûr Mevlid-i Şerîfin Velâdet-i Seniyye Bahrini Tahmis*” adlı eserinin 9. sayfasında bu eserin matbu bir eser olarak bastırıldığını beyan etmiştir²¹⁰. Mehmet Sâlih Efendi bu eserini siyasî ve iktisadî risale olarak tanıtmaktadır. Yine kendisinin eserlerinden olan *Kıraat-ı Merdân* isimli eserinin (1914) 3. baskısında ise bu eser “*Müslümanlara Rehber-i Şeriat*” ismiyle kaydedilmiştir. Cemâleddin Server Revnakoğlu ise bu eserin ismini “*Rehber-i Müslimîn*” olarak vermektedir.²¹¹ Ömer Hakan Özalp yazmış olduğu “*Erzurum’un Yüzleri Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*” adlı eserinde müellifin bu eserinden dolayı yargılanıp tekrar serbest kaldığını beyan etmiştir.²¹²

c) Hilye-i Eimme-i Hüdâ

Cemâleddin Server Revnakoğlu’nun Mehmet Sâlih Efendi’yi tanıtmış olduğu makalesinin eserleri bölümünde 29. eseri olarak tanıtılan bu eseri araştırmalarımıza rağmen bulamadık.

d) Divançe-i Sâlih

Cemâleddin Server Revnakoğlu, bu eserin tamamlanamadığını ifade etmiştir.²¹³

²⁰⁸ Mehmet Sâlih Yeşiloğlu, “*Âdât-ı Milliye ve Kavâid-i Medeniye, Hükemâ Sözlere-Dedeler Nasihati*”, (İstanbul: Aydınlık Matbaası, 1944), 16.

²⁰⁹ Cemalettin Server Revnakoğlu, “*Erzurum’un Fikir Adamları Yeşil İmam Oğlu Sâlih*”, 107.

²¹⁰ Mehmet Sâlih Yeşiloğlu, “*Hülâsa-i Nûr Mevlid-i Şerîfin Velâdet-i Seniyye Bahrini Tahmis*”, (İstanbul: Koca Ragıp Paşa Ktp. 2742 /1, s. 10).

²¹¹ Cemalettin Server Revnakoğlu, “*Erzurum’un Fikir Adamları Yeşil İmam Oğlu Sâlih*”, 105.

²¹² Ömer Hakan Özalp, “*Erzurum’un Yüzleri Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*”, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015), 58.

²¹³ Cemalettin Server Revnakoğlu, “*Erzurum’un Fikir Adamları Yeşil İmam Oğlu Sâlih*”, 106.

e) Muhtasar Hac ve Aruz Vezinleri Bilgisi ve Edebiyat Kaideleri

Kaynaklarda var olduğu ifade edilen bu esere ulaşamadık.²¹⁴

2.9.8. Makale ve Yazıları

Mehmet Sâlih Efendi Ankara ve İstanbul'da bulunduğu süre zarfında basın yoluyla fikirlerini beyan etmiş, özellikle milletvekili iken halkı bilgilendirmek için basın imkanlarının kullanılmasının gerekliliği üzerine konuşmalar yapmıştır.²¹⁵ Bursa'da milli mücadelenin verildiği o esnada sahibi olduğu fırının bir bölümünde işgalcilere karşı halkı bilinçlendirmek için broşürler bastırıp halka dağıtmıştır.²¹⁶

a) Şarkın Sesi

Mehmet Sâlih Efendi'nin milletvekilliği yaptığı esnada Ankara'da çıkarmış olduğu gazetedir. Şarkın Sesi Gazetesi'nde meclis çalışmaları ve mecliste çıkarılan kanunlar irdelenmekte, özellikle halifelik müessesesinin gerekliliği üzerine yazılar neşredilmiştir. Mehmet Sâlih Efendi'nin düşüncesine göre hilafeti savunan gazetesi bazı çevrelerde rahatsızlık oluşturmuş ve gazetesinin kapatılması mecburiyeti ortaya çıkmıştır.²¹⁷

b) Hakikat Yolu

Esat Ekicigil'in sahibi olduğu bu gazete ilmî, ahlâkî, içtimaî meselelerin ele alındığı bir mecmua olup, bu mecmuada Mehmet Sâlih Efendi ve talebesi Şemsettin Yeşil'in yazıları ile sağlık yazıları görülmektedir. Mehmet Sâlih Efendi bu gazetede yazılarında isminin ilk harflerinden oluşan MSY mahlasıyla ve bir kez de Rahmi Kâdirî mahlası ile toplam 191 makale kaleme almıştır.²¹⁸ Yazılarına baktığımızda dînî konular ağırlıkta olup, çeşitli güncel meseleleri de ele aldığını görmekteyiz. Özellikle

²¹⁴ Cemalettin Server Revnakoğlu, "Erzurum'un Fikir Adamları Yeşil İmam Oğlu Sâlih", 106.

²¹⁵ TBMM. Zabıt ceridesi 1. Dönem 18. Cilt 5. Birleşim- Sayfa 135.

²¹⁶ Ömer Hakan Özalp, "Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi", (İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1999), 26.

²¹⁷ Mehmet Sâlih Efendi, "Tercüme-i Hâl", (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, Şer'iyye, 1391), 69.

²¹⁸ Mehmet Sâlih Yeşiloğlu, "Ahmet Sapancıoğlu'na Cevap", *Hakikat Yolu*, 30 Eylül 1948, 85. Cemalettin Server Revnakoğlu, "Erzurum'un Fikir Adamları Yeşil İmam Oğlu Sâlih", 107.

Ehlibeyt'e bağılılığını vurgulayıp Hazreti Ali'yi öne çıkarıp, Muaviye'yi ise yermesi sonucunda kendisine "Alevi" suçlaması yapılmasına neden olmuş, kendisi ise bu suçlamayı reddetmiştir.²¹⁹

c) İslamiyet Gazetesi

Bu gazetede kendisinin 9 makalesi yayımlanmıştır. Buradaki yazıları "*Hakikat Yolu Mecmuası*"nın devamı niteliğindedir.²²⁰

2.10. Vefatı

Muhammet Sâlih Efendi 3 Temmuz 1954 Cumartesi günü evinde vefat etmiştir.²²¹ Cenazesi 4 Temmuz Pazar günü Fatih Sofular caddesinde bulunan evinden alınarak dostları tarafından öğle vakti Merkez Efendi Camii'nde kılınan cenaze namazından sonra vasiyeti mucibince eski bir hasıra sarılarak daha önce kendisinin hazırlamış olduğu Merkez Efendi Mezarlığı'na defnedilmiştir.²²²

²¹⁹ Taş, "*Bir Cumhuriyet Dönemi Sufisi*", 28-32.

²²⁰ Ömer Hakan Özalp, "*Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*", (İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1999), 104.

²²¹ Vefat tarihi hakkında Ömer Hakan Özalp, yazmış olduğu 'Erzurumlu "*Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*" adlı kitabın 62.sayfasında vefat tarihi olarak 4 Temmuz 1954 olarak verir. Cemalettin Server Revnakoğlu ise "*Erzurum'un Fikir Adamları: 'Yeşil İmamoğlu Sâlih'*" başlıklı yazısında ölüm tarihi olarak 3 Temmuz 1954 tarihini vermektedir. Yaptığımız araştırma sonucunda İBB Atatürk Kitaplığında bir gazeteden kesilmiş ölüm ilanı küpürüne rastladık. Bu ilan ile Cemalettin Server Revnakoğlu'nun vermiş olduğu tarihin daha uygun olduğu görülmüştür. (Bkz. Ek. 7)

²²² Cemalettin Server Revnakoğlu, "Erzurum'un Fikir Adamları Yeşil İmam Oğlu Sâlih", *Tarih Coğrafya Dünyası*, C.1, S. 2, (1959): 105.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TASAVVUFÎ GÖRÜŞLERİ

Mehmet Sâlih Efendi vahdet-i vücûd fikrini bütün eserlerinde merkeze almış ve diğer tasavvufî kavramları bu fikir etrafında izah etmiştir. Müellifin görüşlerini ortaya koyan kavramlar şunlardır.

3.1. Tevhîd

Mehmet Sâlih Efendi, tevhîdin tanımını yapmadan önce sufilerin tevhîd tanımını bir cümle ile aktarmış ve devamında ise tevhit tanımını detaylı bir şekilde ele almıştır. Sâlih Efendi, mutasavvıfların, tevhîdi; “*Cenab-ı Hakk’ı kalben bir bilmek ve lisanen ikrar etmektir.*” şeklinde tanımladıklarını aktarmaktadır.²²³ Bu tanım ehl-i sünnet kelamcılarının “iman” tanımıyla uygunluk göstermektedir.²²⁴ Sâlih Efendi, tevhîd kavramını vahdet-i vücûd kavramı ile birlikte ele almaktadır. Yani Sâlih Efendi’ye göre tevhîd kavramı vahdet-i vücûd kavramıyla beraber ele alınmalıdır. Buna göre Mehmet Sâlih Efendi, vahdet-i vücûd ve vahdet-i mevcûd kavramlarını aynı cümlede şöyle târif etmektedir:

*Vücûdun birliğini, O’ndan gayrı bir vücûdun ve varlığın olmadığını görerek (ilmi ve manevi zevk ile) Ezelî ve Ebedî Zât’ıyla her zaman var olanın, sıfatlarıyla herşeyi kapsayanın, fiilleriyle ortaya çıkanın, eserleriyle gözlemlenenin ve isimleriyle bilinenin, ancak Cenâb-ı Hakk olduğunu kabul ve tasdik etmektir.*²²⁵

Sâlih Efendi’ye göre tevhîdin zâhir ve bâtın iki yönü vardır. Zâhir yönü “lâ ilâhe illallah Muhammedü’r-Rasûlullah” lafzıdır. Bâtın yönü ise “lâ mevcûde illallah ve lâ fâile illallah” lafızlarıdır. Sâlih Efendi’ye göre âlemde vahdet hem çok açık ve hem de çok gizli olup bu durumu herkes anlayamaz. Sadece kâmil iman sahipleri ile ilimde

²²³ Mehmet Sâlih Efendi, *Vahdet-i Vücûd ve Mevcud*, (İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi, A. E. Şry. 943)

²²⁴ Muhammed Ali Es-Sabûnî, *Maturidiyye Akâidi*, çvr. Bekir Topaloğlu (İstanbul İfav Yay., 2015), 58.

²²⁵ *A.g.e.*, 3.

derinliğe ulaşmış olanlar buna vakıf olabilir. Tevhîdin sırrına ermek benlikten sıyrılmak ve kendi vücûdunun varlığı zannından kurtulmakla mümkündür. Bunun yolu da “lâ ilahe illallah” demekten geçer. Ona göre “lâ ilahe illallah” lafzının manası “Allah’tan başka ilah, maksûd ve mevcûd yoktur” şeklindedir. Bu hususu Kâşani şöyle dile getirmiştir; “*Vücûd (varlık), yalnızca Hakk Teâla'nın kendisinden ibarettir. İzafet, hariçte varlığı olmayan bir nisbettir. Fiiller ve te' sirlere yalnızca varlığa tabidir. Çünkü yok olan te'sir edemez. Bu duruma göre Hakk Teala' dan başka fail ve mevcud yoktur*”.²²⁶

Sâlih Efendi vahdet-i vücûd açısından tevhîdi izah ederken Allah Teâlâ'nın “varlığını duyurmak”, “varlığını ilan etmek” ve aynı zamanda “kullarını uyarmak” üzere indirdiği âyetlerde evvel, âhir, zâhir, bâtın olduğunu ve herşeyi bildiğini,²²⁷ yaratıcı ve emredici olduğunu,²²⁸ dünya ve ahiretin O'na ait olduğunu,²²⁹ yerlerin ve göğün nuru olduğunu,²³⁰ bütün yönlerin kendisine ait olduğunu,²³¹ herşeyi kapsadığını,²³² nerede olursak olalım bizimle beraber olduğunu,²³³ insana şah damarından daha yakın olduğunu,²³⁴ O'ndan gelip yine O'na döneceğimizi,²³⁵ O'nun işiten ve bilen

²²⁶ Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Muhammed el-Kâşânî, *Iştilâhâtü's-şûfiyye*, nşr. Abdülhalik Mahmûd, (Kahire: 1984), 80.

²²⁷ Hâdid, 57/ 3.

²²⁸ A'râf, 7/ 54.

²²⁹ Bakara, 2/165.

²³⁰ Nur, 24/ 35.

²³¹ Bakara, 2/ 115.

²³² Nisa, 4/126.

²³³ Hâdid, 57/4.

²³⁴ Kaf, 50/16.

²³⁵ Bakara, 2/156.

olduğunu,²³⁶ işlerin hepsinin Allah'a döndürüleceğini,²³⁷ herşeyin yok olacağını ve zâtının ezeli ve ebedi olduğunu vurgulamak için, “*Her şey yok olacaktır. Yalnızca O'nun zâtı, ezeli ve ebedi olarak bâkidir.*”²³⁸ manalarına gelen ayeti kerimeleri ile “varlığını duyurmak”, “varlığını ilan etmek” ve aynı zamanda “kullarını uyarmak” üzere indirdiğini belirtmiştir.²³⁹

Mehmet Sâlih Efendi, eserinde hadis-i şeriflere ve sûfilerin tevhîd hakkındaki görüşlerine de yer vermiştir. Bir hadis-i şerifte Efendimiz'in; “*Muhammed'in nefsinin kudret elinde bulunduran Cenâb-ı Hakk'a yemin ederim ki, eğer yeryüzüne bir ip sarkıtsanız, Cenâb-ı Allah'ın üzerine düşer.*”²⁴⁰ diye buyurduğunu, yine başka bir hadis-i şerifte ise “*Beni gören Hakk'ı gördü*”²⁴¹ hadislerini aktararak Peygamberimiz'i gören kişinin gerçekte Allah'ı gördüğünü ve bu durumun ister rüyada isterse yakaza (uyku ile uyanıklık arası bir hal) halinde olsun Allah'ı gördüğünü ifade etmiş ve bu durumu başka şekilde anlamamanın yanlış olduğunu ifade etmiştir.²⁴² Hazreti Ebubekir'in “*Ben Allah'ın tecelli etmediği şey görmedim.*” sözünü ve Hazret-i Ali'nin “*Ben görmediğim rabbe ibadet etmem.*” sözünü aktararak fikirlerine dayanak oluşturmaya çalışmıştır.²⁴³ Allah Teâla'nın; “*Bu dünyada kör olan âhirette de ködür, yolunu daha da şaşırıştır.*”²⁴⁴ buyurduğunu belirten müellif, dünyada ilahi tecellileri görmeyen kişilerin ahirette de kör olacaklarını ve bu kimselerin Hakk'tan mahrum olduklarını belirterek bu duruma düşmekten Allah'a sığındığını dile getirmiştir.

²³⁶ Fussilet, 41/36.

²³⁷ Hûd, 11/123.

²³⁸ Kasas, 28/88.

²³⁹ Mehmet Sâlih Efendi, “*Vahdet'i- Vücûd ve Mevcûd*”, (Ali Emîri/Fatih Millet Kütüphanesi, Şry. 943, 51 s., nesih, müellif hattı, 1339, 1-5.) 4-5.

²⁴⁰ Tirmîzî, Tefsir, 58.

²⁴¹ Buhari, Tâbir, 10; Müslim, Rü'ya, 11.

²⁴² Mehmet Sâlih Efendi, “*Vahdet'i- Vücûd ve Mevcûd*”, (Ali Emîri/Fatih Millet Kütüphanesi, Şry. 943, 51 s., nesih, müellif hattı, 1339, 1-5.) 6.

²⁴³ Veysel Akkaya, “Tasavvuf Klasiklerinde Hz. Ali'nin Şahsiyeti -Kur'an ve Hadis Perspektifiyle Karşılaştırma” *Usul Dergisi* 1, 32 (2019): 69 – 90.

²⁴⁴ Nisa., 72.

Mehmet Sâlih Efendi, İmam Gazzali'nin, *Miškâtü'l Envâr* adlı eserinde anlattığı, varlık ile ilgili görüşüne yer vererek, âriflerin mecaz zulmetinden sıyrıldıklarında varlıkta Allah'tan başka bir şeyin olmadığını, onun zâtından gayri her şeyin yok olacağını gördüklerini söyler. Ona göre vahdet-i vücûd ile ilgili birçok kutsal sözün kitaplarda mevcut olduğunu, işin özünün kişinin kendi vücûdundan, benliğinden sıyrılarak, vücutta Allah'tan gayrısının olmadığını bilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Müellif, vahdeti kavrayamayan kişilerin zevkinin, şeriate uymayanların kemâlinin olmayacağını ifade edip, vahdet-i vücûd ve mevcut fikrini benimsemeyenlerin akıbetlerinin kötü olacağını, vahdet-i vücûd'u inkâr edenlerin Kur'an-ı Kerim'de bulunan ayetler ile Peygamberimizin hadîs-i şeriflerinde tevhid ile ilgili bilgileri reddettiğini ve tevhîdi anlatan sûfileri görmezden geldiğini, bu durumun ise kabul edilemez olduğunu dile getirmiştir. Bu kişilerin vahdet-i vücûd fikrini reddetmelerinin bir delile (ayet ve hadis) dayanmadığını, kendi tutarsız fikirlerine dayanıp şeyhlerini ileri sürerek "*Şeyhim şöyle dedi, böyle emretti.*" gibi asılsız sözlere aldandıklarını, gözü kapalı yürüdüklerini izah ederek bu tutumlarını benimsemediğini ortaya koymaktadır. Bunun aksine müminlerin ve muvahhidlerin bu fikri (vahdet-i vücûd) savunmaları gerektiğini belirtip, vahdet-i vücûd fikrinin âlimi olmaları gerektiğini ve aynı şekilde şeriatın (sünnet) koruyucusu olmaları gerektiğinin altını çizmiştir.

Mehmet Sâlih Efendi tevhîdin iki boyutunun olduğunu ifade etmiş ve birinci boyutunun vahdet-i vücûd ve mevcut fikrini benimsemekten geçtiğini, ikinci boyutunun ise Peygamber Efendimiz'in sünneti seniyyesine bağlanmaktan geçtiğini izah etmiştir. Tevhîd ehli kişilerin yaşantılarının, söz ve davranışlarının Peygamberimiz'in sünnetlerine uyması gerektiğini, uymadıkları takdirde ise onlara hakikat kapılarının kesinlikle kapalı olacağını belirtmiştir. Bu hususta Cüneyd-i Bağdadi'den sûfiliğin kitap ve sünnet ile kayıtlı olduğu fikrini ve İbn-i Arabî'den şeriatın reddettiği şeylerin zındıklık olduğu ve şeriatî kâmil olmayanın tarikatının batıl olduğu yönündeki fikirlerini aktaran müellif, tevhîd fikrini benimsediğini söyleyip de şeriate ve peygamberin sünnetine sırt çevirmenin zındıklık olduğunu belirtmiştir.²⁴⁵

²⁴⁵ A.g.e.,16.

3.1.1.Tevhîd İlmi

Mehmet Sâlih Efendi'ye göre vahdet-i vücûd anlamındaki tevhîd ilmi peygamber ve velilere hastır. İnsanlar bu ilimle ancak kurbiyete erebilir. Vahdet-i vücûd anlayışına göre Hakk ile halk arasında herhangi bir ikilik yoktur. Halkın (yaratılanların) vücûdu fâni ve Hakk'ın vücûdu ise bâkidir. Vahdet-i vücûd ehline göre Hakk ile halk arasındaki ilişki üç şekildedir. Birincisi Hakk'ın varlığının kâim olduğunu ilmen kabul edenler. İkincisi bu durumu kalben görenler. Üçüncüsü ise ehasu'l-havâstır. Ona göre üçüncü grupta olanların mertebesi peygamberlerin ve kutupların mertebesidir ki bu mertebenin üzerinde de başka bir mertebe yoktur.

Mehmet Sâlih Efendi, muvahhidlerin eşyayı ve tüm mevcûdâtı “varlıkları itibari ile” Allah'ın aynısı olarak gördüklerini fakat eşyanın ve mevcûdâtın ortaya çıkışını ise Allah'ın gayrısı olarak gördüklerini belirtmiştir. Gerçekte ise ayrılığın olmadığını ve tüm mevcûdâtın Hakk olduğunu, tezahürlerinin Hakk'tan gayri oluşunun ise “itibarî” olduğunu, “su örneği” üzerinden açıklamıştır. Suyun üstündeki kabarcıkların hakikat yönü ile su ile aynı olduğunu, ortaya çıkışları itibari ile sudan ayrı olduğunu ve bu ayrılığın gerçek bir ayrılık olmadığını öyle kabul edildiğini ifade etmiştir.

Mehmet Sâlih Efendi, eşyanın ve insanın hakikatlerinin temiz ve pak olduğunu, kötülüklerin ve olumsuzlukların zan ve vehimlerinden ileri geldiğini, âriflerin ve kâmillerin eşyada temizlik, insanda kemal gördüklerini belirtmiştir. İnsanın yaratılışında var olan kan, balgam, safra ve benzeri şeylerin insan da olmasının bir olumsuzluk olmadığını ve bunların varlığının insana hürmet edilmesine engel olmadığını ifade etmiştir. Efendimiz ve sahabe bir gün kokmuş bir hayvan lâşesinin yanından geçerken sahabenin ağır kokudan dolayı burunlarını tuttuklarını, Efendimiz'in ise “Şu hayvanın ne güzel dişleri var.” diyerek her şeyin kemâline bakılması yönünde uyarı yaptığını aktarmaktadır. Yine bu hususta Kur'an-ı Kerim'de bulunan kutsal kelimelerin yansıra, şeytan cin, domuz, şarap, kâfir, münafık, zalim ve benzeri kavramların da olduğunu ifade ederek, müminlerin bunları düşünmeyip, Kur'an-ı Kerim'i bir bütün olarak kabul edip kutsal saydıklarını belirtip vahdet-i vücûd fikrini benimseyenlerinde Hakk'tan gayri bir varlık vücûd görmediklerini “Allah'tan başka ilah ve fail yoktur” düşüncesinden ayrılmadıklarını şu şiirle ifade etmiştir:

Ben bilmez idim gizli ayân hep sen imişsin.

Tenlerde ve canlarda nihân hep sen imişsin.

Senden bu cihan içre nişan ister idim ben,

Âhir bunu bildim ki cihân hep sen imişsin.

Mehmet Sâlih Efendi mutasavvıfların görüşlerine dayanarak Allah'a ulaşmanın farklı yollarının olduğunu belirtmiştir. Bu mutasavvıflardan Necmeddîn-i Kübrâ'nın "*Yaratılmışların nefeslerinin adedince Allah'a vâsıl olmanın yolu vardır.*" sözünden hareketle bazılarının zühd, bazılarının nefislerini temizleyerek, âriflerin ise Allah aşkı ile manevi yolculuklarına devam ettiklerini belirtmiştir. Allah'a ulaşmada en önemli etkenin ilim olduğunu ve muvahhidlerinde ilim ile Hakk'a yakınlaştıklarını vurgulamıştır. Muvahhidlerin bir an bile Hakk'tan gafil olmadıklarını, onların ilimlerinin Hakk, nazarlarının Hakk, nazarlarındakilerin Hakk olmalarından dolayı daima şühûd zevkinde bulduklarını beyan etmiştir.

Mehmet Sâlih Efendi, tüm mevcûdâtın Cenab-ı Hakk'ın varlığının delili olduğunu, bitkileri, madenleri, hayvanları ise hakikat denizinin dalgaları hükmünde olduğunu ifade etmiştir. Ona göre içinde yaşadığımız bu âlem Allah'ın vücûda tenezzülünün ve fiillerinin tecellisinden ibarettir. Bu âlemin ve tüm yaratılmışların mevcûd, Cenab-ı Hakk'ın ise vücûd olduğunu, vücûdun asıl, mevcudun fer'i olduğunu ve vücûdun neticesi olduğunu zikretmiştir. Cenab-ı Hakk'ın âlemde zuhûrunun görünümüne "halk" bânına ise "Hakk" denildiğini ve yarattıklarını da ibadet etmeleri kaydıyla yarattığını dile getirerek, Hakk'a ait isimlerin yaratılmışlarla anılmamasını, yaratılmışlara ait isimlerle de Cenab-ı Hakk kesinlikle anılmamalıdır. Cenab-ı Hakk'ın isimlerini insana ve hayvana, insan ve hayvanın isimlerini de Cenab-ı Hakk'a izafe etmek büyük bir cehalettir. Bu durumu dizelere şöyle aktarmıştır;

Hakk'ım diye davâya kıyâm eyleme Yâ Hû,

Mansûr gibi sonra seni de dâra çekerler.

Sâlih Efendi, vahdet-i vücûd fikriyle hareket eden müvahhidler, veliler ile vahdet-i vücûd yolunda olduğunu beyan eden fakat gerçekte bu yolda olmayanları ayırt etmemiz gerektiğini vurgulamıştır. Mehmet Sâlih Efendi, Allah'a yaklaşmanın yolunun farz ve nafile ibadetleri yerine getirmekle olacağını fakat bu ibadetleri yerine getirmeyip, şeriatin hükümlerini gereksiz sayanları bu yoldan uzak görmemiz gerektiğini dile getirmiştir. Peygamber Efendimiz'e sahabeye, yüce pirlere muhalif bir tarzda yaşayan, zinayı, içkiyi haram görmeyenlerden ve her ne kadar kendileri tarikat

ehliyim deseler bile yalancı olduklarını, onlardan uzak kalınması gerektiğini vurgulamıştır.

Cenab-ı Hakk'ın varlığını birliğini hikmet ve kudretini tüm mevcûdâtta gösterdiğini insanların da gerek ayetlere gerekse hadislerle bakarak şüphe etmeden bu gerçeği kabul etmeleri gerektiğini beyan eder. Tüm mevcûdâtın serap ve hayalden ibaret olduğunu, Cenab-ı Hakk'a izafe edildiklerinde ise bâtinen ezeli ve ebedî olduklarını ve her mevcûdâtın Allah'ın tecelligâhı olduklarını beyan etmiştir. Bu âlemde sürekli bir şekilde zâhirden bâtına, bâtından zâhire değişimin devam ettiğini ifade edip, Rahmân suresi yirmi dokuzuncu ayet ile “*O her an yeni bir oluştaadır.*” bu fikrini Kur'an-ı Kerim'e dayandırmaktadır. O'na göre Cenab-ı Hakk her an yeni yeni suretler ve hikmetler ile kudretini gösterip bunu kullarına duyurduğunu belirtmiştir. Bu durumu İbrâhim Hakkı Erzurûmî'nin şu beytiyle dile getirmiştir:

Teceddüt üzredir ecsâm,
Tahayyür üzredir ekvân,
Eger insân eger hayvân,
Bu feyz ile durur her ân.

Mehmet Sâlih Efendi mevcûdâta, varlıklara “mümkinü'l-vücûd”, “hâdis”, “fâni” gibi geçici olduklarını vurgulayan sıfatlar verilse de ortaya çıkışları ve kaynakları itibariyle Vâcibü'l- vücûd'a (Allah) dayandıkları ve ona dönecekleri için sonları yine Cenab-ı Hakk olacağından dolayı Hakk'ın kayyûmiyyet ismi ile kâim olan suretler Hakk'ın aynaları “tecellileri” olarak kabul edildiklerini beyan etmiştir. Bu anlamda tüm varlıklar Cenab-ı Hakk'ın vücûdu ile kâim olan zât aynası hükmünde olduğunu beyan etmiştir. Bu hususta âlimlerin de “*Tek ve hiçbir şeye muhtaç olmayan Allah'ın zâtını, bağımsız bir şekilde görmek ve anlamak mümkün değildir. Fakat varlık mertebelerindeki tecellilerinden dolayı anlamak mümkündür.*” şeklindeki ifadelerini de zikretmiştir. Tarikat ehlinin de bu anlamda Allah'ın tecellilerini aradıklarını ve kâmil insanların da bundan bahsettiklerini zikreder.

Mehmet Sâlih Efendi'ye göre görme eylemi ancak vücûd ile mümkün olacağından, Allah eğer bâtından zuhûra tenezzül etmeseydi ve vücûd ile kayıtlanmasaydı, Hakîkât-i Muhammediyye'nin tafsili olan mevcûdât zuhûr etmeseydi, Cenab-ı Hakk bilinemezdi. Mehmet Sâlih Efendi, mutasavvıfların vücûdun bir olduğunu ve birden fazla olmadığını, lakin vücûdun zâhir ve bâtın olmak üzere iki veçhesinin olduğunu,

bâtınının hakîkât-i mutlaka-i külliye (varlığın mutlak, değişmez hakîkati), zâhirinin ise hakîkât-i mukayyede-i halkıyye (yaratılmışların kayıtlanmış hakîkati) olduğunu belirttikten sonra hakîkat-i mutlaka-i külliye'yi ucu, bucağı, sahili, derinliği, haddi, sonu, kenarı olmayan bir denize, tüm mevcûdatı ise o denizin dalgalarına benzetmiştir. Mehmet Sâlih Efendi muvahhidlerin, mutasavvıfların Allah'ı denize, mahlûkatı denizin dalgalarına benzetmelerinde ki sembolik anlatımın amacının “irşada yatkın olanların” anlamasını sağlamak olduğunu ifade etmiştir.

Allah'ın vücûd ve mevcûd sıfatları ile kapsayan, fiilleriyle zâhir olan, eserleriyle görünen, isimleriyle de bilinen olduğunu ve Allah'ı görememenin sebebinin ise kişilerin kendi benliklerinden sıyrılamamaları olarak zikretmiştir. Allah'ı müşâhede etmenin her insanda farklı derecelerde gerçekleştiğini beyan eden müellif, âşıkların bu feyze (müşâhedeye) ulaştıklarını, âriflerinde Allah'ın tüm tecellilerine erdiklerini, fakat derecesi düşük olanların ise bu feyizlerden tecellilerden nasiplenemediklerini belirtmiştir.

Allah'ın ehadiyyetine vâsıl olan kâmil insanlara “sultan-ı mânâ” denildiğini, bunların her nereye bakarlarsa baksınlar Hakk'ın vücûdundan başka bir tecelli görmediklerini belirttikten sonra bu kişilerin, hakiki aşka ulaşmış olduklarını ve manevi zevki bulduklarını beyan etmiştir.

Mehmet Sâlih Efendi mutasavvıfların, Allah'a kâinatın haricinde vücûd isnad etmenin büyük bir hata olduğunu “Lâ mevcûde illallah” (Allah'tan başka mevcûd yoktur.) sözüne iman etmenin farz-ı ayn (her mükellef tarafından mutlaka yerine getirilmesi gereken farz.) derecesinde gördüklerini aktarmaktadır. Allah'ın zâtının hiçbir şekilde kayıt altına alınamayacağını ve zâtının her şeyi kuşatan bir hakîkât olduğunu beyan etmiştir. Bu düşüncesini de “*O her şeyi ihâta etmiştir.*”²⁴⁶ ayeti kerimesine dayandırmıştır.

3.1.2.Tevhîdin Mertebeleri

Mehmet Sâlih Efendi tevhid kavramının üç mertebesi olduğunu beyan etmiştir. Bu mertebeleri ise Tevhîd-i ef'âl (fiillerin birliği), Tevhîd-i sıfât (sıfatların birliği), Tevhîd-i zât (zât'ın birliği) şeklinde açıklamıştır.

²⁴⁶ Fussilet, 41/51.

a) Tevhîd-i Ef'âl

Mehmet Sâlih Efendi, İnsanların, meleklerin, cinlerin ve hayvanların tüm eylemlerini Allah'tan bilmemiz gerektiğini ve bütün bu fiilleri yaratanın Allah olduğunu kabul etmemiz gerektiğini vurgulamıştır. Müellif fiillerin birliği ve yaratanının Allah olduğunu fikrini Saffât suresinde bulunan şu ayeti kerimeye dayandırmıştır: “*Sizi de yaptıklarınızı da yaratan Allah'tır.*”²⁴⁷

b) Tevhîd-i Sıfât

Bütün sıfatların Allah' a ait olduğunu, Allah'tan başka vasfedilmiş (sıfatlanmış) kimsenin olmadığını “la mevsufe illallah “sözüyle dile getiren Müellif, Hayat, ilim, semi, basar, irade, kudret, kelâm gibi sıfatların yalnız Allah'a ait sıfatlar olduğunu beyan etmiştir. Ona göre, varlıkların konuşması (kelam), görmesi (basar), düşünmesi (irade), işitmesi (semi), gibi sıfatların hepsi Allah'a aittir. Allah'ın sıfatlarının yarattıkları üzerinde görülmesini ise tecelli kavramıyla izah etmiştir.

c) Tevhîd-i Zât

Sâlih Efendi, tüm yaratılmışların, âlemlerin, zerrelere (tüm mevcûdâtın), Allah'ın zâtında fâni olduklarını, yok olacaklarını ve Allah'ın zâtının ise fâni değil, bâki olduğunu belirtmiştir. Bu hususa Kur'an-ı Kerimden “*O'nun zâtından başka her şey yok olacaktır*”²⁴⁸ mealindeki ayeti delil olarak gösteren müellif, varlıkların vücûdlarında yalnızca Allah'ın zâtının bâki olduğunu beyan etmiştir. Yani Allah ve yaratmış olduğu varlıklar iki ayrı zât değil, tek bir zâttır, o zât da Allah'tır.

Mehmet Sâlih Efendi tevhîdin mertebelerini zikrettikten sonra Tevhîdin mertebelerine ve hakîkâtlarına nasıl ulaşılması gerektiğini de izah etmiştir. Müellif, ârif olan kişiye tevhîd ilmine ulaşması için yazılı olan kaynaklardan (satırlar) değil, kâmil kişilerin sadrından, gönlünden ve lisanından alması gerektiğini tavsiye eder. Sûfilerin tevhîd ilminin göğüslerde olduğunu gönüllerde olduğunu satırlarda olmadığını beyan ettiklerini, aynı şekilde ashabın seçkinlerinin hakîkât ilimlerini Peygamber Efendimiz'in sadrından, mübarek sözlerinden (dilinden) öğrendiklerini ifade etmiştir. Mutasavvıflarında tevhîd ilmini kâmil insan olan (pîrlerinden) aldıklarını belirterek,

²⁴⁷ Saffât, 37/ 96.

²⁴⁸ Kasas, 28/ 88.

sadra, gönle, hikmete işaret edip bu ilmin hakîkâtlerine bu yöntemle ulaşılabileceğini belirtmişlerdir.

Müellif, ayrıca Cenab'ı Hakk'ı gerçek anlamda tanımak isteyen kişilerin tevhîdin mertebeleriyle içini, Peygamber Efendimiz 'in getirmiş olduğu hükümlerle de dışını nurlandırmaları gerektiğini, nurlandırdığı takdirde kemâle ve cemâle ulaşacaklarını ifade etmiştir. Bu hususu bir beyitle şöyle dile getirmiştir;

Hakîkâtin evine şeriatsız girilmez,
Şeriatin sözleri hakîkâtsiz bilinmez,
Hakk'ın zât-ı pâkinin Muhammed'dir sıfatı.

Sıfatla zât birliği şeriatsız görünmez.²⁴⁹

3.1.3. Vücûd Mes'elesi

Birçok ilim dalı, yaratan ve yaratılan ilişkisini izah etmek üzere fikirler, teoriler ileri sürmüştür. İslami ilimler alanında da bazı Mutasavvıflar varlığın yaratılışını ortaya koymak için Vahdet-i vücûd fikrini ileri sürmüşlerdir. Vahdet-i vücûd anlayışını kabul eden sûfilere göre varlığın yaratılışı aşama aşama gerçekleşmiştir. Varlıkların yaratılış aşamaları "hazarât-ı hams" (beş ilahi hazret) ismiyle incelendiği gibi "tenezzülât-ı seb'a" (yedi rûhsal iniş) ismiyle de ele alınmıştır.²⁵⁰

Mehmet Sâlih Efendi, bazı mutasavvıfların, muhaddislerin, müfessirlerin görüşlerine dayanarak vücûd-i aslî diye bilinen vücûdun, yedi mertebesinin olduğunu ifade etmiştir.²⁵¹

Birinci mertebe:

Vücûdun (varlığın) ilk aşaması olan bu aşama, yaratılanların henüz varlık sahasında olmadıkları bir aşamadır. Birinci mertebeden kastedilenin Allah'ın varlığı (vücûdu) meselesi olduğunu bilmeliyiz.

²⁴⁹ Mehmet Sâlih Efendi, “*Vahdet-i Vücûd ve Mevcûd*”, (Ali Emîri/Fatih Millet Kütüphanesi, Şry. 94.), 9.

²⁵⁰ İsa Çelik, “Tasavvufî Gelenekte Hazarât-ı Hams veya Tenazzülât-ı Seb'a” *Tasavvuf Dergisi*, Ankara (2003): 159-184.

²⁵¹ Mehmet Sâlih Efendi, *Vahdet-i Vücûd ve Mevcûd*, Fatih Millet Kütüphanesi, 33.

Mehmet Sâlih Efendi, bu mertebeye, “Lâ ta‘ayyün”, ve “zât-ı baht-ı ehadiyyet” mertebesi denildiğini ifade etmiştir. La ta‘ayyün sadece Hakk’ın ‘zâtının olduğu, saf, tenzîhi bir surette bulunduğu ve henüz isim ve sıfatlardan en ufak bir eserin bulunmadığı, henüz tecellinin olmadığı, dışarı hiçbir şeyin taşmadığı, mutlak bilinemez, bilinmezlerin bilinmezi, hakkında hiçbir şeyin söylenemeyeceği bu mertebeye, Cenâb-ı Hakk’ın zâtına ait bir mertebedir. Zira bu mertebeye Allah’ın varlığının kullar açısından hiçbir şekilde bilinmeyeceği anlamlarına gelen “sırrü’s-sır”, “gaybü’l-gayb”, “gayb-ı mutlak”, “gayb-ı hüviyyet”, “amâ-i mutlak” gibi isimler verilmiştir.²⁵² Bu mertebeye Cenâb-ı Hakk’ın zâtına özgü bir mertebedir. Bu mertebeye Cenâb-ı Hakk’ın zâtından başka hiçbir şeyin mevcut olmadığı, yalnız zâtının olduğu bir mertebedir. Bu mertebede Cenab-ı Hakk’ın “zâtı” söz konusu olduğu için bu mertebeden bahsetmenin doğru olmadığını belirten sûfiler, bu mertebeye hakkında yapılabilecek en doğru davranışın “susmak” olduğunu bildirmişlerdir.²⁵³

Mehmet Sâlih Efendi bu mertebeye hakkında Peygamber Efendimiz’e “*Mahlukat yaratılmadan önce Cenab-ı Hakk neredeydi?*” diye sorduklarında, Efendimiz’in “*üstünde ve altında hava olmayan amâda idi.*” diye cevap verdiğini beyan etmiştir. Sâlih Efendi burada geçen amâ kelimesinin anlamı üzerinde durmuş ve amâ kelimesini “Cenab-ı Hakk’ın tasavvura tefekküre sığmayan zâtı” diye açıklamıştır. Ayrıca “*Her şeyde tefekkür edin, ancak Allah’ın zâtında tefekkür etmeyin.*”²⁵⁴ hadis-i şerifini de aktararak Cenab-ı Hakk’ın yarattıklarını düşünebileceğimizi ancak Cenab-ı Hakk’ın zâtını düşünemeyeceğimizi belirtmiştir.

İkinci mertebeye:

Mehmet Sâlih Efendi ikinci mertebeye için “Ta‘ayyün-i evvel” ve “Hakikat-i Muhammediyye” isimlerini zikretmektedir. Sâlih Efendi’ye göre bu mertebeye, Cenâb-ı Hakk’ın tüm yaratacaklarına dair ilminin (ayrıntısız/ icmalen) bilgisinden ibarettir. Bu mertebeye varlıkların bilgisi, tecelli aşamasından önceki haliyle mevcut olduğu için bu anlamda bu mertebeye, “Ta‘ayyün-i evvel” mertebesi denilmiştir. “*Ben gizli bir*

²⁵² Süleyman Uludağ, “Ahadiyyat” Mad., *DİA*, I, 484, TDV Yayınları, 1988.

²⁵³ *A.g.m.*, 485.

²⁵⁴ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, XIII, 383.

hazineydim, bilinmeyi istedim ve bilinmek için halkı yarattım"²⁵⁵ hadisinden hareketle müellif, bu hadiste bahsedilen yaratma eyleminin sadece bilgisel düzeyde olduğunu ifade etmiş ve bunu da "varlıkların tecellisinden önceki aşama" olarak ve tafsilât-ı Muhammediyye'nin tezahürünün başlangıcı olarak adlandırmıştır. Bu tecelliler ile amâ'dan önce Nûr-i Muhammed, sonra Rûh-i Muhammedî ve ondanda cümle mevcûdât vücûda gelmiştir. Bu nedenden dolayı bu mertebenin diğer adı "hakikât-ı Muhammediyye"dir. Tüm ilimler, faziletler, keşfler, kemâlatlar ve nübüvvet O'nun nurundan alınmıştır. Bu yüzden Peygamber Efendimiz tüm yaratılanların evveli ve tüm yaratılanların menba'ı'dır. Bu hususa dair müellif, Peygamber Efendimiz'in sahabeden Câbir'e hitaben "*Ey Câbir, Allah eşyadan önce senin peygamberinin nurunu yarattı*"²⁵⁶ diye buyurduğunu aktarmaktadır. Yine bu hususta ashaptan bazı kimselerin Efendimiz'e "*Ey Allah'ın peygamberi ne zamandan beri peygambersin?*" diye sorduklarında Efendimiz sahabelere: "*Âdem henüz su ile toprak arasında iken ben peygamber idim*"²⁵⁷ diye buyurmasını da aktarmıştır. Tüm eşyanın hakikâti her şeyin kaynağı olan Peygamber Efendimiz'e dayandığından dolayı Efendimiz, "cem'u'l-cem", "hakikatü'l-hakâik" ve "aslü'l-usûl" sıfatları ile vafedilmiştir.²⁵⁸ Sâlih Efendi bu anlattıklarını şu beyit ile özetlemiştir;

Âyinedir bu âlem her şey Hakk ile kâim,

Mirât-ı Muhammed'den Allah görünür dâim.

Mehmet Sâlih Efendi, hadis bilginlerinin ve mutasavvıfların dünyanın yedi defa dolup boşandığını ve Hazreti Âdem'den önce yüzbinlerce âdemin yaratıldığını ve bunların Allah'ın hikmetiyle yok olduklarını ve sonrasında ise şu an mevcut olan hatemiyet devrinin tecelli ettiğini ifade ettiklerini aktarmıştır. Sâlih Efendi yaratılışın başlangıcının

²⁵⁵ Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ' ve Müzîlü'l-İlbâs 'Amme'stehere Mine'l-Ehâdîş 'Alâ Elsineti'n-Nâs*, nşr. Ahmed el-Kalâş, (Beyrut: 1985), II, 132.

²⁵⁶ *A.g.e.*, I, 237.

²⁵⁷ Tirmizî, "*Menâkıb*", 1.

²⁵⁸ Mehmet Demirci, "Hakikat-i Muhammediyye" Mad., *DİA*, XV, 179, TDV İslâm Ansiklopedisi, 1997.

hesaplanmadığını fakat hakîkât ehline göre dünyanın ömrünün bir dakika olduğunu ve insanın ömrünün ise bir nefes olduğunu ifade etmiştir.

Cümlelerin evvelidir hatm-i Rasûl,
Didiler anın için me'haz-i küll,
Eyledi cevher-i zâtın bi'z-zât,
Rabb-i izzet sebeb-i mahlûkât,
Hep bu ma'nâyı bilürler ârifân,

Fer'idir cümle budur aslı hemân. (Hakani)

Sâlih Efendi ikinci merteye ile ilgili Peygamber Efendimiz'in; "*Ben Cenâb-ı Hakk'tan mü'minler de benim feyzimin nûrundan yaratıldı*" ve "*Her doğan, İslam fitratı üzerine doğar*"²⁵⁹ hadisi şeriflerinden yola çıkarak bütün yaratılanların Efendimiz'in nurundan yaratıldığını ifade etmiştir. Yine başka bir hadis-i şerifte Efendimiz'in; "*Önce benim rûhum, evvelâ benim nûrum, evvelâ benim aklım, evvelâ kalem-i a'lâ denilen benim hakikatim zâhir olmuştur*".²⁶⁰ hadisini aktardıktan sonra Peygamber Efendimiz'i bilen, tanıyanın Allah'ı bileceğini, tanıyacağını ve Efendimiz'in hakîkâtini bilen Allah'ı da hakkıyla bileceğini beyan etmiştir.

Muhammed mazhar-ı Hakk'dır muhakkak,
Ne mazhar bil ki ayne'l-Hakk'dır el-hak,
Mazhar mâye-i feyzine muhtâc,
Hakikatde odur Feyyâz-ı Mutlak,
Kemâl-i kibriyâsın bundan anla,
Buyurdu "men reâni fe-kad rea'l-Hakk,
Hakikat masdarıdır kâinâtın,
Anın zâtından oldu cümle müştâk.

²⁵⁹ Müslim, *Kader*, 22.

²⁶⁰ Aclunî, *Keşfu'l-Hafa*, C.1/265.

Üçüncü mertebe:

Mehmet Sâlih Efendi bu mertebeye Ta‘ayyün-i sâni, ve Hakikat-i insâniyye mertebesi denildiğini, ve bu mertebeden bir önceki mertebede topluca bulunan, Cenab-ı hakk’ın zâtına, sıfatlarına ve tüm varlıklara ait olan bilgilerin bu mertebede ayrıntılı halde bulunduğunu ifade etmiştir. Bu mertebede Cenab-ı Hakk’ın, tüm mevcûdâtın ayrıntılı bilgilerine dair ilmüne işaret edildiğini ve “*Her şeyi ayrıntılarıyla anlattık*”²⁶¹ ayeti kerimesiyle “*Ve o her şeyi en iyi bilendir*”²⁶² ayeti kerimesinin bu mertebeyi açıklayan ayeti kerimeler olduğunu belirtmiştir.

Dördüncü mertebe:

Bu mertebe Âlem-i ervâh (ruhlar âlemi) ismiyle bilinmektedir. Burada ki varlığın mevcûdiyeti soyut anlamda olup, duyular ile algılanamayan bir mertebedir.

Beşinci mertebe:

Âlem-i misâl (misaller âlemi) mertebesidir ki müellif, bu âlemin letâfeti sebebiyle parçalanmasının, bölünmesinin söz konusu olamayacağını “aynaya yansıyan bir cismin görüntüsünün parçalanmaması, bölünmemesi” örneği üzerinden açıklamıştır.

Altıncı mertebe:

Âlem-i ecsâm (cisimler âlemi) içerisinde bulunduğumuz madde âlemi ve benzeri âlemlerdir.

Yedinci mertebe:

Mehmet Sâlih Efendi bu mertebenin diğer bütün nuranî ve cismanî mertebeleri ve vahdet-i vâhidiyyet mertebesini de kapsadığını belirtmiştir. Bu mertebenin son mertebe olduğunu, bu anlamda bu mertebeye tecelli-î ahîr ve makâm-ı insan denildiğini ifade etmiştir.

Sâlih Efendi bu yedi mertebeden birincisine aslı, hakikâti akıl tarafından tam olarak idrak edilemeyeceğinden bu makama lâ ta‘ayyün, lâ zuhûr denildiğini beyan etmektedir. Birinci mertebe dışında kalan diğer mertebelere ise ta‘ayyün ve zuhûr denildiğini beyan etmiştir. Birinci mertebede Cenâb-ı Hakk’ın zâtı, diğer mertebelerde ise önce hakikât-i

²⁶¹ İsra, 17/12.

²⁶² Tevbe, 9/115.

Muhammediyye sonrasında ise kevnî oluşum mertebesi gelmektedir. Müellife göre Cenâb-ı Hakk'ın zâtına en büyük delil hakîkât-ı Muhammediyye'dir.

Lâ ta'ayyün, lâ zuhûr (birinci mertebe) akıl ve hisse nispetle "gaybü'l-gayb" (gaybın gaybı, bilinmezin bilinmezi) olarak kabul edilir. Ta'ayyün ve zuhûr (ikinci mertebe) yine akla nispet edildiğinde "zâhir" ve âyan olarak kabul edilir. Bu altı mertebenin ortaya çıkışı ise ancak "hakîkât-i muhammediyye" ve "hakîkât-i insaniyye" ile mertebeleri ile mümkündür.

Bu yedi mertebenin bütün manasına vakıf olan zâta, insân-ı kâmil ve insân-ı mâna denildiğini, bu mertebeye ise sadece Peygamberimiz'in ulaşabileceğini ve bu mertebenin ona mahsus olduğunu beyan etmiştir. Peygamberimiz'in Cenâb-ı Hakk'ın tam mazharı olduğunu, mahlûkun kaynağı olduğunu, mahlûkun kendisine döneceği yer olduğunu ve âlemlerin iftiharını ifade etmiştir.

İnsanın yükselmesi için bazı hususlara dikkat etmesi gerektiğini belirten Mehmet Sâlih Efendi bu hususları şöyle izah etmiştir;

- a) Kendi benliğinden kurtul.
- b) Kendini yok, Hakk'ı var bil.
- c) Yaratılanları Hakk'ın fiilleri olarak gör.

Ayrıca kişinin Efendimiz'in sünnetlerine tam bir teslimiyetle ihtimam göstererek uyması ve Allah'ın emirlerini yerine getirmeye özen göstermesi halinde "*Lâ mevcûde illâllah, lâ fâ'ile illâllah*" (Allah'tan başka mevcûd ve fâil yoktur.) anlayışıyla hareket ettiğinde Allah'ın lütfuna ve Efendimiz'in keremine nail olacağını ifade etmiştir.

Hakîkat ehline göre Peygamberimiz'in kâinat kitabının harflerini kendinde topladığını ve Cenâb-ı Hakk'ın zât'ına mazhar olduğunu ve bunun için kendisine "nurların üstünde bir nur" denildiğini, Efendimizin hakîkâtine bakıp ona beşer demenin cehalet olacağını "*Ben de sizin gibi bir insanım, ancak bana vahyediliyor.*"²⁶³ ayeti kerimesinde geçtiği üzere vahiyle muhatap olduğunu ve bunun için de insanlığın misli olduğunu (kapsadığını) beyan etmişlerdir. Sâlih Efendi bu durumu aşağıdaki beyitle dile getirmiştir;

Mazhar-ı zât u sıfât ferd-ü sameddir Mustafâ,

Vech-i pâkinde göründü nûr-i zât-ı Kibriyâ.

²⁶³ Fussilet, 41/6.

Lî me‘allah sırrını âşıklara kıldı ayân.

Sem‘-i cân duyup didi bu bize Hakk’dan bir nidâ.

"Semme vechullah" remzin halka ta‘lîm eyledi.

Anın için kıbletullah didiler hep enbiyâ.²⁶⁴

3.2. Ahlâk

Arapça’da tabiat, huy, seciye gibi manalara gelen “hulk” kelimesinin çoğulu olan “ahlâk” kelimesi,²⁶⁵ insanın iyi veya kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan manevi nitelikler ve davranışlar bütünüdür.²⁶⁶ Mehmet Sâlih Efendi bu kavramı, kuvve-i ruhiyye’nin (ruhsal gücün) vücutlar üzerinde yaptığı tesir ve gösterdiği haller olarak târif etmiştir.²⁶⁷ Müellif, ahlâk, ahlâk-ı nazarî ve ahlâk-ı amelî olmak üzere iki kısımda incelemiştir.

3.2.1. Nazarî Ahlâk

Müellif, Allah’ın insanları, “kuvve-i müdrike” yani her şeyi anlayıcı, “kuvve-i selbiyye” yani her zarardan sakınıcı ve “kuvve-i celbiyye” yani her faydalı şeyi isteyici bir surette yarattığını belirtmiştir. Bu doğrultuda Allah’ın insana, yaratanını bilme ve insanlarla hoş geçinme kabiliyetini ihsan buyurmuş olduğunu belirten Mehmet Sâlih Efendi, Yüce Yaratanın önce anne-babasının sonra da hocasının diliyle “Ahlâk-ı Âliyye”nin lüzumunu duyurmuş olduğunu ifade etmiştir.²⁶⁸ Müellife göre; İslam fitratı üzere dünyaya gelen çocuklara hangi dil, hangi din, hangi ahlâk ve terbiye öğretilirse onunla beslenecek olmasından dolayı, anne-babalar, hocalar ve memlekette sorumlu amirler o çocuğun ahlâkından sorumludurlar. Zira beşeriyetin birbirlerini kardeş ve dost bilip huzurla yaşaması ahlâk iledir. Birbirlerini mağdur etmesi ise ahlâksızlık iledir. Büyüklerin küçüklere sevgi ve muhabbet beslemesi, küçüklerin büyüklere

²⁶⁴ Mehmet Sâlih Efendi, “*Vahdet-i Vücûd ve Mevcûd*” Fatih Millet Ktp, 41.

²⁶⁵ Ebu’l-Fadl Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrerem İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 2000), X, 86.

²⁶⁶ Mustafa Çağrırcı “Ahlâk” Mad., *DİA*, II, 10, TDV Yayınları, 1989.

²⁶⁷ Erzurumlu Yeşilzâde Seyyid Muhammed Sâlih Kâdiri, *Ahlâk-ı Âliyye ve Vezâifi İslâmiyye*, (İstanbul: Tecelli Matb., 1946), 9.

²⁶⁸ *A.g.e.*, 10.

hürmet göstermesi ahlâk-ı aliyye ileidir. Bunun aksine büyüklerin küçüklere zulmetmesi ve küçüklerin büyüklere husumet beslemesi ise ahlâksızlık ileidir. Bunun gibi milyonlarca insanın huzur içinde bir arada yaşayabilmesi ahlâkın bir neticesi iken on hanelik bir köyde halkın birbiriyle çekişerek ömür tüketmesi de ahlâksızlığın bir neticesidir. Yine ahlâk ileidir ki; bir millet, bir hükümet şan ve şerefiyle pâyidar olur ve ahlâksızlık ileidir ki; bir kavim bir devlet küçülür, zelil olur ve tarihten ismi silinir.²⁶⁹

Müellif son olarak, büyük-küçük bütün milletlerin, ahlâk-ı âliyye ve idâre-i âkile sayesinde kendilerini cihâna tanıtmış olduklarını, bu ahlâk kayboluncaya kadar da mevcûdiyetlerini muhâfaza ettiklerini ifade ettikten sonra, Hz. Peygamberin “*Küçüklere merhamet, büyüklere hürmet etmeyenler bizden değildir*”²⁷⁰ hadis-i şerifini zikrederek ahlâkla ilgili fikrini şu beyitlerle belirtmiştir:

Ahlâk ileidir kemâl-i âdem,
Ahlâk ileidir nizâm-i âlem,
Ahlâka nazar edilmeyince,
Semt-i edebe gidilmeyince,
Âlemde nice maârif ehli,
Tercih ediyor ulûma cehli.

3.2.2. Amelî Ahlâk

Amelî ahlâk’ı, akıl sahibi bir insanın, başta kendi nefesine,²⁷¹ anne babasına evladına, konu komşusuna, vatanına milletine, hayvanlara vb., karşı hak ve sorumluluklarını, şer-i şerîf ve kanunlar çerçevesinde yerine getirmesi şeklinde tanımlayan müellif, insanın akla, kitaba ve vicdana uymayan söz ve davranışlardan uzak kalmakla

²⁶⁹ A.g.e., 11.

²⁷⁰ Tirmizî, el-Birr, 15.

²⁷¹ Kişinin nefesine olan vazifesinin, sıhhatine dikkat etmesi, namusunu, malını ve yurdunu koruması, bununla beraber dedikodudan uzak durarak insanlarla iyi geçinmesi olduğunu belirten müellif, ilim sahibi olup Rabbini bilmesini de görevleri arasında belirtmiştir. (A.g.e., 13).

mükellef olduğunu ifade etmiştir.²⁷² Amelî ahlâk'ı aşağıda zikredeceğimiz kavramlarla tafsilatlandırmıştır.

a) Sabır

Allah'ü teala tarafından kullarının başına gelen acılı, kederli, elemli işlerden dolayı kişilerin şikâyet etmemeleri ve bu acı olaylar karşısında sabırlı olmaları gerektiğini vurgulayan Mehmet Sâlih Efendi, hastalık kaza gibi olumsuz durumlarla karşılaşıldığında ise şikâyet etmeden sabırlı, metanetli olduğu takdirde bu durumun kişinin bazı günahlarına keffâret olacağını belirtmiştir. Sabır kavramına hastalık üzerinden örnek veren Sâlih Efendi, hastanın isyan etmeden inlemesini “Allah Allah” aman demesini “Lailahe illallah”, nefes almasını “sadaka” olarak, hastanın uykusunu, dalgın hale gelmesini “ibadet” ızdırabı sebebiyle bir yandan diğer yana dönmesini “Allah için gaza” sevabı alacağını, şayet ölürse rahmete, sıhhate kavuşur ise önceden yapmış olduğu işlerinin ibadet sevabına tevdi edileceğini belirterek, sabrın en iyi şeklinin Cenâb-ı Hakk'tan gelen illet, zillet, killet, elem gibi her olumsuz hali ve her şeyi hoş görmek, sıhhatini, aklını bozacak derecede üzülmemek ve kederlenmemek olduğunu beyan etmiştir. Sabrın doğru anlaşılması gerektiğinin altını çizen müellif, cana, mala, namusa, ırza yönelik saldırı olduğunda ise sükût edip sabretmenin ise sabır değil, akılsızlık olduğunu ve bu durumun ise günah olduğunu ifade etmiştir.²⁷³

b) İlim

Mehmet Sâlih Efendi, ilmin nur, cehaletin zulmet olduğunu belirtip kişinin kendini, nefesini ve rabbini tanımasının yolunun ilim olduğunu beyan etmiştir. İlim öğrenmenin cehaletten kurtulmaya ve insanlık şerefine ulaşmaya vesile olduğunu, kişilerin hallerine ve yeteneklerine göre ilim öğrenmeleri gerektiğini aksi olduğunda kişilerin günahkâr olacaklarını belirtmiştir. Din ve dünya işlerinin birbirinden ayrı olmadığını ve din duygusundan mahrum dünya anlayışının olamayacağı gibi dünya hayatının da dinsiz olamayacağını belirtmiştir. Bu minvalde hem din ilimlerini hem dünya ilimlerini tahsil etmenin gerekliliği üzerinde durmuştur.²⁷⁴

²⁷² Mehmet Sâlih Efendi, *Ahlâk-ı Âliyye ve Vezâifi İslâmiyye*, 12.

²⁷³ Erzurumlu Yeşilzâde Seyyid Muhammed Sâlih Kadiri, *Ahlâk-ı Âliyye ve Vezâifi İslâmiyye*, (İstanbul: Tecelli Matbaası., 1946), 26.

²⁷⁴ *A.g.e.*, 27.

Mehmet Sâlih Efendi ilim öğrenmeye büyük önem vermiş ömrünü öğrenmeye ve öğretmeye adanmış biridir.²⁷⁵ Gerek öğrencilik yıllarını gerek öğretmenlik yıllarını incelediğimizde ve daha sonraki yıllarda yazmış olduğu eserlerine ve basın yoluyla kaleme aldığı makalelerine, yazılarına baktığımızda ilimden hiç kopmadığını, ilmin önemini vurguladığını görmekteyiz. Talebe yetiştirmenin önemli olduğunu ve öğretmenlik yıllarında birçok talebe yetiştirdiğini ve bu yılları ise kendi ifadesiyle “hayattaki en tatlı günlerim” diye ifade ettiğini görmekteyiz.²⁷⁶

c) Sehâvet

Sehâvet (cömertlik) sahibi olan kişilerin, Allah’ın en sevgili kullarından olduğunu ve sehavet sahiplerinin Allah’ın dostları olduğunu belirtmiştir. Cömertliğin çok yüce ve makbul bir haslet olduğunu, insanın her yerde şan ve şerefini artırdığını ve itibarını çoğalttığını belirtmiştir. Hazreti Ali’nin imanın kemali için akıl, haya ve cömertliği birlikte zikrettiğini aktaran müellif hayası ve cömertliği olmayanın imanında kemal olmadığını belirtmiştir. Efendimiz’in “yarım hurma dahi olsa sadaka veriniz, yarım hurmanız yoksa tatlı sözle fakirlerin gönlünü hoş tutmamız gerektiğini” sadaka vermenin belaları defettiğini ve ömrü uzattığı hususuna dikkat çekmiştir.²⁷⁷

d) Anne Babaya Hürmet

Anne ve babanın çocukları üzerinde birçok hakkı olduğunu ve özellikle annelerin çocukları üzerinde daha fazla emeğinin olduğunu, bu emekleri bilmemenin kişiyi nankörleştireceğini beyan etmiştir. Müellif, Anne babaya karşı merhametli olunmasını bunun ise dinin bir gereği olduğunu belirtmiştir.²⁷⁸

e) Evlada Hizmet

Allah’ın ana babaya emaneti olan çocukların ana baba üzerinde pekçok hakkının olduğunu, evlatları her türlü tehlikeye karşı korunmaları, onları sevmeleri ve gelişimlerini tamamlamaları için her türlü tedbiri almaları, almadıkları takdirde

²⁷⁵ Cemalettin Server Revnakoğlu, “Erzurum’un Fikir Adamları: Yeşil İmam Oğlu Sâlih”, 103.

²⁷⁶ Mehmet Sâlih Efendi, *Tercüme-i hâl*, 35.

²⁷⁷ Erzurumlu Yeşilzâde Seyyid Muhammed Sâlih Kadiri, *Ahlâk-ı Âliyye ve Vezâifi İslâmiyye*, 30.

²⁷⁸ *A.g.e.*, 31.

sorumlu olacaklarını ifade etmiştir. Çocukların ana baba'dan aldıkları eğitimin önemine dikkat çeken Mehmet Sâlih Efendi çocukları islami usullere göre itikatli ahlâklı bir şekilde eğitmenin gerekli olduğunu belirtmiştir. Ana babanın çocuklara karşı hiddetle davranmasının çocuğu sevgiden uzaklaştıracağını ve sevgisizliğe sürükleyeceğini ve bunun da haram olduğunu belirtmiştir.²⁷⁹

f) Eşlere Hürmet

Mehmet Sâlih Efendi, eşlerin birbirlerine hürmetkâr olmalarını, birbirlerine güvenmelerini, saygı, sevgi ve muhabbetle evlilik bağıını korumaları hususu üzerinde durmuş, aynı zamanda bunun dîni bir sorumluluk olduğunu belirtmiştir.²⁸⁰ Eşlerin birbirlerine Allah'ın rızası doğrultusunda her işte yardımcı olmaları, birbirlerini memnun etmelerini, birbirlerine eziyet etmemelerini, özellikle kadınları ağır işlerde çalıştırmamalarını, onlara karşı fiziksel şiddet, ruhsal şiddet uygulamaları gibi hususlarda birçok ikazlarda bulunmuş ve eşlerin en hayırlı olanının ailesine karşı sorumluluklarını yerine getiren kişiler olduğunu belirtmiştir. Eşlerin birbirlerinin ırzlarını korumaları gerektiğini bunu yapmadıkları takdirde akılsız ve şâkilerden olacaklarını beyan etmiştir. Bu âlemin zînetinin insan olduğunu ve insanın silsilesinin devamına vâsita olan kadınların, âdemin bekâ ve saadeti için yaratıldığını onlara hürmet edilmesinin önemini vurgulamış ve bu konuda şu şiiri kaleme almıştır;

Kadına hakaret etme zinhar,

Lanete mazhar olursun her bar.

Sığınıp sayene biçare senin,

Daim ister göre lütfun keremin.

Kim ederse kadınına hiddet,

Ahirette görür elbet şiddet.

Dövme sakın şu zavallı kadını,

Hak yazar deftere zâlim adını.

²⁷⁹ A.g.e.,34.

²⁸⁰ A.g.e., 38.

Kuru ekmek yedirip, gönlünü al,
Tatlı söyle, yüze gül, keyfine dal.²⁸¹

g) Diğer Varlıklara Hürmet

Mehmet Sâlih Efendi, kâinatta yaratılan her mahlûkun bir hikmete binaen yaratıldığını, onlara hürmetle davranılması gerektiğini ifade etmiştir. Özellikle insanların işlerinde yardımcısı hükmünde olan hayvanları, Allah'ın hizmet için yarattığını ve bunlara karşı hürmet edip, onlara eziyet etmememiz gerektiğini, eziyet ettiğimiz taktir de ise bunlarında hesabını Allah'a vereceğimizi beyan etmiştir. Hayvanların bize ait olsalar dahi gerçek sahiplerinin Allah olduğunu ve hayvanların haklarını gözetmemiz gerektiğini belirtmiştir.²⁸²

3.3. Esmâ-i Hüsnâ

Esmâ-i Hüsnâ kavramı, "isim" sözcüğünün çoğulu "esmâ" ile "hasen" kelimesinin ismi tafdil sığası olan ve "en güzel" anlamına gelen "hüsnâ" kelimelerinden meydana gelen bir terkiptir.²⁸³ Bu terkip Allah'ın isimleri için özel isim olmuş ve ıstılah haline gelmiştir.²⁸⁴ Bu terkip ile Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde Allah'a nisbet edilen isimler kastedilir. Naslarda zikredilen isimler dışında Allah'ın birçok ismi mevcuttur.²⁸⁵ Esmâ-i Hüsnâ terkinin, geniş anlamıyla Allah'ın bütün isimlerini içerdiğini, bununla birlikte terim olarak ise daha çok doksan dokuz isme işaret ettiği kabul edilir.²⁸⁶

3.3.1. ALLAH

Sâlih Efendi'ye göre "Allah" lafzı yalnızca Cenab-ı Hakk'a özel ve ona ayrılmış bir isimdir. Bu isim diğer isim ve sıfatları da kapsamaktadır. Mehmet Sâlih Efendi,

²⁸¹ A.g.e., 40-41.

²⁸² Sâlih Efendi, *Ahlâk-ı Âliyye ve Vezâifi İslâmiyye*, 47.

²⁸³ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, (Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1414).

²⁸⁴ Fatih Koyuncu, "Bursalı Subhî Mehmed ve Manzum Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 3, Sayı, 31, Sayfa.7.

²⁸⁵ Bekir Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ" Mad., *DİA*, XI, 404, TDV İslâm Ansiklopedisi, 1995.

²⁸⁶ A.g.e., XI., 405.

“Allah” lafzının haricindeki esmâ-i ilahiyenin her birinin farklı-farklı manalara delalet ettiğini belirterek, Rahmân isminin Rahîm’e, Alîm Kerîm’e, Halîm Mecîd’e delâlet etmez fakat “lafzâtullâh” esmâ-i ilâhiyye’nin cümlesine delâlet ettiğinden bu isme “zât-ı müstecmi-i cemî-i sıfât” denildiğini ifade eder.²⁸⁷

Mehmet Sâlih Efendi, Allah’a; “gökte, yerde, sağda, solda, önde, arkada gibi yer-yön belirten kavramlarla mekân isnât edilemeyeceğini, zira cihet kavramının duyular ile idrak edilebildiğini, dolayısıyla da Allah için bu tür ifadelerin O’na mekân tayin etmek anlamına geleceği için yanlış olduğunu beyan etmiştir.²⁸⁸ Böyle düşünenlerin Allah’ın azâmetini anlayamadıklarını, cehaletlerinden dolayı yanlış düşündüklerini ifade etmiştir. Yine aynı konu hakkında müellif, tüm yaratılanların Allah’tan, Allah’ın da yarattıklarından ayrı düşünülmemesi gerektiğini ifade etmiştir.²⁸⁹ Mehmet Sâlih Efendi, Peygamber Efendimiz’in şu hadis-i şerifi ile لا تَسُبُّوا الدَّهْرَ فَإِنَّ الدَّهْرَ هُوَ اللهُ ‘ ‘Zamana küfretmeyin, zira zaman da Allah ile beraberdir.’’ bu düşüncesini desteklemiştir. Mehmet Sâlih Efendi, bu hususta varlıkların ayrı ayrı düşünülmemesi gerektiğini ifade ederek, “ağaç” örneğini vermektedir. O’na göre, ağaç denildiğinde ağacın bütünü düşünülür, yani dalı, budağı, çiçeği, dikenini, yaprağı ayrı varlıklar olarak düşünülmez. Mehmet Sâlih Efendi, bir kimsenin tüm mevcûdâtı “Allah Teâla’nın bir cüzü olduğu” fikrini bir saat tefekkür etmesinin, gafillerin bin yıllık ibadetlerinden daha hayırlı olduğunu ifade etmiştir. Zira o kimse, çok derin olan bu sırra erdiğinden yapmış olduğu ibadet, tüm insanların ve cinlerin ibadetlerine denk olmuştur. Mehmet Sâlih Efendi, Allah Teâla’nın bütün câmiyyete mazhariyetinin insan-ı kâmilde aranması gerektiği ifade edip bunu başka bir varlıkta aramanın yanlış olduğunu belirtmiştir.²⁹⁰ Müellif bu düşüncelerini şu beyitler ile ortaya koymuştur:

Beyit

Seyyid-i âlemdir Âdem gayrıdan sevdâyı kes
Zâhidin vehmi ıraktan gerçi sevk eyler feres.

²⁸⁷ Mehmet Sâlih Efendi, *Dervîşâne Tevhîd Risalesi*, 5.

²⁸⁸ *A.g.e.*, 6.

²⁸⁹ *A.g.e.*, 6.

²⁹⁰ *A.g.e.*, 8.

Beyit

Âdemî mânâ dürûr eşyâya evvel ibtidâ

Âdemî mânâ dürûr eşyâya âhir intihâ.

Mehmet Sâlih Efendi, tüm mevcûdâtın Allah'ın bir cüzü olduğu düşüncesinin, her varlığın ayrı-ayrı Allah olduğu fikrini doğurmayacağını ifade etmiştir.²⁹¹

Mehmet Sâlih Efendi, bütün peygamberlerin ve velîlerin, 'Halk'ın 'Hakk', 'Hakk'ın da 'Halk' olamayacağını beyan ettiklerini, bununla beraber hakîkâtte birlik olduğu, ikiliğin olamayacağı inancına sahip olduklarını aktarmaktadır.²⁹² Bu durumu şu beyt ile dile getirmiştir;

Beyit

Savm-u salat-u hac ile sanma biter zâhid işin,

İnsan-ı kâmil olmağa lazım olan irfan imiş,

Kandan gelir yolun senin ya kande varır menzilin,

Nerden gelip gittiğini anlamayan hayvân imiş.

Mehmet Sâlih Efendi, kişilerin kendilerinde bir varlık görmemeleri gerektiğini beyan ettikten sonra gerçek varlığın Cenâb-ı Hakk'a ait olduğunu ifade etmiştir. Allah Teâla varlıkları izzet ve muhabbetinden dolayı yarattığını ve varlığın Allah'a dayandırılmasının gerekliliği üzerinde durmaktadır. Bu şekilde davrananların azaptan uzaklaşarak muratlarına ereceklerini belirtmiştir.²⁹³ Müellif bu bölümde şu beyitlere yer vermiştir:

Beyit

Hüve'l-evvelki andan geldi mevcûd,

Hüve'l-âhir ki ânı buldu mevcûd,

²⁹¹ *A.g.e.*, 10.

²⁹² *A.g.e.*, 10.

²⁹³ *A.g.e.*, 16.

Hüve'z-zâhir ki zâhirdir sıfatı,
Hüve'l-bâtın ki bâtın gayb-ı zâtî,
Ayân ister isen ânı nihân ol,
Nihân ister isen ânı ayân ol.

3.3.2. EL-ALİYY

Mehmet Sâlih Efendi'ye göre “Aliyy” kelimesi, عَلُو kökünden olup, yücelik anlamına gelmektedir. Bu ismin Allah'a mahsus olduğunu ve en yüce sıfatlarından biri olduğunu ifade etmiştir. Aliyy isminin tüm mahlûkata yönelik olduğunu ifade eden müellif, halk içerisinde derece itibariyle yüce olan kişilere de “Aliyy” denildiğini beyan etmiştir.²⁹⁴ Ona göre eşyanın her birinde farklı üstün nitelikler mevcuttur. Bir eşyadaki üstün nitelik aynı türdeki diğer eşyalarda yoktur. Bu yönüyle diğer eşyalardan üstündür. İnsan, mahlûkat arasında en üstün özelliklerle donatılmış olduğundan, tüm yaratılanlardan üstündür. İnsanlar arasındaki üstünlükler ise birbirinden derece olarak farklıdır. Buna örnek olarak müellif, bir âlimde bulunan kemâlin bir amelede, bir çiftçide bulunan gayretin bir zâhidde, bir saatçide bulunan dikkatin bir demircide, bir mühendiste bulunan sanatın bir tâcirde ve bir şâirde bulunan zevkin bir padişapta bulunmadığını belirtmiştir.²⁹⁵ Bunun gibi, bir karıncada bulunan kemâlin bir filde olmadığını, bir filde bulunun bir özelliğin başka bir hayvanda bulunmadığını belirten Mehmet Sâlih Efendi, herşeyin kendine özgü hususiyetleri ve üstün özelliklerinin olduğunu, bu hususiyetleri ile de diğerlerinden “âli” olduğunu ifade etmektedir. İşte bu yücelik sebebiyle o şey vücûda gelir.²⁹⁶

Mehmet Sâlih Efendi, âriflerin mahlûkata, “Her yaratılanın muhakkak bir kemâl yönü vardır.” anlayışıyla baktıklarını ve bu sebepten dolayı her yaratılanın kemâl yönüne bakılması gerektiğini, onlara hürmet edilmesi ve onların tahkîr edilmemeleri gerektiğini ifade etmiştir.²⁹⁷

²⁹⁴ Mehmed Sâlih Efendi, *Dervîşâne Tevhîd Risalesi*, 13.

²⁹⁵ *A.g.e.*, 14.

²⁹⁶ *A.g.e.*, 14.

²⁹⁷ *A.g.e.*, 15.

Herşeyin kemâl yönüne bakan âriflerin en yüce dereceye ulaştıklarını ve Allah'ı “Aliyy” ismiyle, “dilleri suskun ve gözleri kapalı olsalar dahi” zikrettiklerini ifade etmiştir. Herşeyin kemâl noktasına bakan âriflerin, aslolan mânâyı yakaladıklarını ifade eden Mehmet Sâlih Efendi, mânâyı yakalayan âriflerin sussalar bile, bu manayı yakalayamayanların gafilane bir halde dilleriyle zikrinden ve ibadetlerinden daha üstün olduklarını ifade ederek²⁹⁸ şu beyite yer vermiştir:

Beyit

Senin mehrinledir her zerre zâhir

Ki sensin vahdet-i zâtınla kâhir.

3.3.3. HÛ

“Hû” isminin gayb âlemine işaret ettiğini ve bu isme tam anlamıyla vakıf olunamayacağını ifade eden Mehmet Sâlih Efendi, “Hû” isminin sır âlemini temsil ettiğini belirterek tüm varlığın “Hû” ismiyle açığa çıktığını beyan etmiştir.²⁹⁹ Hû ismini açıklarken “bir çekirdekten ağacın, ağaçtan sayısız dal, budak, yaprak ve meyvelerin ortaya çıkması” örneğine işaret eden müellif, âriflerin bu olaya hikmetle baktıklarını ve bir çekirdekte nihayetsiz durumların, hallerin gizlenmiş olduğunu anladıklarını ifade etmiştir.³⁰⁰ Yaratılan her ne var ise Hû isminden zuhûr ettiğini, âriflerin bu duruma şahid olduklarını fakat cahillerin bu sırdan mahrum ve bu sırta ilgisiz olduklarını ifade etmiştir. Hû isminin sırlardan müteşekkil olduğunu ve bu sırların tam olarak bilinemeyeceğini beyan eden müellif, Hû ismine, -tasavvufta yaratılış evreleri olarak kabul edilen-³⁰¹ “gaybü'l-gayb”, “batnu'l-butûn”, “küh-i lâ teayyun” ve “hüvviyet-i sâriye” denilebileceğini beyan etmiş³⁰² ve şu beyitlere yer vermiştir:

²⁹⁸ *A.g.e.*, 16.

²⁹⁹ Mehmed Sâlih Efendi, *Dervîşâne Tevhîd Risalesi*, 16-17.

³⁰⁰ *A.g.e.*, 17.

³⁰¹ Süleyman Ateş, “Hazarâtu'l-hams” Mad., *DİA*, XVII, 115-116, TDV Yayınları, 1998.

³⁰² Mehmed Sâlih Efendi, *Dervîşâne Tevhîd Risalesi*, 18.

Beyit

Zâhirimde zâhir olan bâtınımdır hemân,
Muktezây-ı bâtınımdır cümle ahvâlim her ân.

Beyit

Her ne var gayp ve şehâdet Hû'dan etmiştir zuhur,
Zâhirû bâtın olan izhâr-ı hû ızmâr-ı hû.

3.3.4. EL-KAHHÂR

Müellif, Kakhâr ismini rububiyyet kavramıyla ilişkilendirmiş, ilahlık davasının külliyetli, ba'ziyetli, cahilâne olmak üzere üç türü olduğunu ifade etmiştir. Ona göre rubûbiyyet davasının ilki, Firavunların, Nemrutların, Şeddatların ve bunlar gibi olanların davasıdır. İkincisi, zulmeden idarecilerin, hâkimlerin, yöneticilerin, halka karşı zorbalık yapanların davasıdır. Üçüncü grup ise kendilerine güç isnat edip, 'ben şöyle yaparım', 'ben böyle yaparım' diyerek 'inşallah' demeyen gruptur.³⁰³

Bu üç grubun cezasını Allah Teâlâ'nın yarattıkları vesilesiyle vereceğini ifade eden Mehmet Sâlih Efendi, bu görüşüne وَلَنْ نَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا (Allah'ın yasında asla bir değişiklik bulamazsın.)³⁰⁴ ayetini delil olarak getirmektedir. Müellife göre, kişi Kâhhar isminin kendi iç ve dış dünyasındaki yansımalarına şahit olur ve bu duruma dikkat ederse, vevlki o kişi "uykuda bile olsa" Allah'ı zikretmiş olur. Müellif bu bölümü aşağıdaki beyit ile özetlemiştir:

Beyit

Hak Teâlâ intikâmın yine abd ile alır,
Bilmeyen ilm-i ledünnü ânı abd etti sanır.

3.3.5. EL-HAYY

Mehmet Sâlih Efendi, "el-Hayy" isminin, bütün ilimlerin sahibi ve bütün mahlukâtın yaratıcısı olan Allah Teâlâ'nın bir sıfat-ı kâmileleri olduğunu ifade etmiştir. Müellif, Allah tealanın el-Hayy ismi şerifiyle tüm yarattıklarına hayat verdiğini ve tüm

³⁰³ Mehmed Sâlih Efendi, *Dervîşâne Tevhîd Risalesi*, 19-20.

³⁰⁴ Fetih 48/23.

mahlukâtı zât, sıfât ve ef'âlleriyle -suyun buzu ihata etmesi gibi- ilmen ihâta ettiğini dile getirmiştir.³⁰⁵ Mehmet Sâlih Efendi, Allah'ın zâtında, sıfatlarında mutlak olduğunu bundan dolayı tüm varlıkların Allah'ın emrine boyun eğdiklerini ve Allah'ı *وَأَنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ* (O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur)³⁰⁶ ayeti gereğince zikrettiklerini belirtmiştir.³⁰⁷ Müellif, tüm yaratılanların Allah'ı bilmek için yaratıldığını, şâyet yaratılan bir mahlûkun Allah'ı bilmeme ihtimali olsaydı yaratılmayacağını ifade etmiştir. Yaratılana bakıp Allah'ı görmek gerektiğini böyle yapanların Allah'ı el-Hayy ismiyle zikrettiklerini belirtmiştir.³⁰⁸

3.3.6. EL-AZÎM

Bu ismin, azâmet, ululuk mânâsına geldiğini ve mutlak azâmetin Cenâb-ı Allah'a mahsus olduğunu beyan eden Mehmed Sâlih Efendi, her varlıkta bu azâmeti görmek suretiyle Cenab-ı Allah'ı zikretmenin gerekli olduğunu ifade etmiştir.³⁰⁹ Bunun yolunun ise Allah'ın gücünü ve muazzam saltanatını insan-ı kâmil üzerinde görmekten geçtiğini belirtmiştir. Müellif, el-Azîm isminin arşta tecelli ettiğini ve varlıkların Allah'ın azâmetini, arşın büyüklüğüne bakarak bildiklerini ifade etmiştir. Mehmed Sâlih Efendi, mahlukâtın herbir zerresinin zâhirde küçük görünüyorsa bile bâtında, her bir zerrenin birer arş ve kürs büyüklüğünde olduğunu belirterek, Cenâb-ı Hakk'ın birçok hikmet ve kudretini o zerrenin bâtınında var ettiğini ifade etmiştir.³¹⁰ Zira Allah'ın arşa tecellisi ne ise zerreye teveccühü de aynı orandadır. Mehmet Sâlih Efendi insanın kalbindeki 'nokta-i süveydâ'nın³¹¹ sınırının olmadığını ve tüm varlığın vücûdları belirmeden bu noktada tecelli halinde görüldüğünü beyan etmektedir.³¹²

³⁰⁵ Mehmed Sâlih Efendi, *Dervîşâne Tevhîd Risalesi*, 21.

³⁰⁶ İsrâ 17/44.

³⁰⁷ *A.g.e.*, 22.

³⁰⁸ *A.g.e.*, 22.

³⁰⁹ Mehmed Sâlih Efendi, *Dervîşâne Tevhîd Risalesi*, 22-23.

³¹⁰ *A.g.e.*, 23.

³¹¹ Geniş bilgi için bkz: Sevim Yılmaz, "Nokta-i Süveydâ'nın Önemi ve Özellikleri" *Akademiar Dergisi*, S:8, Ankara, (2020): 104.

³¹² Mehmed Sâlih Efendi, *Dervîşâne Tevhîd Risalesi*, 24.

Mehmet Sâlih Efendi'ye göre her varlığın Allah'ı bilip onu tesbih etmesi gönül vasıtası ile gerçekleşmekte olup aksi halde zerrenin Allah'ın büyüklüğünü kavrayamayacağını belirtmiştir. Ona göre Allah'ın azâmetini ancak Allah bilir.³¹³ Mehmet Sâlih Efendi, varlıkların kalp sınırlarının(bâtınlarının) çok geniş olduğunu bununla beraber kalplerdeki sırrın bazı kimselerde durağan iken, bazılarında ise fiiliyat halinde olduğunu ifade edip, İnsan-ı Kâmil'in ise bu sırra bilfiil mazhar olduğunu belirterek şu beyite yer vermiştir;

Ebyât

Ne haddi var bu hâkin nice tevhîd-i hüda söyler,

Ne mümkündür ki şems zerre medh eyler senâ söyler,

O ârif kim harîmî lî meallâh mahremi olmuş,

Sözü arş üzre söyler gerçi ol fevka söyler.

Kişinin bu şekilde anladığı takdirde el-azîm ismini zikretmiş olduğunu belirten Mehmet Sâlih Efendi, böyle anlamadığı takdirde ise insanın gafletinin Allah'ın azâmetine zarar veremeyeceğini ve gölge düşüremeyeceğini beyan etmiştir. Ona göre her varlığın bekâ ve fenâ olmak üzere iki yönü vardır. Bekâ'ya bakan yüzüne Hakk, fenâyâ bakan yüzüne halk denildiğini ifade eden müellif, كَلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ (O'nun zâtından başka her şey yok olacaktır.)³¹⁴ ayet-i kerimesinin bu hakîkâte işaret ettiğini belirtmiştir. Müellif, ârifin eşyaya bu anlayışla baktığı zaman, eşyanın aslının sabit, fer'inin ise değişime tabi olduğunu bildiğini, fakat bâtından zâhire gelen bir zerrenin artmaya veya yok olmaya mahkûm olmadığını belirtmiştir. Mesela insan, hayvan, bitkiler her an ve her nefeste değişim ve yenilenmeyle hayat-ı zindekiye'ye nâil olurlar.³¹⁵

Mehmet Sâlih Efendi, mükâşifinin insan vücudunun her on yılda bir aşama aşama, gıda ve hava vasıtasıyla tamamen değiştiğini ikinci vücûdun "vücûd-u sâni" nin birincisinin yerini aldığını ifade ettiklerini beyan etmiştir. İşte bu yenilenme sebebiyle altmış yaşına varan bir insanın beş defa, yeraltında bulunan madenlerden altının otuz

³¹³ *A.g.e.*, 25.

³¹⁴ Kasas 28/88.

³¹⁵ Mehmed Sâlih Efendi, *Dervîşâne Tevhîd Risalesi*, 27.

altı bin, gümüşün on sekiz bin yılda bir defa değişmelerine rağmen hakîkâtlerinde hiçbir bozulma olmadığını ifade etmişlerdir.³¹⁶ “بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ” “Doğrusu, onlar yeni bir yaratılıştan şüphe içindelerdir.”³¹⁷ ayeti kerimesi de bu hikmet'e işaret etmektedir. Müellif bu bölümde şu beyite yer vermiştir;

Beyit

Teceddüd üzredir ecsâm tahayyür üzredir ekvân,

Eğer insân eğer hayvân bu feyz ile durur her ân.

Müellif, ârif olan kişiye seslenerek; geçici olana değil, bâki olana rağbet etmesini, ârifin sürekli kendi hakîkâti ile meşgul olması gerektiğini çünkü insanın ömrü boyunca vücûdundan binlerce dirhem et ve kan gelip gittiği halde kesinlikle ruhundan bir şey eksilmeyeceğini belirtip, vücûdunun toprak olacağını fakat ruhunun ölmeyeceğini ifade buyurarak bâkî olana önem vermesini salıklamıştır. Ayrıca ârifin bu fikirden bir an bile ayrılmadığı takdirde el-Hayy ismi ile zâkir olacağını, bu fikirden ayrıldığında ise ömrünün boşa gideceğini belirtmiştir.³¹⁸

3.3.7. EL-VÂHİD

Mehmet Sâlih Efendi, el-Vâhid isminin Allah'ın zâtından ibaret olduğunu, tüm sıfat ve sayısız esmâsının olmasının Allah'ın zâtında tek olmasına engel teşkil etmeyeceğini ifade etmiştir. Müellif bu durumu bir örnek üzerinden somut hale getirmiştir. Örneğe göre; “Padişah bütün askerleriyle Bağdat'ı almış” dendiğinde bu cümlede geçen “askerleriyle” ifadesi padişahın padişahlığına bir zarar vermemektedir. Zira askerler zâten padişahın emrine uyarak bu eylemi gerçekleştirmişlerdir. Bu durumun vâhidiyyete ters olmadığını belirtmiştir.³¹⁹ Müellif bu düşüncesini bir hadis-i şerife dayandırarak, أَعُوذُ بِرِضَاكَ مِنْ سَخَطِكَ (gazabından rızana sığınırım) diye dua eden birinin vâhidiyyete ters davranmadığını beyan etmiştir. Mehmet Sâlih Efendi, Allah'ın tüm esmâsına ve sıfatlarına şâhid olan birinin, Allah'ı el-Vâhid ismiyle zikretmiş olacağını ifade etmiştir. Bu manaya eremeyenlerin yapmış oldukları zikirlerin bir faydasının

³¹⁶ A.g.e., 27.

³¹⁷ Kâf 50/15.

³¹⁸ Mehmed Sâlih Efendi, *Dervîşâne Tevhîd Risalesi*, 28-29.

³¹⁹ Mehmed Sâlih Efendi, *Dervîşâne Tevhîd Risalesi*, 30.

olmadığına “‘bal-bal’ demekle bal diyenin ağzının tatlanmayacağı” örneği ile dikkat çekmiştir.³²⁰

3.3.8. EL-KAYYÛM

Kayyûm isminin kendi güç ve kuvvetiyle kâim olan ve başkasına ihtiyacı olmayan manasına geldiğini ifade eden Mehmet Sâlih Efendi, mutlak manada kayyûmiyetin Cenâb-ı Hakk’a mahsus olduğunu belirtmiştir. Bununla beraber herbir eşyanın Allah’ın kayyûmiyet sıfatı ile kâim olduğundan bu sıfattan bir hissesi bulunduğunu belirten müellif, âlemde mevcut olan herşeyin Adem’de (insan) de mevcut olduğunu ifade ederek, bu hakîkâtlere idrak eden insana kâmil denilebileceğini beyan etmiştir. Mehmet Sâlih Efendi, bütün mevcûdâtta Cenâb-ı Allah’ın kayyûmiyet sıfatını müşâhade eden bir insanın “gözleri uyusa dilleri sussa bile” Allah’ı bu Kayyûm ismiyle zikretmiş olacağını ifade etmiştir.³²¹

3.3.9. ES-SAMED

Mehmet Sâlih Efendi’ye göre, es-samed ismi; herbir işte bütün ihtiyaçların Allah’a döndürüldüğünü ifade eden isimdir.³²² Samediyet Allah’ın mutlak sıfatıdır. Bütün varlıkların samediyet ismi ile tüm ihtiyaçları kusursuz bir şekilde giderilir. Bütün varlıkların vücûdun organları gibi birbirine muhtaç olduğunu belirterek beden ruhla, kesifin, latîfle, latifin, kesîfle bağlantılı olduğu gibi insanların da cansız varlıklar, bitkilere, hayvanâta ve hemcinsi olan Âdemiyâta tamamiyle bağlantılı olduğunu ve şiddetli bir şekilde birbirlerine muhtaç olduklarını beyan etmiş ve bu durumu aşağıdaki beyitle de kaleme almıştır;

Beyit

Görme birden gayrı isbât-ı ilâhi böyledir,

Geç ikilikten şuhûdât-ı ilâhî böyledir.

³²⁰ A.g.e., 31.

³²¹ Mehmed Sâlih Efendi, *Dervîşâne Tevhîd Risalesi*, 32.

³²² Mehmed Sâlih Efendi, *Dervîşâne Tevhîd Risalesi*, 33.

Cüz'ü ve kül yekdiğerinden eyler istimdâd-ı dâd,

Şeyve-i ahkâm-u âdât-ı ilâhî böyledir. ³²³

Müellif, peygamberlerin Allah hakkında vereceği bilgilere insanların çok ihtiyaçları olduğunu vurguladıktan sonra, Peygamber Efendimiz'in dünyadaki ihtiyaçları için dünyaya -değersiz olmasına rağmen- ihtiyaç göstermiş olduğunu ve tüm eşyanın ihtiyaçlarının Allah tarafından karşılandığını beyan ettiğini, insanların da böyle düşünüp ihtiyaçlarını amaç edinmeden dünya nimetlerinin Allah tarafından verildiğini başka hiçbir kuvvet tarafından verilemeyeceğini bildirdiğini belirtmiştir. ³²⁴

Mehmet Sâlih Efendi **فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ** (Nereye dönerseniz Allah'ın varlığı oradadır) âyet-i kerimesinin buna delil olduğunu beyan eder. Bu sırra erenlerin tüm yönleriyle Allah' a vâsıl olduklarını tam bir acziyete erip **فَهُوَ اللَّهُ** mertebesine ulaşan kişilerin en büyük derecelere erdiklerini beyan etmiştir. Bu lütfa erişenlerin Alah'ı es- samed ismiyle zikrettiklerini ifade etmişlerdir. ³²⁵ Mehmet Sâlih Efendi bu esmâ bölümünü aşağıdaki beyitle bitirmiştir:

Beyit

Zât-ı vâhid bir tecelli eylemiş bu âleme,

Müfredât olup mürekkep hem mürekkep müfredât,

Sanma kim müfret mürekkeb başka-başka şey durur,

Çün deniz birdir ve lâkin bî hisabdır katarât.

3.3.10. EL-EHAD

Mehmet Sâlih Efendi, el-Ehad isminin Allah'ın zâtından ibaret olduğunu belirtmiştir. Allah'ın zâtına izafe edilen bütün vasıf, nitelendirme ve sıfatlardan Allah'ın uzak olduğunu ortaya koyan el-Ehad ismi, müellif tarafından “en yüce makam” olarak tanımlanmaktadır. ³²⁶ Mehmet Sâlih Efendi, bu makamda hiçbir şekilde Allah'ın tasvir edilemeyeceğini ve sıfatlarının çokluk yönüne vurgu yapılamayacağını belirtmiş ve

³²³ A.g.e., 34.

³²⁴ A.g.e., 35.

³²⁵ A.g.e., 36.

³²⁶ A.g.e., 37.

“bu kitabı yazdım” ifadesini kullanılabileceğini fakat “aklım düşündü, gözüm gördü, elim yazdı” şeklinde konuşulamayacağını, düşünülemediğini, çünkü böyle bir ifadenin doğru olmadığını ifade etmiştir. Müellif, yazma eylemindeki tüm aşamalarının bir eylemi (yazma eylemi) işaret ettiğini ve bunun birlik itibarıyla ehâdiyyet olduğunu bildirdikten sonra Peygamber Efendimiz’in ³²⁷ “أَعُوذُ بِكَ مِنْكَ” “senden sana sığınırım” hadis-i şerifini delil olarak sunmaktadır.³²⁸

Mehmet Sâlih Efendi, ehâdiyyat’ın Allah’ın zâtına mahsus olduğunu anlayan âriflerin, insân-ı kâmil derecesinde olduklarını ve onlara sultân-ı mânâ denildiğini ifade etmiştir. Bu kişilerin nereye bakarlarsa baksınlar, Hakk’ın vücûdunun tecellisinden başka hiçbir şeyin tecelli etmeyeceğini bildiklerini ifade etmiştir. Müellif, ³²⁹ “يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَاوَاتُ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ” *“Bir gün gelecek, yer başka yere, gökler de başka göklere dönüştürülecek, insanlar gücüne karşı durulamaz olan bir tek Allah’ın huzuruna çıkacaklardır.”* ayet-i kerime’sinin her zaman İnsân-ı kâmil’in gören gözü olduğunu beyan etmiştir.³³⁰

Müellif, bu makama ulaşan muvahhidlerin dünyadan, ukbadan, cennetten, cehennemden, hûrî ve gilmânlardan geçip Hakk ile gerçek aşka ulaştıklarını ve “hû, hû” ile mânevi zevki bulduklarını ifade etmiştir. Sâlih Efendi, bu kişilerin sırta erdiklerini, bu kişileri herkesin gördüğünü ama sır sahibi olduklarını herkesin bilemeyeceğini ancak müridler tarafından bilinebileceklerini ifade etmiştir. Bu sırta erenlerin daima Alah’ın çeşitli isimleri ile Allah’ı gizli ve açıktan olmak üzere zikrettiklerini velevki akıllarından geçirmeseler, “dilleri suskun olsa bile” bunun değişmeyeceğini ifade etmiştir. Mehmet Sâlih Efendi bu hususta ayrıca; ³³¹ *اللَّهُمَّ يَسِّرْ لَنَا* *مُشَاهَدَةَ جَمَالِ أَوْلِيَاءِ اللَّهِ* *“Allahım, dostlarının güzelliklerine şahit olmayı bizlere kolaylaştır”* duası ile bu sırta erenleri görmek istediğini ortaya koymuştur.³³¹ Müellif esmânın açıklamasını aşağıdaki beyt ve gazel ile bitirmiştir;

³²⁷ Müslim, “Salât”, 222.

³²⁸ Mehmed Sâlih Efendi, *Dervîşâne Tevhîd Risalesi*, 38.

³²⁹ İbrahim 14/ 48.

³³⁰ Mehmed Sâlih Efendi, *Dervîşâne Tevhîd Risalesi*, 38.

³³¹ *A.g.e.*, 39.

Beyit

Kimden istifsâr edem keyfiyyet-i aşkı aceb,

Ârif-u âgâhı serhoş vâkıf-ı esrâr mest.

Gazel

Halvetimden içeri geldi o dildâr-ı seher,

Geldiğimden dedi nâ mahreme sen verme haber,

Dedim ey dost nice senden eser bulmak olur,

Dedi çün kalmayâ âlemde vücûdundan eser,

Dedim ey nûr sana bakmak olur mu mümkün,

Dedi mümkündür olursam sana ben nûr-i basar,

Dedim ey yâr sana ermek olur mu dediğim,

Bana vâsıldır o kim tenden eder câna sefer,

Dedim ey cân bulunur mu sana âlemde nişân,

Dedi var sûret-i mânâda sana eyle nazar,

Dedim ey aşk nesin ben neyim ve âlem ne?

Dedi ben dâneyim ve sen semer ve kevn şecer,

Dedim ey mehr gönül veçhi nedendir rûşen,

Dedi ey hakkı bana oldumukâbil bu kamer.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DERVİŞÂNE TEVHÎD RİSÂLESİ'NİN TRANSKRİPSİYONU VE SADELEŞTİRİLMESİ

Mehmet Sâlih Efendi'nin 1932 yılında kaleme aldığı *Dervîşâne Tevhîd Risalesi* adlı eseri, kırk varaktan oluşmaktadır. Eserde; bir murabba, on üç beyt, iki ebyât ve bir gazel bulunmaktadır. Müellif bu eserinde Esmâ-i Hüsnâ'dan on isim ele alınmıştır.

4.1. *Dervîşâne Tevhîd Risâlesi*'nin Transkripsiyonu

Bismillâhirrahmânirrahîm.

Fa'lem ennehû lâ ilâhe illallâh, Muhammedün Rasûlullâh

Mâ'nâ-yı evvel: Cenâb-ı Allah'tan gayrı ibâdete lâıyk olan ma'bûd-ı hakîkî yoktur.

Mutlak ibâdât-ı kâmile ve mukayyed ibâdât-ı nâkısalar hâkîkatte Cenâb-ı Hakk'a mahsûs ve râci'dir.

Mâ'nây-ı sâni: Gönüllerde maksûd-ı aslî Cenâb-ı Hak'tır. Andan gayrı matlûb yoktur. Her ne kadar bazı gönüller gayrı zannedilen [2] bir şeyi matlûb i'tikâd ederse de meselâ: aşka düşen bir kimse sevgilisini matlûb i'tikâd etmesi gibi, çünkü her şey Cenâb-ı Hakk'ın Kayyûm ism-i celîliyle kâimdir.

Ma'nây-ı sâlis: Cenâb-ı Hak'tan gayrı mevcûd yoktur. Her varlığın hakikati her vücûdun menba' ve merci'i odur. İsimler, resimler te'addüd, tekessür etse de fakat müsemmâ asla tebeddül tegayyur etmez. Çünkü isim ve sıfat müsemmânın gayrı değildir. Şimdi ârife lâzımdır ki: Gönlünde "Hak'tan gayrı mevcûd vardır" zannını kaldırıp zâhiren ve bâtinen her varlık ve her vücûd Cenâb-ı Hakk'ın olduğunu ikrâr ve isbât ede ki o kimsenin tevhîdi tamam ola. Ve illâ yalnız dil ile Cenâb-ı Hakk'ın [3] ism-i celîlini gâfilâne tevhîd etmek da'vâ-yı hâm ve âdât-ı ehl-i âvâmıdır.

Murabba'

Nedir bu katrelerde bahr-i ummân olduğun cânâ.

Nedir bu zerrelere şems-i tâbân olduğun cânâ.

Çü sensin zâhir-û bâtın hakîkatte olan mevcûd.

Nedir bu nakş-ı gûn-a-gûnda pinhân olduğun cânâ.

Ey âkil ve kâmil! Asıl nefyedilmesi lâzım olan kendi vücûdudur. Zîrâ benlikte kalan nefse uyan hod-perest ve put-perest olur, şirkte kalır, derece-i kemâle mazhâr olamaz. Yani vâsıl-ı hakîkat olûb kâm alamaz.[4]

Beyt

Candan geçen cânân olur, katre iken deryâ olur
Varımı Hakk'a tapşıran, bende iken sultân olur.

Allah

Allah ism-i a'zamı yalnız Cenâb-ı Hakk'a mahsûs ve münhasır bir ism-i celâldir. İsm-i Celâl, esmâ-i ilâhiyyenin cümlesini câmi' ve şâmidir. İsm-i Celâl'in gayrı olan esmâ-i ilâhiyyenin her birisi başka-başka birer ma'nâyâ delâlet edicidir. Mesela: Rahmân Rahîm'e, Alîm Kerîm'e, Halîm Mecîd'e delâlet etmez fakat "lafzâtullâh" esmâ-i ilâhiyye'nin cümlesine [5] delâlet eylediğinden bu isme "zât-ı müstecmi-i cemî-i sıfât" denir.

Şimdi Cenâb-ı Allah öyle bir Allah'tır ki, yalnız yerde, göklerde, sağda, solda, önde ve ardda tasavvur etmek ve istemek çok büyük cehâlet ve nâdanlıktır. Zîrâ cihât-i sitte [âlem-i şehâdettir.] Âlem-i melekût, âlem-i ceberût ve bî-hudûd olan [âlem-i lâhût]ta ise cihât yoktur. Cenâb-ı Hak ise her varlığın vâri ve cümle varlığın mecmûdudur. Onun için bu mevcûdât Cenâb-ı Hak'tan, Cenâb-ı Hak da bu varlıktan uzak olmaktan ebediyen münezzehtir.

İşte bu hakîkate binâen Habîb-i ekrem sallallâhu teâlâ [6] aleyhi ve sellem Efendimiz [لَا تَسُبُّوا الدَّهْرَ فَإِنَّ الدَّهْرَ هُوَ اللهُ] [Zamana sövmeyin, zaman Allah'tır.]³³² fermân-ı nebeviyyesiyle dehrin hakîkatini bize beyân buyurmuş ve esrâr-ı hüdayı ümmetlerine duyurmuştur. Bu hadîs-i şerîfin mânâsı "dehre seb etmeyiniz zîrâ dehir de Hak ilemdir".

Ebyat

Bahr-ı zâtı aşk ile etti harekât, Zâhir oldu nice ekvân-u sıfât.
Cezb edip ânı behâr-ı imkân, Yağdırıp âleme bunca katarât.
Cümle şey buldu vücûd andan, Ger cemâdât ve eger hayvânât.
Kiri ol bahre erişir âhar, Zerre kurtulamı andan heyhât.

³³² Buhârî, Edeb, 101; Muvattâ, Kelâm, 1.

Birdir âyende ve râvende ammâ, Özüne perde serrâyı zuhûrât.[7]

Ey insan! Sakın vücûdları başka varlıkları ayrı görme, meselâ: Zeyd'in yalnız eline veya yalnız ayağına, gözüne, kulağına, ağzına yâhut aklına, fehmine, hayaline “Zeyd” denmez. Zeyd dendi mi, insanın mecmûu murâd edilir. Nitekim “ağaç” dendiği zaman tamamen dalı, budağı, çiçeği, dikenini, yaprağı ağacın gayrı olduğu tasavvur edilemeyeceği gibi.

Şimdi bir kimse Cenâb-ı Allah'ı bu kemâlât ve saltanat-ı uzmâsıyla yani [لَا مَوْجُودَ إِلَّا هُوَ] [Allah'tan başka varlık yoktur.] bilerek mütefekkir olsa o kimsenin bir saat ârifâne düşünüşü, benlikte kalan “gafillerin” bin aylık ibadetlerinden hayırlıdır. Çünkü [8] bu kemâle vâsıl olan [جَذْبَةٌ مِنْ جَذَبَاتِ الرَّحْمَنِ تُؤَازِي عَمَلِ التَّقْوَى] [Allah cezbelerinden bir cezbe bütün insanların ve cinlerin ibadetine denk gelir.] sırrına mazhar olmuş olur. Ve Allah cezbelerinden bir cezbe, cümle ins ve cinnin ibâdetine müsâvî bulunmuştur.

İmdi Cenâb-ı Hakk'ın bu câmi'iyet mazhariyyetini Hazreti insân-ı kâmil'den gayrıda aramak a'zâm-ı cehâlet ve büyük hamâkattir. Zîrâ ağaçtan matlûb olan meyve ve varlıktan maksûd olan Hakk'tır. Ve Hakk'ın mazhariyyeti de ancak Cenâb-ı Hakk'ın sırr-ı emânâtını hâmil ve rahmâniyyet sıfatını câmi' olan insân-ı kâmidir. Fefhem cidden.

Beyt

Seyyid-i âlemdir Âdem gayrıdan sevdâyı kes

Zâhidin vehmi ıraktan gerçi sevk eyler feres.[9]

Beyt

Âdem-î mânâ dürûr eşyâya evvel ibtidâ

Âdem-î mânâ dürûr eşyâya âhir intihâ.

Ey insan! Sakın sana bir şüphe ârız olmasın ki bu halkın mecmûu hâşâ sümme ve sümme hâşâ ayrı ayrı Allah ola. Ey mümin! Cümle enbiyâ-yı ızâm ve evliyâ-yı kirâm hazarâtının itikadları şöyledir ki: “Halk” “Hak” olmaz, “Hak” da “Halk” olmaz. Ne bu odur ne o bu. İşte hakîkate “vahdet” böyledir ki hemân odur hemen o. Çünkü halkta aslâ vücûd-ı bâki bulunmadığından vücûd varlığını [10] Cenâb-ı Hakk'a isnâd ederler. Hazreti siddîk-ı ekber radiyallâhu Teâlâ anh'ın [مَا رَأَيْتُ شَيْئًا إِلَّا وَرَأَيْتُ اللَّهَ قَبْلَهُ] [Onu nasıl gördün? Dedi ki: Gözleri görürken göz, gözler tarafından algılanmaz, ancak kalpler inancın gerçeklerini gördü.] buyurması ve Habîb-i Ekrem Efendimizin (كَانَ اللَّهُ وَلَمْ يَكُنْ)

(معه شيء) ³³³ [O hiçbir şeyden değil, her şeyi yaratandır.] Hadîs-i Şerîfini îrâd buyurdularında cenâb-ı şâh-ı velâyet imam Ali radiyallâhu anh Efendimizin de (الآنُ) [O anın sahibi yüce yaratandır. O an da sadece kendisi vardır, başka varlık yoktur] buyurmaları vahdetin sırrını beyândan ibârettir.

Ey azîzim! Sâlik-i Hakk ol, tarîk-i evliyâdan ayrılma, nefse uyan hakîkatten ayrılan yabanda kalır murâd alamaz, nereden ne için gelip nereye gideceğini bilemeyen ehl-i hevâ dünyaya gâfil gelir, hayvan gider. İnsan ona derler ki her an basîret üzre olup [11] kendini hevâ denizinin gaflet dalgasından muhâfaza ede.

Beyt

Savm-u salât-u hac ile sanma biter zâhid işin
İnsan-ı kâmil olmaya lazım olan irfân imiş.
Kandan gelir yolun senin ya kande varır menzilin,
Nerden gelip gittiğini anlamayan hayvân imiş.

Ey insan! Sakın sen kendine vücûd verme zîrâ vücûdlar fazîletler hakîkatte Cenâb-ı Hakk'ındır. Sen halkın sanûp müşrik olmayasın, çünkü halkın sübûtu Hakk'ın vücûduyledir. Hak Teâlâ izzet ve muhabbetinden izhâr buyurduğu bu âriyet olan vücûdların [12] Cenâb-ı Hakk'a izâfe kılanlar gamdan âzâd olûb "kam" alırlar. Halkın sananlar şirke düşüp ilelebet azap çeker bednâm olurlar.

Beyt

Hüve'l-evvel ki ondan geldi mevcûd
Hüve'l-âhir ki onu buldu mevcûd
Hüve'z-zâhir ki zâhirdir sıfatı
Hüve'l-bâtın ki bâtın gayb-ı zâtî
Ayân ister isen onu nihân ol
Nihân ister isen onu ayân o

Ey hakîkatten haberdâr olmak isteyen Hak yolcusu [13] basîret üzere ol. Kalbin hâle, tebdîle çalış dünya seni âlet etmeden gözünü aç Hakk'a ârif ol.

³³³ Buharî, Bed'u'l-Halk, 1.

el-Alîyy

Aliyy: Ulvî'dendir, yükseklik mânâsına olup mutlak Cenâb-ı Allah'a mahsûs bir sıfat-ı âliyedir fakat halka göre derecesi akrânından yüksek olan zâta da "Aliyy" denir ve bu mânâ ise mahlûkun cümlesine sirâyet etmiştir. Zîrâ eşyanın her birinde ayrı ayrı öyle kemâller vardır ki nevi itibariyle âharında o kemâl yoktur. Onun için o şey o kemâli sebebiyle derecede gayrıdan [14] âlîdir. Çünkü ilmin ve kemâlin küllüsü nâsın ve eşyanın küllüsüne ayrı ayrı müfavvazdır. Meselâ insan câmi-i kemâlât olduğundan sınıfı âdemiyyet halkın cümlesinden âlîdir. Ve bu ulviyet ise beynennâs mütefâvitedir. Şöyle ki bir âlimde bulunan "kemâl", bir amelede ve bir çiftçide bulunan "gayret" bir zâhidde ve bir saatçide bulunan "dikkat" bir demircide ve bir mühendiste bulunan sanat bir tâcirde ve bir şâirde bulunan "zevk" bir padişahda olmadığı gibi âciz zan olunan bir karıncada bulunan "kemâl" de bir filde ve bir filde bulunan herhangi bir "hâssa" da başka bir hayvanda [15] bulunmaz. Hâsılı her şeyin her mazharın kendine mahsûs bir hâssa ve bir kemâli vardır ki o şey o kemâl ile gayrıdan âlîdir. Ve o şeyin vücûda gelmesine sebep de o kemâldir.

Şimdi ârifler her şeyde bir kemâl gördükleri içindir ki hiçbir şeye hakâret nazarıyla bakmazlar ve hiçbir şeyi tahkîr etmezler. Habîb-i Ekrem Efendimiz ashâbıyla bir yol kenarında kokmuş bir hayvân lâşesine tesâdüf buyurdıklarında ashâb-ı kirâm te'affünden burunlarını tuttukları halde Sultân-ı Enbiyâ Efendimiz "şu hayvanın da ne güzel dişleri vardır" demekle bir şeyin kemâline bakmayı ashâb-ı kirâ [16] mına tâlîm buyurmuşlardır. Şimdi her şeyde kemâle nazar etmek mertebesini bulan ârifler, derece-i âliye'ye vâsıl olmuş ve Hakk'ı "el-Alîyy" ism-i celîliyle zikretmiş olurlar. İsterse o kimsenin lisân-ı sâkıt ve gözleri kapalı bulunsun. Zîrâ mânâyâ ârif olanın sükûtu bu hakîkate câhil olanların lisânen gâfilâne zikrinden ve gâfilâne ibâdetinden çok hayırlıdır.

Beyt

Senin mehrinledir her zerre zâhir

Ki sensin vahdet-i zâtınla kâhir.

Hû

Hû sırrı gaybe işârettir ki şuhûd-i tâmmı mümkün değildir. [17] Fakat cemî' mevcûdât ve mahlûkât ânınla zuhûr bulmuştur. Meselâ bir çekirdekten bir ağaç ve bir ağaçtan binlerce dal, budak, yaprak ve meyvenin sırr-ı zuhûruna hikmet gözüyle bakan ârifler milyonlarla birlerin aynı birden zuhûrunu görür ve bî nihâye yüzlerden görünen ve gözlerden gören ve dillerden söyleyen ve kulaklardan dinleyen ve bî hisâb renklere, resimlere bürünen ve âşıklar da aşk, mâ'suklarda naz, güllerde koku, bülbüllerde figân olan bütün aynı "sır" olduğunu ve her ne var ise o sırdan zuhûra geldiğini müşâhid olurlar. Câhiller ise bu sırdan tamâmen mahrûm ve bîgâne kalırlar. [18]

Beyt

Zâhirimde zâhir olan bâtınımdır hemân

Muktezây-ı bâtınımdır cümle ahvâlim her ân.

İşte bu esrâr "hû" ya gaybü'l-gayb, batnu'l-butûn ve küh-i lâ teayyün ve hüvviyet-i sâriye dahî denir.

Şimdi Cenâb-ı Hakk'ı "Hû" ismi ile zikir budur ve böyledir. Bu mânâyâ hâlen ve zevken âşinâ olan zâtın dili ister sâkit olsun isterse başka söz konuşsun bu mânâyâ vâkıf olmayanların zikri ise ashâb-ı hakîkatin indinde laklaka-i lisâniyye sayılır.

Beyt

Her ne var gayb ve şehâdet Hû'dan etmiştir zuhûr

Zâhir-û bâtın olan izhâr-ı hû ızmâr-ı hû.[19]

el-Kahhâr

Kahhâr odur ki: Bi gayri istihkâk rubûbiyyet da'vâsında olanları helâk eyleye. Rubûbiyyet da'vâsı üç türlüdür. Birisi külliyyetledir. Firavunların, Nemrutların, Şeddâtların ve emsallerinin rubûbiyyet da'vâları gibi. İkincisi ba'zıyyetledir. Zalim olan âmirlerin, hâkimlerin reîslerin fukarâlarda vakî cebir, şiddet, gurur, istibdâtları gibi. Üçüncüsü de câhilâne temerrütlükte bulunan gâfillerdir ki "ben böyle ederim" "şöyle yaparım" der de sahte azametinden bir defâ olsun "inşâallah" demek istemezler. [20] İşte bu üç tâifenin cümlesi makhûrlardır. Da'vâları mikdârınca bunların her birisinin kahırları min tarafillahi Teâlâ bir mahlûkun elinden vukû bulacağı mutlaktır.

Esteûzubillâh; وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا³³⁴ [Allah'ın kanununda asla bir değişiklik bulamazsın.]

Beyt

Hak Teâlâ intikâmın yine abd ile alır.

Bilmeyen ilm-i ledünni onu abd etti sanır.

Şimdi kahra lâyük olan kimse kendi nefsinde veya gayrıda bu “kahır” sıfâtının tecelliyyâtını fiilen müşâhede ile mütenebbih olursa ol vakit Hak Teâlâ’yı Kakhâr ismi-i celîl’i ile zâkir olmuş olur, isterse o kimsenin dili sâkit gözü nâim olmuş olsun.[21]

el-Hayy

el-Hayy ism-i celîli hâsseten ilm-i kül ve idrâk-ı tâm sahibi ve bütün varlıkların hâlıkı olan Cenâb-ı Hakk'ın bir sıfat-ı kâmilelidir. Allah Teâlâ Hazretleri bu ismiyle cem-i eşyâya kâbiliyyetleri nisbetinde feyz-i hayât ihsân buyurmuş ve kudret-i kâmilesiyle de bî nihaye avâlim ve mahlûkatı zâhiren ve bâtinen zât, sıfât, esmâ ve ef’âliyle ilmen ihâta buyurmuştur, suyun buzu ihâtası gibi. Fefhem cidden.

Şimdi Cenâb-ı Hakk zâtında nice mutlak ise her bir sıfât ve ef’âlinde de öylece mutlaktır. Onun için bu mevcûdâtın her şey Cenâb-ı Hakk'ın emrine münkâd, [22] hükmüne mahkûm ve zikriyle meşgullerdir. Esteûzubillahi Teâlâ وَالْأَلَا يُسَبِّحُ³³⁵ [Her şey O'nu hamd ile tesbîh eder. Ancak, siz onların tesbihlerini anlamazsınız.] Zîrâ cem-i halk, ilim için halk olunmuştur. Eğer ki bu mahlûkattan bir zerre dahî hakkı ilelebed bilmek istîdâdına mâlik olmasaydı elbette halk olunmazdı bu halde her mahlûk hakâyık-ı eşyâyı zevken bilmese bile fakat alâ merâtibihim Cenâb-ı Hakk'ı ilmen âlimdir. Şimdi halkı hakta müşâhit olan erbâb-ı şuhûd, Cenâb-ı Allah'ı “el-Hayy” ismiyle zâkir olmuş olur.

el-Azîm

Azamet, ululuk mânâsınadır ve mutlak azamet Cenâb-ı Allah'a mahsustur. Halka bundan hisse [23] ancak her şeyde ve her mevcûdda Cenâb-ı Hakk'ın azametini mütâlaa ve müşâhede edüp, “el-Azîm” ismiyle zâkir olmaktır ve bu müşâhedenin tarîkı

³³⁴ Fetih suresi, 48/23.

³³⁵ İsra 17/44.

Cenâb-ı Hakk'ın kudret-i kâmile ve saltanat-ı uzmâsını insân-ı kâmilde müşâhid olmaktır.

Şimdi ism-i azîme mazhar olan arş-ı azîmdir ve Cenâb-ı Hakk'ın azameti arşın azametinden bilindi. Ey ârif bunu bildi isen elbette tasdîk edersin ki: Her ne kadar mevcûdât var ise her birisi başka-başka birer arş ve kürsî ve yedi kat yer ve göktür ve cümleden ednâ zan olunan bir zerrenin zâhiri zerre fakat bâtını arş-ı âzamdır ve Hak Teâlâ'nın nice [24] hikmet ve kudretleri bir zerrenin bâtında mevcuttur ve Hak Teâlâ'nın arş-ı âzamına tecellîsi ne ise, bir zerresine de tecellî ve teveccühü odur. Görmez misin, düşünmez misin, insanın kalbindeki “nokta-i süveydâ” içinde hudûdu olmayan vüs'at ve azametini her köşesinde arşın, güneşin ve nice yüzbinlerce yıldızların vücûdları bile belirmez.

Ey ârif! Mâlûmun olsun ki, her mevcûdun bâtını yani kalbinin vüs'atı böyledir fakat bu sır bazısında bi'l-fiil ve bazısında bi'l-kuvvedir. Ancak insân-ı kâmil katiyen bil'-fiil bu sırma mazhardır.[25]

Şimdi her mevcûd Cenâb-ı Hakk'ı bilip, tesbîh ve tehlîl etmesi o arş misâli olan gönül iledir, yoksa zerrenin ne haddi vardır ki Cenâb-ı Allah'ın azametini idrâk edebilsin. Hakk'ın azametini yine Hakk bilir. Fefhem cidden.

Ebyat

Ne haddi var bu hâkin nice tevhîd-i hüdâ söyler,

Ne mümkündür ki şems zerre medh eyler senâ söyler,

O ârif kim harîmî lî meallâh mahremi olmuş,

Sözü arş üzere söyler gerçi ol fevka söyler.

Ey insan bu noktanın mütâlaasına kâdir isen “el-Azîm” isminin zikrine layıksın ve illa [26] senin gafletin Cenâb-ı Hakk'ın azametine zarar ve noksan îras eylemez.

Şimdi bu mevcûdatın her birinin biri “bekâya” diğeri “fenâya” olmak üzere iki yüzü vardır. Bekâ yüzüne hakk ve fenâ yüzüne halk denûr. Esteîzübillahi Teâlâ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ³³⁶ [O'nun zâtından başka her şey yok olacaktır.] bu hakikate işarettir. Onun için bu eşyayı basîret-i kâmile ile seyreden her ârife mâlumdur ki: Cemî eşyânın aslı “sâbit” ve fer'î “tebeddül ve tagayyüre” ma'rûzdur. Fakat butûndân zuhûra gelen

³³⁶ el-Kasas 28/88.

herhangi bir zerre dahî ve “mahv” ve “ziyâ” ya mahkûm değildir. Meselâ: İnsan, hayvan, nebât, meâdinin vücûdu gayri mahsûs bir sûrette her an ve her nefes [27] teceddüd ve tebeddülle hayât-ı zindekiye nâil olurlar. Zîrâ mükâşifin her on iki senede bir defa ale't-tedrîc gıda ve hava vâsıtasıyla herhangi bir vücûdun kan, et, damar, siniri tamâmen değişmekte ve ilk gıdadan mütehasıl vücûd bi't-tedrîc “vücûd-u sâni” ve son gıda onun yerine vücûd bağlar. İşte bu teceddüd sebebiyle altmış yaşına varan bir insan hayâtında beş defâ ve tahte'l-arz mevcûd olan “altın” madeninin otuz altı bin gümüşün on sekiz bin senede bir defa değiştiiği halde hiçbir şeyin hakikatine halel târi olmadığı gibi, esteizübillah بَلْ هُمْ فِي لَيْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ ³³⁷ [Doğrusu onlar, yeniden yaratılış konusunda şüphe içindedirler.] bu hikmet'e işarettir.[28]

Beyt

Teceddüd üzeredir ecsâm tahayyür üzeredir ekvân

Eğer insân eğer hayvân bu feyz ile durur her ân.

İşte her ân küllün cüze taalluku yâni nîmet-i ilâhiyyenin vücûd makinesine uğrayıp geçmesi dolayısıyla bize yeni yeni vücûd-i muvakkate ihsân buyurulduğu halde aynı insanın hakîkati ve hakka maruz olan vechiyeti ilelebed dâim ve bâkîdir. Zîrâ hayât her an teceddüde ecsâm tebeddüle merbûttur. Demirin hava, suyun toprak, havanın su olması gibi.

Ey ârif! Yüzünü bekâya döndür dâimâ [29] rûh-u revânınla hakîkatinle meşgûl olmaya çalış. Bir dereden yüzbinlerce sene bir su cereyân etse, o derenin vücûduna asla halel yani noksanlık târi olmaz. Ey insan! Senin de vücûdundan binlerce dirhem et ve kan gelip gittiği halde katiyen hakikat-i zâtiyye'ne hiçbir noksan âriz olmamaktadır. İşte bunun gibi hisse-i turâb olan bu vücûdun bütün ortadan kalksa yine varlığın bâkîdir.

Ey ârif! Kendini bu mütâlaadan bir an olsun ayırma ki, Hakkı dâimâ “el-Hayy” ism-i celil'i ile zâkir olasın ve illâ gâfil kalır isen yolun sarpa gider ömr-ü azîz'in hevâ olur.[30]

³³⁷ Kaf 50/ 15.

el-Vâhid

el-Vâhid zât-ı Hakk'tan ibârettir. Cenâb-ı Hakk'ın Cemîl sıfatı ve kesret-i esmâsı vahdet-i zâta mânî değildir. Meselâ deseler ki; “*Pâdişâh bütün askeriyle Bağdat'ı almış!*”. İşte burada askerin zikri pâdişâhın pâdişâhlığına ve asker onun emriyle ve hükmü ile Bağdat'ı aldığına mânî ve münâfî değildir. نَفْسُ كُلِّ شَيْءٍ نَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ وَاحِدٌ kezâlik şu yazıyı ben yazdım, o sözü ağızımla söyledim demek de vücûdun umûmuna şâmil olduğu için bu da vâhidiyettir. Mea hâzâ 338 بِرِضَاكَ مِنْ سَخَطِكَ أَعُوذُ [31] [Hoşnutsuzluğundan rızâna sığınırım] demek de yine vâhidiyettir.

İmdi Cenâb-ı Hakk'ı esmâ-i kesîre ve sıfat-ı câmiyasıyla müşâhid olan kimse Cenâb-ı Hakk'ı el-Vâhid ism-i celîl'i ile zikretmiş olur. Bu hakîkate ve bu mânâyâ vâkıf olmayan kimselerin zikirleri bî-fâide'dir. Zîrâ “bal-bal” demekle bal diyenin ağzı tatlanmadığı gibi ilimsiz elfâzdan da hakîkat mânâsı ve gönül zevki zuhûra gelmez. Çünkü sözden maksûd olan özdür. Onun için Habîb-i Ekrem Efendimiz أَمَرْتُ بِالْعِلْمِ ثُمَّ بِالْعَمَلِ hadîs-i şerîfi ile bize ulûm-u kalbiyye fesâhat-i lisâniyye ve âmâl-i hâlisâ'yı tâlîm buyurmuş ve hikem-i ledünniye-i ilâhiyyeyi lütfen duyurmuştur.[32]

el-Kayyûm

Kayyûm âna denûr ki zâtiyla “sâbit” ve kuvvâsıyla “kâim” ola zevâlden münezzeh buluna. Mutlak “kayyûmiyyet” Cenâb-ı Hakk'a has ve râcîdir. Lâkin bu mevcûdât ve mahlûkâtta hiçbir şey yoktur ki onda kayyûmiyyet sıfatından bir hisse bulunmaya. Zîrâ cemî avâlim ve eşyâ ve esmâ Cenâb-ı Hakk'ın kayyûmiyyet sıfatıyla kâimdir. Cenâb-ı Hak arş-ı azîminde izhâr buyurduğu kudret ve azametini, bir zerresinde dahî izhâr buyurmuştur. Er ve kâmil o kimseye denir ki bûy-i nesîm ile dolu olan bu kâinattan hakîkat kokusu alabilsin. Ey ârif! Âlemde mevcûd olan Âdemde de tamâmen [33] mevcûddur. Onun için hakikat-bîn olan zât-ı şerifler eşyâdaki kayyûmiyyeti zevken müşâhidlerdir. Şimdi cemî mevcûdât Cenâb-ı Hakk'ın kayyûmiyyetini bi-hakkın müşâhid olan kimse Cenâb-ı Hakk'ı kayyûmiyyet-i kâmileleriyle zikretmiş olur. İsterse o kimsenin dili sâkit ve gözlerin nâim olsun.

es-Samed

Samediyet odur ki: Cemî hâcetlerin teveccühü her bir umûrda âna râcî' ola. Şimdi “samediyet” mutlak Cenâb-ı Hakk'ın sıfat-ı kâmileleri olduğundandır ki, cemî

³³⁸ Müslim, Salât, 222.

mevcûdât bir uğurdan samediyete mazhar olup hiçbir şeyde zerre kadar [34] noksan, ziyâde ve tekerrür yoktur, bu mevcûdâtın kâffesi bir vücûd ve a âlâ ve ednâ farz edilen cemî mahlûkât birbirinin uzvu ve birbirinin muhtâcun ileyhidir. Onun için cisim rûha, rûh cisme, kesîf latîfe, latîf keşîfe, merbût bulunduğu gibi insanlar da cemâdâta nebâdâta hayvânâta ve hem cinsi olan Âdemiyete tamâmen merbût ve eşeddi ihtiyâc ile muhtaçtır.

Beyt

Görme birden gayrı isbât-ı ilâhi böyledir,

Geç ikilikten şuhûdât-ı ilâhî böyledir.

Cüz'ü ve kül yek diğerinden eyler istimdâd-ı dâd,

Şive-i ahkâm-u âdât-ı ilâhî böyledir.

[35] Ey insan! Cümleden âlâ olan peygamberân-ı zîşân hazerâtıdır ki, hakkı halka bildirmek husûsunda cemî halk zaman zaman ânlara şiddetle muhtâclardır. Kezâlik dünyâ dahî cümleden ednâ tasavvur edildiği halde peygamberân-ı izâm efendilerimiz bile o ednâyâ ihtiyâc göstermiş ve kuvvet-i lâ yemût, dünyâ ihtiyacı için kendilerini ücrete vermiş ve bu sûretle halka şunu bildirmişlerdir ki: Cemî eşyânın bir yüzü tamâmen hakka müteveccih olup, bu cihetten de bütün ihtiyâclarına hâssaten Cenâb-ı Hakk'a râcî' olup arada katiyen gayretiyet yoktur. Esteîzubillah ³³⁹ فَأَيَّمَا تُولُوا فَتَنَّمْ وَجْهَ اللَّهِ [Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte oradadır.] [36] âyet-i kerîmesi bu hakîkatin şâhididir. İşte bu sırra mazhariyetle her yüzden Cenâb-ı Hakk'ı müşâhid ve fakr-ı tâmme erûp “فهو الله” mertebesine nâil olanlar derece-i kemâle vâsıl olanlardır. Şimdi bu lütfâ nâil olan kimse Cenâb-ı Hakk'ı es-samed ism-i celîli ile zikretmiş olur.

Beyt

Zât-ı vâhid bir tecelli eylemiş bu âleme.

Müfredât olup mürekkep hem mürekkep müfredât.

Sanma kim müfret mürekkeb başka-başka şey durur,

Çün deniz birdir ve lâkin bî hisabdır katarât.

³³⁹ Bakara suresi, 2/ 115.

el-Ehad

el-Ehad cemî izâfât ve itibârâtı ıskât ve kesreti [37] esmâ ve sıfâtı nefyemek üzere zât-ı Hak'tan ibârettir. Zîrâ ehadiyyet isimden, vasıfdan müberrâ olan makâm-ı tenziyedir. Bu makâmda taayyünât ve tekessürâtan bahs olunamaz. Meselâ; “*Pâdişâh Bağdat'ı almış*” dersin fakat askeri anmaz ve düşünmezsin ve “*bu kitâbı yazdım*” dersin fakat “*aklım düşündü, gözüm gördü, elim yazdı*” demez ve düşünmezsin. İşte bunların cümlesi birlik itibârıyla ehadiyettir ve Habîb-i Ekrem Efendimiz'in *أَعُوذُ بِكَ مِنْكَ*³⁴⁰[Senden sana sığınırım.] buyurması yine hâsseten ehadiyyeti ümmetlerine tâlimdir. Şimdi Cenâb-ı Hakk'ın ehadiyyetine ârif olan hazret-i insân-ı kâmil ki ona sultân-ı mânâ derler. [38] İşte o zâtı âlî bu yerlere, göklere, dağlara, sahralara, nazar ettikçe ânın nazarında hakkın vücûdundan gayrı hiçbir şey tecellî etmez. Zîrâ esteizübillaahi Teâlâ *يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَاوَاتُ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ*³⁴¹ [O gün yer, başka bir yere, gökler de başka göklere dönüştürülür ve insanlar bir ve kakhâr olan Allah'ın huzuruna çıkarlar.] âyeti her an hazret-i insân-ı kâmil'in manzûr çeşm-i binî olmuştur.

Ey azîzim, ehlullâh-i kirâm hazerâtı diyorlar ki işte bu makâma vâsıl olan muvahhidler dünyâ ve uhrâdan cennet ve nîrandan ve hûrî ve gılmandan geçüp hak ile “hû, hû” olmuş aşk-ı hakîkiye dalmış zevki mânevîyi bulmuşlardır. Bu zâtlar öyle bir sırr-ı acîbdir ki herkese görünürler fakat irşâda kâbiliyyeti olan [39] pâk gönül sahiplerine bilinirler. *اللَّهُمَّ يَسِّرْ لَنَا مُشَاهَدَةَ جَمَالِ أَوْلِيَاءِ اللَّهِ*. Fefhem cidden.

Şimdi bu halde olan zevât-ı âlü'l-âller dâimâ Cenâb-ı Hakk'ın bilumûm esmâsıyla sırran ve cebran hakkı zâkirlerdir. Fakat bu zâtların akılları mâtdir dilleri lâl.

Beyt

Kimden istifsâr edem keyfiyyet-i aşkı aceb

Ârif-u âgâhı serhoş vâkıf-ı esrâr mest

Gazel

Halvetimden içeri geldi o dildâr-ı seher.

Geldiğimden dedi nâ mahreme sen verme haber.[40]

³⁴⁰ Müslim, Salât, 222.

³⁴¹ İbrahim 14/ 48.

Dedim ey dost nice senden eser bulmak olur.

Dedi çün kalmayâ âlemde vücûdundan eser.

Dedim ey nûr sana bakmak olur mu mümkün.

Dedi mümkündür olursam sana ben nûr-i basar.

Dedim ey yâr sana ermek olur mu dediğim.

Bana vâsıldır o kim tenden eder câna sefer.

Dedim ey cân bulunur mu sana âlemde nîşân.

Dedi var sûret-i mânâda sana eyle nazar.

Dedim ey aşk nesin ben neyim ve âlem ne?

Dedi ben dâneyim ve sen semer ve kevn seçer.

Dedim ey mehr gönül veçhi nedendir rûşen.

Dedi ey hakkı bana oldumukâbil bu kamer.

Sâlih: 1932, 1351.

4.2. Dervîşâne Tevhîd Risâlesi'nin Sadeleştirilmesi

Bil ki muhakkak Allah'tan başka ilâh yoktur. Muhammed Allah'ın resulüdür.

Birinci mana: Cenâb-ı Allah'tan başka ibadete layık olan, gerçek ibadet edilen zât yoktur. Bütün ibadetler gerçekte Allah'a özgü ve ona dönecektir.

İkinci mana: Gönüllerde asıl maksat Cenâb-ı Hakk' tır. Ondan başka istenilen yoktur. Her ne kadar bazı gönüller gerçek bir şeyi istediğini düşünse de. Mesela, aşka düşen bir kimse sevgilisini istediğine inanması gibi. Çünkü gerçekte her şey Cenâb-ı Hakk'ın Kâyyum ismi Celili ile daimdir. Kişi sevgilisini seviyor görünse de bu algı gerçek bir algı değil, gerçekte devamlı olan Allah' tır.

Üçüncü mana: Cenâb-ı Hak'tan başka varlık yoktur. Her varlığın hakikati her cismin kaynağı ve döneceği yer Allah'tır. İsimler, resimler adetleri çoğalsa da lakin isimlendirilen asla değişmez, başkalaşmaz. Çünkü isim ve sıfat isimlendirilenden başka bir şey değildir. Şimdi irfan sahibinin yapması gereken şudur: “*gönlünde Hak'tan başka varlık vardır*” düşüncesini kaldırmalı, görünen ve görünmeyen her varlığın, her cismin Allah olduğunu söylemeli ve bunu kalben tasdik etmeli ki o kimsenin Allah'ı birlemesi tamam ola. Ancak yalnız dil ile Cenâb-ı Hakk'ın yüce

ismini şuursuzca tevhit etmek olgunlaşmamış bir düşünce ve bilgisiz kişilerin adetleridir.

Murabba‘

Nedir bu katrelerde bahr-i ummân olduğun cânâ.

Nedir bu zerrelere şems-i tâbân olduğun cânâ.

Çü sensin zâhir-ü bâtın hakikatte olan mevcûd.

Nedir bu gûn-a gûnda pünhân olduğun cânâ.

Ey akıllı ve olgun kişi: asıl yok sayılması gereken kendi varlığıdır. Zira kendini beğenen, kendine varlık veren, nefse uyan kibirli ve put-perest olur, ikilikte kalır en yüksek dereceye ulaşmış olamaz, yani hakikate ulaşmış olanlar gibi istediğini alamaz.

Beyit

Candan geçen cânân olur, katre iken deryâ olur,

Varını Hakk’a tapşırın bende iken sultân olur.

Allah

Allah’ın isimleri arasında Allah ismidir. Bu isim Allah’a özel, ona özgü yüce bir isimdir. İsm-i Celâl, Allah’ın isimlerinin hepsini içine alan ismidir. Celâl isminin dışında olan Allah’ın isimlerinden her birisi başka başka manalara işaret eder. Mesela: Rahmân Rahîm’e, Alîm Kerîm’e, Halîm Mecîd’e karşılık gelmez fakat Allah lafzı Allahın isimlerinin cümlesine karşılık geldiğinden bu isme “tüm sıfatları toplayan isim” denir.

Şimdi Cenâb-ı Allah öyle bir Allah’tır ki, yalnız yerde göklerde, sağda solda, önde arkada Cenâb-ı Allah’ı düşünmek ve istemek çok büyük cehalet ve cahilliktir. Zira yönler sağ, sol, ön, arka, alt, üst görünen âlemdir. Allah’ın saltanatının tam ortaya çıktığı yer olan Melekût âleminde, Lâhut âlem ile altta bulunan Melekût âlemi arasındaki yer olan Ceberut âleminde, sınırsız olan âlemi Lâhût’ ta ise yönler yoktur. Cenâb-ı Hakk ise her varlığın var edeni ve tüm varlığın toplamıdır. Onun için bu varlıklar Cenâb-ı Hakk’tan ve Cenâb-ı Hakk’ta bu varlıklardan uzak olmaktan ebediyyen uzaktır.

İşte bu hakikate dayanarak sevgili Habib-i Ekrem [6] (sav) Efendimiz لَا تَسُبُّوا الدَّهْرَ فَإِنَّ الدَّهْرَ هُوَ اللهُ [Zamana sövmeyin, zaman Allah'tır.]³⁴² Fermanıyla zamanın hakikatini bize açıklamış, Allah'ın sırlarını ümmetlerine duyurmuştur. Bu hadis-i şerifin manası zamana küfretmeyiniz zira zamanda Allah ilelidir.

Beyit

Bahrı zâtı aşk ile etti harekât, Zâhir oldu nice ekvânu sıfât,
Cezbedüb ânı behâr-ı imkân, Yağdurûp âleme bunca katarât,
Cümle şey buldu vücûd andan, Ger cemâdât ve eger hayevânât,
Giri ol bahre erişir ahar, Zerre kurtulamaz andan heyhat,
Birdir âyende ve ravende amma, Özüne perde serâyı zuhurat.

[7] Ey insan, sakın vücutları başka varlıkları ayrı görme, meselâ: Zeyd'in yalnız eline ve yalnız ayağına, gözüne kulağına, ağzına yahut aklına, anlayışına hayaline Zeyd denmez, Zeyd denildi mi insanın bütünü kastedilir. Nitekim “ağaç” denildiği zaman tamamen dalı, budağı, çiçeği, dikenini, yaprağı ağaçtan başka olduğu düşünülmemeyeceği gibi.

Şimdi bir kimse Cenâb-ı Allah'ı bu mükemmellik ve- en büyük saltanatıyla, egemenliği ile yani “*lâ mevcûde illâ hû*” [Allahtan başka varlık yoktur] bilerek tefekkür etse o kimsenin bir saat ârifâne düşüncüsü, benlikte kalan “gafillerin” bin aylık ibadetlerinden hayırlıdır. Çünkü [8] bu olgunlaşmaya ulaşmış olan [cezbetü min cezâbât'i-rahmâni tuvâzi amelessegaleyn] sırrına ulaşmış olur, çünkü Allah cezbelere bir cezbe bütün insanların ve cinlerin ibadetine denk bulunmuştur.

Şimdi Cenab-ı Hakk'ın bu bütün mazhariyetini-ayna olmasını, mükemmel insandan başka yerde aramak büyük cehalet ve büyük akılsızlıktır. Zira ağaçtan beklenen meyve ve varlıktan istenen Hakk'tır. Ve Hakk'ın mazhariyeti de ancak Cenâb-ı Hakk'ın emanet sırrını yüklenmiş rahmaniyyet niteliğini toplayan mükemmel insandır. Bunu ciddi olarak düşün.

³⁴² Buhârî, Edeb, 101; Muvattâ, Kelâm, 1.

Beyit

Seyyid-i âlemdir âdem gayrıdan sevdâyı kes,
Zâhidin vehmi ıraktan gerçi sevk eyler feres.[9]

Beyit

Âdem-î mâna durur eşyaya evvel ibtida,
Âdemi mânâ durur eşyaya âhir intihâ.

Ey insan sakın sana bir şüphe bulaşmasın ki bu yaratılanların tamamı bir uğurdan asla sonra ve sonra asla ayrı ayrı Allah ola.

Ey mümin: cümle büyük peygamberler ve yüce Allah dostlarının inanışları şöyledir ki: halk, hak olamaz ve hak'ta halk olamaz ne bu odur ne o bu, işte hakikatte vahdet böyledir ki hemen odur hemen o. Çünkü Halkta asla vücûd-ı “baki” bulunmadığından “vücûd” varlığını [10] Cenâb-ı Hakk’a dayandırırılar? Hazret-i Sıddık-i Ekber’in (ra) “مَا رَأَيْتَ شَيْئًا إِلَّا وَرَأَيْتَ اللَّهَ قَبْلَهُ [Onu nasıl gördün? Dedi ki: Gözleri görürken göz, gözler tarafından algılanmaz, ancak kalpler inancın gerçeklerini gördü.] buyurması ve Habib-i Ekrem Efendimiz’ in ³⁴³ كَانَ اللَّهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهُ شَيْءٌ [o hiçbir şeyden değil, her şeyin yaratandır.] Hadis-i şerifini buyurdularında Velilik makamının başı İmam Ali (radiyallahü anh) Efendimiz’in de (الآن كما كان) [O anın sahibi yüce yaratandır. O an da sadece kendisi vardır, başka varlık yoktur] buyurmaları birliğin sırrını açıklamaktan ibarettir.

Ey azizim! Hak yolunu tut, Allah dostlarının yolundan ayrılma, nefse uyan hakikatten ayrılan yabanda kalır, amacına ulaşamaz, nereden ne için gelip nereye gideceğini bilemeyen ehl-i nefis dünyaya gafil gelir hayvan gider. İnsan ona derler ki her an basiret üzere olup kendini haram denizinin gaflet dalgasından muhafaza et.

Beyit

Savm-u salat-u hac ile sanma biter zâhid işin,
İnsan-ı kâmil olmağa lazım olan irfan imiş,

³⁴³ Buharî, Bed’u’l-Halk, 1.

Kandan gelir yolun senin ya kande varır menzilin,

Nerden gelip gittiğini anlamayan hayvân imiş.

Ey insan! Sakın sen kendine varlık verme zira vücutlar faziletler hakikatte Cenâb-ı Hakk'ındır. Sen halkın sanıp müşrik olmayasın çünkü halkın varlığı hakkın varlığı iledir. Hakk Teâlâ büyüklük ve muhabbetinden izhar buyurduğu bu emanet olan varlıkların [12] Cenâb-ı Hakk'a dayandıranlar üzüntüden kurtulup murat alırlar, halkın sananlar şirke düşüp ilelebet azap çeker kötü diye bilinirler.

Beyit

Hüvelevvel ki ândan geldi mevcûd,

Hüvelahir ki ânı buldu mevcûd,

Hüvezzâhir ki zâhirdir sıfatı,

Hüve'l-bâtın ki bâtın gaybi zâtı,

Âyan ister isen ânı nihân ol,

Nihân ister isen ânı ayan ol.

Ey hakikattan haberdâr olmak isteyen hak yolcusu [13] doğru görüş üzere ol, sözün davranışa çevirmeye çalış, dünya seni alt etmeden gözün aç "Hakk'a" ârif ol.

el-Alıyy

Alıyy lafzı ulvî'dendir. Yükseklik ma'nasına olup mutlak Cenâb-ı Allah'a mahsus bir yüce sıfattır. Fakat halka göre, derecesi yaşlılarından büyük olan kişiye de Alî denir. Ve bu anlam ise yaratılanların hepsine yayılmıştır; zira eşyanın her birinde ayrı ayrı öyle mükemmellikler vardır ki: çeşidi itibariyle gayrında o mükemmellik yoktur. Onun için o şeyin o mükemmelliği sebebiyle derece de diğerlerinden [14] yücedir. Çünkü "ilmin ve mükemmelliğin" hepsi insanların ve eşyanın hepsine ayrı ayrı verilmiştir. Mesela, insan bütün mükemmellikleri topladığından insanlık ailesi yaratılanların cümlesinden yücedir ve bu yücelik ise insanlar arasında farklıdır. Şöyle ki bir âlimde bulunan "olgunluk-mükemmellik" bir amelede ve bir çiftçide bulunan gayret bir zahitte ve bir saatçide bulunan "dikkat" bir demircide ve bir mühendiste bulunan "sanat" bir tüccarda ve bir şairde bulunan "zevk" bir padişapta olmadığı gibi: güçsüz düşünülen bir karıncada bulunan "mükemmelikte" bir filde ve bir filde bulunan herhangi bir" özellik" te başka bir hayvanda [15] bulunmaz? Özetle her şeyin kendine

özgü bir mükemmelliği vardır ki o şey o mükemmellikle diğerlerinden yücedir ve o şeyin vücûdu gelmesine sebepte o mükemmelliğidir. Şimdi ârifler her şeyde bir “mükemmellik” gördükleri içindir ki; hiçbir şeye hakaret gözü ile bakmazlar ve hiçbir şeyi aşağılamazlar. Habib-i Ekrem Efendimiz arkadaşları ile bir yol kenarında kokmuş bir hayvan leşine rastladıklarında ashab-ı kiram pis kokudan burunlarını tuttıkları halde Peygamberlerin Sultanı Efendimiz: “*Şu hayvanında ne güzel dişleri vardır*” demekle, bir şeyin iyi tarafına bakmayı arkadaşla [16] rına öğretmişlerdir. Şimdi her şeyde iyi tarafına, bakmak derecesine ulaşan irfan sahipleri en yüce dereceye ulaşmış ve hakkı “el-âlî” ismi celili ile zikretmiş olurlar. İsterse o kimsenin lisanı suskun ve gözleri kapalı bulunsun, zira manayı kavramış olanın susması bu hakikate cahil olanların dil ile şuursuzca zikrinden ve şuursuzca ibadetinden çok hayırlıdır.

Beyit

Senin mehrinledir her zerre zâhir,
Ki senin vahdeti zâtınla gâhir.

Hüve

Hüve, gaybın sırrına işaretidir ki, İlâhî tecellîlere şâhit olma, mânâ âlemini seyretme mümkün değildir. [17] fakat tüm mevcudât ve yaratılanlar onunla ortaya çıkmıştır. Mesela bir çekirdekten bir ağaç ve bir ağaçtan binlerce” dal” “budak” yaprak ve meyvenin; ortaya çıkışına” hikmet” gözüyle bakan ârifler, milyonlarla birlerin aynı birlerden ortaya çıkışını görür ve sonsuz yüzlerden görünen ve gözlerden gören ve dillerden söyleyen ve kulaklardan dinleyen hesapsız renklere, resimlere bürünen? Ve aşıklar da aşk, maşuklarda nâz, güllerde koku, bülbüllerde figân olan bütün aynı “sır” olduğunu ve her ne varsa ise o sırdan meydana geldiğini görürler, cahiller ise bu sırdan tamamen mahrum ve çaresiz kalırlar.[18]

Beyit

Zâhirinde zâhir olan, bâtınımdır hemân.

Muktezâyı bâtınımdır, cümle ahvâlîm her ân,

İşte bu sırları “hüve”ye, batn-ul butûn ve künh-i lâ taayyün ve hüviyyet-i sâriye’de denir. Şimdi cenâb-ı hakkı “hüve” ismiyle zikr budur ve böyledir. Bu manayı hâl olarak ve zevk olarak bilen kişinin dili ister sussun, isterse başka söz konuşsun. Bu manaya vakıf olmayanların zikri ise hakikat ehlinin anlayışında boş söz sayılır.

Beyit

Her ne vâd gayb ve şehâdet ‘hüve’ den etmiştir zuhur,

Zâhir-u ve bâtın olan izhârı ‘hüve’ izmârı ‘hüve. (19)

el-Kahhâr

Kahhâr odur ki: haksız rablik davasında olanları helak eyleye. Rablik davası üç türdür; birincisi kapsamlıdır: firavunların nemrutların şeddatların ve emsallerinin ilahlık davaları gibi. İkincisi: ba’azıyyettedir, zalim olan idarecilerin, hâkimlerin, reislerin, fukaralara karşı kuvvet, şiddet, gurur baskıları gibi. Üçüncüsü de: bilgisizce inat eden, direnen gafillerdir ki, ben böyle ederim, şöyle yaparım der de sahte büyüklüğünden bir defa olsun “inşallah” demek istemezler. (20) İşte bu üç grubun hepsi kahrolmuşlardır. Davaları miktarınca bunların her birinin yok edilmeleri yüce Allah tarafından bir yaratılmışın elinden meydana geleceği kesindir. Esteizübillah وَلَنْ يَخْلُقَ اللهُ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا [Allah'ın kanununda asla bir değişiklik bulamazsın.]³⁴⁴

Beyit

Hakk teâla intikamın yine kul ile alır,

Bilmeyen ilm-i ledünnî ânı kul etti sanır.

Şimdi kahra layık olan kimse kendi nefsinde veya gayrında bu “kahr” sıfatının yansımalarının yaşayıp görerek aklını başına alırsa o vakit Hakk tealayı “Kâhhâr” ismi celili ile zidreden olmuş olur, isterse o kişinin “dili suskun gözü uyuyor” olmuş olsun.

[21]

el-Hayy

El-Hayy ismi celili hususi olarak, bütün ilimlerin ve akletmenin sahibi varlıkların yaratıcısı olan Cenâb-ı Hakk’ın mükemmel bir sıfatıdır. Allah teâla hazretleri bu ismiyle tüm eşyayı kabiliyetleri nispetinde bolluk bereket vermiş mükemmel gücüyle de nihayetsiz âlemler ve yaratılmışları açıkça ve gizlice zât, sıfat isim ve fiiliyle ilmen sarmış kaplamış “suyun buzu” kaplaması gibi. Ciddi olarak düşün.

Şimdi Cenâb-ı Hakk zâtında nice mutlak ise her bir sıfat ve fiillerinde de öylece mutlaktır. Onun için bu mevcûdâtın her şeyi Cenâb-ı Hakk’ın emrine boyun eğen [22]

³⁴⁴ Fetih 48/23.

hükmüne mecbur ve zikriyle meşgullerdir. Esteizübillahi teala [hiçbir şey yoktur ki ona hamdederek onu noksan sıfatlardan tenzih etmesin, yalnız siz, onların tesbih edişlerini anlayamazsınız.]³⁴⁵ zira tüm yaratılanlar ilim için yaratılmışlardır. Eğer ki bu mahlûkattan bir zerre dahi hakkı sonsuza dek bilmek yeteneğine sahip olmasaydı elbette yaratılmazdı. Bu halde her yaratılan eşyanın hakikatini zevken bilmesi bile fakat “ala meratibihim” derecesine Cenâb-ı Hakkı ilmen bilendir.

Şimdi halkı hakta görmüş olan ulvi kişiler Cenâb-ı Allah’ı “el-Hayy” ismiyle zikreden olmuş olurlar.

el-Azîm

Büyüklik manasınadır ve mutlak büyüklük Cenâb-ı Allah’a mahsustur. Halka bundan hisse [23] ancak her şeyde her mevcûd da Cenâb-ı Hakk’ın büyüklüğünü etraflıca düşünüp ve görmek “el-Azîm” ismiyle zikreden olmaktır ve bu müşahedenin yolu Cenâb-ı Hakk’ın mükemmel gücünü ve büyük saltanatını olgun insanda görmüş olmaktır. Şimdi ulu ismin görüldüğü yer, büyük kürsü olan göktür.ve Cenâb-ı Hakk’ın büyüklüğü arşın büyüklüğünden bilindi. Ey ârif bunu bildiysen elbette kabul edersin ki her ne kadar varlık varsa her birisi başka başka birer gök ve kürsi ve yedi kat yer ve göktür ve hepsinden düşük olduğu düşünülen bir zerrenin görünen tarafı zerre fakat görünmeyen tarafı Allah’ın kudret ve saltanatının görüldüğü makam olan arş-ı azimdir ve Hak Teâlâ’nın nice [24] hikmet ve kudretleri bir zerrenin içinde mevcuttur ve Hak Teala’nın büyük arşına(ında) tecellisi [arşta görünmesi] ne ise bir parçasına da tecelli(si görünmesi) ve yönelmesi de odur. Görmez misin, düşünmez misin, insanın kalbinde Allah’ın kulun kalbinde tecelli ettiği görüldüğü “siyah nokta” ya ki içinde sınırı olmayan genişlik ve büyüklüğün her köşesinde arşın göğün, güneşin ve nice yüzbinlerce yıldızların vücûdları bile belirmez. Ey ârif! haberin olsun ki, her varlığın içi yani kalbinin genişliği böyledir fakat bu sır bazısında hareket halinde ve bazısında bil kuvve (potansiyel) dir. Ancak olgun insan kesinlikle yaşayarak bu sırra erişmiştir.

[25] Şimdi her varlık Cenâb-ı Hakk’ı bilip noksanlıktan uzak olduğunu ve onun tek ilah olduğunu zikretmesi o arş [gök] misali olan gönül iledir, yoksa zerrenin ne haddi vardır ki Cenâb-ı Allah’ın büyüklüğünü anlayabilsin. Hakk’ın büyüklüğünü yine hakk bilir. Bunu ciddi olarak düşün.

³⁴⁵ İsra 17/44.

Beyitler

Ne haddi var bu hâkin nice tevhîd-i hüdâ söyler,

Ne mümkündür ki şems-i zerre medheyler senâ söyler,

O ârif kim harîmî lî meallâh mahremi olmuş,

Sözü arş üzre söyler gerçi ol fevka söyler.

Ey insan bu noktanın tetkikine gücün yetiyorsa “el-Azîm” isminin zikrine layıksın ve illa [26] senin gafletin Cenâb-ı Hakk'ın büyüklüğüne zarar ve noksana sebep olamaz.

Şimdi bu varlıkların her birinin “kalıcı” diğeri “geçici” olmak üzere iki yüzü vardır. Kalıcı yüzüne “Hakk” ve geçici yüzüne” halk” denir. Esteizü billah **كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ** Allah'tan başka her şey yok olacaktır]³⁴⁶ bu gerçeğe işarettir. Onun için bu eşyayı mükemmel görüş ile seyreden her bilgine malumdur ki: tüm eşyanın aslı “sabit” ve esasa ait olmayanı (ise) değişme ve başkalaşmaya uğrar. Fakat gizliden açığa gelen herhangi bir zerre dahi yok olmaya ve artmaya mahkûm değildir. Meselâ insan, hayvan, nebât, madenler varlığı hissedilmeyecek şekilde her an ve her nefes [27] yenilenmeyle ve değişmeyle dinç hayata ulaşırlar. Zira keşif ehli her on iki senede bir defa azar azar olmak üzere gıda ve hava vasıtasıyla herhangi bir vücûdun kan, et, damar, siniri tamamen değişmekte ve ilk gıdadan meydana gelen vücûd yavaş yavaş “ikinci vücûda” her şeyi sanatlı bir şekilde yaratan Allah ve son gıda onun yerine vücûd bağlar. İşte bu yenilenme sebebiyle altmış yaşına varan bir insan hayatında beş defa arzın üstünde mevcûd olan “altın” madenin otuz altı bin gümüşün on sekiz bin senede bir defa değiştiği halde hiçbir şeyin hakikatine gizli zarar gelmediği gibi esteizübillah **بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ** [Doğrusu onlar, yeniden yaratılış konusunda şüphe içindedirler]³⁴⁷ bu hikmete işarettir. [28]

Beyit

Teceddüd üzredir ecsâm tahayyür üzredir ekvân,

Eğer insân eğer hayvân bu feyz ile durur her ân.

³⁴⁶ Kasas 28/88.

³⁴⁷ Kaf 15/50.

İşte her an bütünü parçaya bağlılığı yani Allah'ın nimetlerinin vücûd makinasına uğrayıp geçmesi dolayısıyla bize yeni geçici vücûd bağısladığı halde aynı insanın hakikati ve hakka sunulan yönü sürekli daim ve sonsuzdur. Zira hayat her an yenilenmeye, cisimler değişime bağlıdır. Demirin, hava, suyun toprak, havanın su olması gibi.

Ey irfan sahibi! yüzünü kalıcı olana döndür, daima [29] ruhun ferahlığı ile, hakikatle meşgul olmaya çalış. Bir dereeden yüzbinlerce sene bir su hareket etse, o derenin varlığına asla eksiklik yani noksanlık olmaz. Ey insan! Senin de vücûdundan binlerce dirhem et ve kan gelip gittiği halde kesinlikle gerçek varlığında hiçbir noksan sonradan ortaya çıkmamaktadır. İşte bunun gibi topraktan olan bedeninin bütün ortadan kalksa yine varlığın kalıcıdır.

Ey irfan sahibi! Kendini bu görüşten bir an olsun ayırma ki: Hakkı daîmâ “el-Hayy” ulu ismiyle zikreden olasın ve illâ gafil kalır isen yolun çıkılması çok dik bir yere gider, çok değerli ömrün nefsî olur. [30]

el-Vâhid

El-Vâhid Hakk'ın zâtından ibârettir. Cenâb-ı Hakk'ın tüm sıfatı, isimlerinin çokluğu zâtının bir olmasına engel değildir. Mesela: padişaha deseler ki bütün asker ile Bağdat'ı almış, padişahın padişahlığına, asker onun emriyle ve hükmüyle Bağdat'ı almasına mâni ve ters değildir. Bunun gibi şu yazıyı ben yazdım, o sözü ağızla söyledim demek vucûdun genelini kapsadığı için bu Vahidiyyet' tir. Bununla beraber ³⁴⁸[برضاك من سخطك] [31] [أعود] [Hoşnutsuzluğundan rızana sığınırım] demek de yine vâhidiyyet' tir.

Şimdi Cenâb-ı Hakk' ın birçok isimleri ve sıfatlarının hepsini görmüş olan kimse Cenâb-ı Hakk'ı “el- Vahid” ismiyle zikretmiş olur. Bu hakikate ve bu manaya vâkıf olmayan kimselerin zikirleri faydasızdır. Bal-bal demekle bal diyenin ağzı tatlanmadığı gibi ilimsiz sözlerden de hakikat manası ve gönül zevki meydana gelmez. Çünkü sözden kastedilen şey özdür. Onun için Habib-i Ekrem Efendimiz ^{أمْرَتْ بِالْعِلْمِ ثُمَّ} ^{بِالْقَوْلِ ثُمَّ بِالْعَمَلِ} hadis-i şerifi ile bize kalp ilimlerini düzgün konuşmayı halis amelleri öğretmiş Allah'ın gizli ilimlerinin hikmetlerini lütuf ile duyurmuştur.[32]

³⁴⁸ Müslim, Salât, 222.

el Kayyûm

Kayyum ona denir ki zâtıyla sâbit ve kuvvetleriyle mevcut olan yok olmaktan uzak olandır.

Mutlak Kayyumiyyet Cenâb-ı Hakk'a özel ve ona dönücüdür. Lakin bu mevcûdât ve yaratılardan hiçbir şey yoktur ki onda kayyumiyyet sıfatından bir hisse bulunmaya. Zira tüm âlemler ve eşya ve isimler Cenâb-ı Hakk'ın kayyûmiyyet sıfatıyla mevcuttur. Cenâb-ı Hakk büyük arşında gösterdiği kudret ve büyüklüğünü, bir parçasında dahi ortaya çıkarmıştır. Güçlü ve olgun o kimseye denir ki hafif ve hoş esen kokular ile dolu olan bu kâinattan hakikat kokusu alabilsin. Ey irfan sahibi! Âlemde mevcûd olan âdemde de tamamen [33] mevcuttur. Onun için hakikati gören şerefli kişiler eşyadaki daimiliğe zevken şahitlerdir. Şimdi tüm mevcûdâtta Cenâb-ı Hakk'ın her şeyi her an ayakta tutmasını hakkıyla gören kimse Cenâb-ı Hakk'ı mükemmel daimiliği ile zikretmiş olur. İsterse o kimsenin dili susmuş olsun, gözleri uyumuş olsun.

es-Samed

Samediyet odur ki: tüm ihtiyaçların ona yönelmesi her bir işte ona dönmesidir. Şimdi “samediyet” mutlak Cenâb-ı Hakk'ın mükemmel sıfatı olduğundandır ki, tüm mevcûdât bir uğurdan samediyete mazhar olup hiçbir şeyde zerre kadar [34] noksan, fazla ve tekrar yoktur. Bu mevcûdâtın hepsi bir vücûd ve değerli ve değersiz olduğu kabul edilen tüm yaratılanlar birbirinin uzvu ve birbirine muhtaçtır. Onun için cisim ruha, rûh cisme, sert yumuşağa, yumuşak serte, bağlı bulunduğu gibi insanlarda cansız varlıklara, bitkilere, hayvanata ve aynı türü olan insanlığa tamamen bağlı şiddetli ihtiyaç ile muhtaçtır.

Beyit

Görme birden gayrı isbât-ı ilâhi böyledir,

Geç ikilikten şuhûdât-ı ilâhî böyledir.

Cüz'ü ve kül yek diğerinden eyler istimdâd-ı dâd,

Şeyve-i ahkâm-u âdât-ı ilâhî böyledir.

[35] Ey insan! Her şeyden yüce, yüksek şan ve şeref sahibi olan büyük peygamberlerdir ki, hakkı halka bildirmek hususunda tüm halk zaman zaman onlara şiddetle muhtaçlardır. Bunun gibi; dünya dahi hepsinden değersiz düşünüldüğü halde büyük peygamber efendilerimiz bile o değersiz ihtiyacı göstermiş ve ölmeyecek kadar

yiyecek, dünya ihtiyacı için kendilerini ücrete vermiş ve bu suretle halka şunu bildirmişlerdir ki: tüm eşyanın bir yüzü tamamen hakka dönük olup bu bakımdan da bütün ihtiyaçların özellikle Cenâb-ı Hakk'a dönük olup arada kesinlikle çabalamak yoktur. Esteîzubillah اللهُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَتَمَّ وَجْهُ اللهُ [36] [Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zâtı) oradadır.]³⁴⁹ âyet-i kerimesi bu hakikatin şâhididir. İşte bu sırra ulaşmakla her yönden Cenâb-ı Hakk'ı görmek ve tam fakirliğe erip فهو اللهُ [her şey ondan] mertebesine ulaşanlar olgunluk dercesine vâsıl olanlardır. Şimdi bu güzelliğe ulaşan kimse Cenâb-ı Hakk'ı “es-samed” ismi celili ile zikretmiş olur.

Beyit

Zât-ı vâhid bir tecelli eylemiş bu âleme,

Müfredât olup mürekkep hem mürekkep müfredât,

Sanma kim müfret mürekkebe başka-başka şey durur,

Çün deniz birdir ve lâkin bî hisabdır katarât.

el-ehad

El- ehad: tüm isim tamlamaları ve varsayımların düşmesi ve çok [37] isimleri ve sıfatı yok saymak üzere hakk'ın zâtından ibarettir. Zira ehadiyyet isimden, vasıftan uzak olan kusursuzluk makamıdır. Bu makamda ortaya çıkmadan-belirmeden-ve çokluktan söz edilemez. Meselâ “*padişah Bağdat'ı almış*” dersin fakat askeri anmaz ve düşünmezsin ve bu “*kitabı yazdım*” dersin fakat” *aklım düşündü, gözüüm gördü, elim yazdı*” denmez ve düşünmezsin. İşte bunların hepsi birlik itibariyle ehadiyyet'tir ve Habib-i Ekrem Efendimizin اَعُوذُ بِكَ مِنْكَ [Senden Sana sığınırım] buyurması yine özellikle ehadiyyeti ümmetlerine öğretmesidir. Şimdi Cenâb-ı Hakk'ın ehadiyyeti'ne irfan sahibi olan saygıdeğer mükemmel insan ki ona mananın sultanı derler. [38] İşte o yüce kişi bu yerlere, göklere, dağlara, sahralara, baktıkça onun gözünde hakkın varlığından başka hiçbir şey ortaya çıkmaz. Zira esteîzübillahi Teâla [O gün yer, başka bir yere, gökler de başka göklere dönüştürülür ve insanlar bir ve her şeyin üzerinde yegâne hâkim olan Allah'ın huzuruna çıkarlar.]³⁵⁰ ayeti her an saygıdeğer mükemmel insanın görülen gözü olmuştur. Ey azizim, saygıdeğer yüce Allah dostları diyorlar ki

³⁴⁹ Bakara 2/115.

³⁵⁰ İbrahim 14/48.

işte bu makama Allah'tan başka bir şey görmeyenler dünya ve ahirette, cennet ve ateşler cennet kızı ve erkeğinden geçip hak ile “hû hû” olmuş gerçek aşka dalmış manevi zevki bulmuşlardır. Bu kişiler öyle bir acaip sır sahibidirler ki herkese görünürler fakat doğru yolu gösterme kabiliyetine sahip olan [39] temiz gönül sahiplerine görünürler. اللّٰهُمَّ بَيِّرْ لَنَا مُشَاهِدَةَ جَمَالِ أَوْلِيَاءِ اللَّهِ. ciddi bir şekilde düşün.

Şimdi bu halde yüceler yücesi zâtlar daima Cenâb-ı Hakk'ın bütün isimleriyle gizli ve açık hakkı zikredenlerdir. Fakat bu kişilerin akılları yenik dilleri lâl.

Beyit

Kimden istifsâr edem keyfiyyet-i aşkı aceb,
Ârif-u âgâhı serhoş vâkıf-ı esrâr mest,

Gazel

Halvetimden içeri geldi o dildâr-ı seher,
Geldiğimden dedi nâ mahreme sen verme haber.
Dedim ey dost nice senden eser bulmak olur.
Dedi çün kalmayâ âlemde vücûdundan eser,
Dedim ey nûr sana bakmak olur mu mümkün,
Dedi mümkündür olursam sana ben nûr-i basar,
Dedim ey yâr sana ermek olur mu dediğim,
Bana vâsıldır o kim tenden eder câna sefer,
Dedim ey cân bulunur mu sana âlemde nişân,
Dedi var sûret-i mânâda sana eyle nazar.
Dedim ey aşk nesin ben neyim ve âlem ne?
Dedi ben dâneyim ve sen semer ve kevn şecer.

Dedim ey mehr gönül veçhi nedendir rûşen.
Dedi ey “hakkı” bana oldumukâbil bu kamer.³⁵¹

³⁵¹ Sayfanın kenarında (*Mârifetnâme* sahibi olan zâtındır) notu ile şiir Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerine isnad edilmiştir. Ayrıca Bkz. TBMM Kütüphanesi 73-3861, Dîvân-ı İbrahim Hakkı Erzurûmî, s. 76.

SONUÇ

Mehmet Sâlih Efendi, ilme düşkünlüğü, öğrenci yetiştirmeye olan meyli, milli mücadelede ortaya koymuş olduğu vatansever, fedakâr ve cömert tavrı, birinci mecliste milletvekilliği ve burada yapmış olduğu konuşmaları, vermiş olduğu kanun teklifleri, toplumsal sorunları çözmek üzere ortaya koymuş olduğu çözüm önerileri ile inandığı değerleri cesurca her zaman ve her yerde savunmuş mücadelecî bir müslüman profili ortaya koymuştur. Mehmet Sâlih Efendi, fikirlerini ifade etmek gayesiyle gazete ve dergilerde birçok yazı kaleme almıştır. Bu yazılarında özellikle dînî ve toplumsal konuları merkeze almış, özellikle ehl-i Beyit fikrini savunmuş ve bu yüzden Alevilik suçlaması ile karşı karşıya kalmış ve bu suçlamayı da kesinlikle reddetmiştir. Mehmet Sâlih Efendi'nin gazete ve dergilerde yazmış olduğu yazılar dışında birçok kitabı da mevcuttur. Kaleme almış olduğu eserler, daha çok toplumun ahlâkî yönden gelişimini hedefleyen eserlerdir. Eserlerini ve yazılarını incelediğimizde ise Kur'an ve Sünnet ekseninde irfan geleneğinden beslenen ve bu alanda küçük ama öz eserler vermiştir. Mehmet Sâlih Efendi'nin düşünce yapısının temelinde vahdet-i vücûd fikrinin olduğunu ve bu fikrin savunucusu olduğunu ifade edebiliriz. Özellikle "*Dervîşâne Tevhîd Risalesi*" adlı eserini merkeze alarak yapmış olduğumuz bu çalışmada "vahdet-i vücûd" kavramını izah etmeye çalıştığımızı görmekteyiz. Mehmet Sâlih Efendi, gençlik yıllarında Haşîizade Şeyh Ali Rıza'dan (Hacı Haşıl) seyr-u süluk eğitimi almış, hocasının vefat etmesi üzerine icazet alamamıştır. Daha sonra ki yıllarda ise tekke ve zâviyelerin kapatılması işi daha da zorlaştırmıştır. Fakat tasavvuf ile gönül bağıni hiç bırakmayan Sâlih Efendi, yazmış olduğu kitapların bazılarında kullanmış olduğu "kadirî" mahlası nedeniyle kendisine dava açılmıştır. Ayrıca yazmış olduğu eserler arasında tasavvufî eserlerde mevcuttur. Bunların yanında ömrünün son dönemlerinde ise Melâmî Şeyhlerinden Ahmet Sâfî Efendi'nin yerine geçirdiği, Erzurumlu Kantarcı ismiyle bilinen Rıfat Baba'dan Melâmîlik neşvesi almıştır. Ayrıca Âmâ Osman Kemâli, Şemsettin Yeşil, Hazmî Efendi gibi sûfiler ile sık sık görüşmesi ve İstanbul Fatih'te bulunan Tahirağa Tekkesi'nin son müdavimleri arasında gösterilmesinden dolayı ayrıca icazetinin olmadığını işaret eden bulgulardan hareketle kendisinin klasik anlamda icazetli olmadığını fakat "dervîşâne" bir hayat yaşadığını ve "kadirî" tarikatine mensup olduğunu ifade edebiliriz.

LÜGATÇE

Âdât-ı ilâhî: Cenâb-ı Hakk'ın kâinata koyduğu, devam eden kanunların tamamı; İlâhî âdetler ve kanunların toplamı.

Âdemiyyet: İnsanlık. Namuslu bir insana yakışır hâl ve tavır

Âgâh: Haberdar, uyanık. Gaflette olmayan, kalben Allahü teâlâ ile berâber olan.

Ahvâl: Haller. Vaziyetler. Oluşlar.

Alâ merâtibihim: Rütbelerine ve derecelerine göre

Ale't-tedric: Azar azar.

Âlem-i Ceberût: Ceberût âleminde tam bir cebir hali hüküm sürer. Burada Hak, halk için neyi irade ve takdir etmişse o olur. Bu âlemde insan iradesinden eser yoktur.

Âlem-i Lâhût: Tasavvufta genel olarak bilinmeyen mânevi âleme lâhût âlemi; insanlarla ilgili madde âlemine de nâsût âlemi denir.

Âlem-i Melekût: Ruhlara ve nefislere mahsus gayb âlemi

Âlem-i Şehâdet: Duyularla idrak edilen âlem

Âlî: Yüce

Alîm: Gizli, açık geçmiş, gelecek ve her şeyi bilen. İlmi sınırsız ve kesintisiz olan. Yüce Allah'ın sıfatı.

Âlim: İleri seviyede bir bilgi birikimine ulaşmış kimse.

Âmâl-i hâlisâ: Saf, temiz ameller.

Ânınçün: Onun için

Ârifâne: Ârife yakışır surette. Bilene yakışır şekilde. İrfan sahibi olarak

Âriyet: Kullanıp geri vermek üzere, emanet.

Arş-ı azîm: Allah'ın büyüklük ve yüceliğinin ve herşeyi kuşatan sınırsız egemenliğinin tecelli ettiği yer.

Ashâb-ı kirâm: Yüksek şeref sahibi Sahabeler; Peygamberimizi (a.s.m.) dünya gözüyle görüp onun yolundan gidenler.

Aşk-ı hakiki: Gerçek sevgi.

Avâlim: Âlemler

Âyende: Gelen, geçici.

Azamet: Büyüklük, Yücelik.

Bahr: Deniz

Basiret: İleri görüş, kuvvetli sezgi. Hakikati kalbiyle hissedip anlama.

Basîret-i kâmile: Eksiksiz bir surette hakikati kalbiyle hissedip anlama.

Bâtın: İç, iç yüzü, gizli, sır.

Batnu'l-butûn: En derin içyüzü

Bednâm: Kötü tanınmış, adı kötüye çıkmış olan

Bî hisâb: Hesapsız.

Bî hudûd: Sınızsız

Bî nihaye: Sonsuz

Bî't-tedric: Yavaş yavaş. Merhale merhale

Bîgâne: Alâkasız, ilgisiz.

Bil kuvve: Potansiyel; yetenek ve kabiliyet halinde

Bilfiil: Gerçekten, yaparak, katılarak, bizzât

Câmi-i kemâlât: Bütün faziletleri, iyilikleri, güzellikleri biraraya toplayan.

Cebir: Zorlamak

Cehâlet: Bilmezlik, nâdanlık, ilimden ve her nevi müsbet mâlûmatdan habersiz olma. Cahillik.

Cemâdât: Cansız varlıklar.

Cemî-i sıfât: Vasıf ve özelliklerin tamamı

Cezbe: Allah sevgisiyle kendinden geçme hâli.

Cihât-ı sitt: Yedi cihet (Sağ, Sol, Ön, Arka, vb.)

Çeşm-i istikbal bînî: Gelecek zamanı, istikbâli gören göz. Kuvve-i kudsiye ve ferâset ve basiretle ileriye bilen nazar.

Dehr: Zaman, çok uzun zaman, ebedi.

Delâlet: Delil olmak. Yol göstermek. Kılavuzluk. Doğru yolu bulmakta insanlara yardım etmek.

Dildâr: Gönül tutan, sevgili.

Ebyât: Beyitler

Ecsâm: Cisimler, bedenler.

Ednâ: Pek aşağı, en alçak. Pek az, pek cüz'i.

Ehl-i hevâ: Nefsine uyan, nefsinin arzu ve istekleri peşinde koşan.

Ehlullâh-i kirâm: Allah'a itaat edip, O'nun sevgisi ile O'na yaklaşmış olan Veli. Allah'ın sevgisine mazhar olan Evliya.

Ekvân: Âlemler. Mahluklar. Varlıklar. Oluşlar.

Elfâz: Lafızlar. Sözler. Lügatlar.

el-Hayy: Daima diri olan, her şeye hayat ve can veren, sonsuz, sınırsız bir hayatın sahibi olan, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten, gerçek hayat sahibi olan

Enbiyâ-yı ızâm: Büyük evliya.

Esmâ-i İlâhiyye: Allah'ın isimleri

Esrâr-ı hüdâ: Cenâb-ı Hakk'ın takdirindeki sınırlar ve hikmetler

Evliyâ-yı kirâm: Allah'ın şerefli veli kulları.

Fenâ: Yok olma, yokluk. "Beka"nın zıddı. (Tasavvufta maddî varlıktan sıyrılıp hakka ulaşma).

Feres: At, kısrak.

Fermân-ı nebeviyye: Peygamber Efendimize (a.s.m.) ait emir ve buyruk.

Fesâhat-i lisâniyye: Konuşması açık ve düzgün

Feyz-i hayât: Hayatın bereketi (Yaşama sevinci)

Figân: Feryat etme, ah çekme

Gâfil: Dikkatsiz, iyi düşünmeyen, uyanık olmayan. Haberi olmayan, ihtiyatsız, başına geleceği önceden düşünmeyen. Allah'ı unutan. Kendi gayr-ı meşru zevkine dalan.

Gaflet: Umursamazlık; âhirete, Allah'ın emir ve yasaklarına duyarsız kalma hali.

Gaybü'l-gayb: Kalbde olmayan şey. Hiç ortada eseri, varlığının, geleceğinin izi ve nişanı olmayan. Gaybın gaybı olan. Gizlinin de gizlisi

Gılman: Allah Teâlâ'nın Cennettekilere hizmet için nurdan yarattığı hizmetçiler.

Habîb-i Ekrem: Lütuf ve cömertliği çok olan sevgili (Peygamberimiz sav).

Hakâyık-ı eşyâ: Varlıkların hakikatleri, asıl mahiyetleri ve hüviyetleri.

el-Halîm: Kullarının isyânını, emirlerine uymayışını görüp bildiği halde onları şiddetle cezâlandırmayıp yumuşak davranan

Hamâkat: Ahmaklık. Budalalık. Bönlük. Anlayışsızlık.

Harîm: Herkesin giremeyeceği, dokunmıyacağı şey. Haram dairesi.

Hâssa: İnsanın kendisine tahsis ettiği şey. Bir şeyde bulunup başkasında bulunmayan şey. Bir şeye mahsus kuvvet. Te'sir. Menfaat.

Hayat-ı zindegî: Hakk'ın kulunu kabul edip, ona, derece derece ebedî olarak sürecek şekilde yönelmesi.

Hazarât: Hazretler, efendiler.

Hevâ: İstek. Nefsin isteği. Düşkünlük. Gelip geçici olan heves. Nefsin zararlı ve günah olan arzuları.

Hikem-i ledünniye: Sır dolu, ilâhî hikmetler

Hisse-i turâb: Toprağın hissesi

Hûrî: Ahu gözlüler. Gözlerinin akı karasından çok olan, pek güzel ve güzellikleri târif ve tavsif edilemeyecek derecede güzel olan Cennet kızları.

İbtidâ: Başlangıç

İdrâk-ı tâm: Bir şeyi tam manasıyla anlamak

İhâta: Çevresini sarma, kuşatma, çevreleme.

İlm-i kül: Her şeyin bilgisi

İlm-i ledünnî: Gaybî ilim ve ilahî esrarı kavrama

İns: İnsan

İnsan-ı kâmil: Mükemmel/yetkin insan

İntihâ: Son, nihayet, uç

Îrâs: Sebeeb olmak, vermek. Vâris kılmak, miras bırakmak, miras yemek.

Îrfan: Bilmek, anlayış, tecrübe ve zekâdan ileri gelen zihnî kemal.

İsm-i âzâm: Allah Teâlâ'nın en yüce ismi.

İstibdât: Zulüm ve tahakküm. İdaresi altındakilerin istemediği şeyleri yalnız kendi keyfine göre zorla ve zulümle yaptırmaya çalışmak. Kanun ve nizamlara bağlı olmayarak, çok defa da kanun namına kanunsuzluk yaparak, keyfi hükmünü icra ettirmek.

İstihkâk: Kazanılan şey, hak edilen.

Katarât: Katreler, su damlaları.

Kayyûmiyyet: Allah'ın daimî mevcudiyeti ve herşeyi her an ayakta tutması.

Kemâl: Kâmillik, olgunluk. Olgunlaşma. Erginlik. Bütün güzel sıfatlarla muttasıf olmak. Fazilet.

Kemâlât: Faziletler, olgunluklar, insanın bilgi ve güzel ahlâkça tam ve olgun olması.

Kerîm: Her şeyin iyisi, faydalısı. Kerem ile muttasıf olan, ihsan ve inayet sâhibi. Şerefli ve izzetli. Muhterem, cömert, müsamahakâr.

Kesîf: Koyu. Çok sık ve sert. Şeffaf olmayan.

Kesret-i esmâ: İsimlerin çoğu

Kudret-i kâmile: Allah'ın mükemmel güç ve iktidarı.

Küh-ü lâ teayyün: Bir şeyin iç yüzünün belirsizliği

Kürsî: Allâh'ın kudret ve azameti

Lafzâtullâh: “Allah” Lafzı

Laklaka-i lisâniyye: Boş ve mânasız söz.

Lâl: Konuşamaz hale gelmek

Lâşe: Leş

Latîf: Nazik ve merhametli davranmak, iyi muamele etmek

Lisân-ı sâkıt: Dilin konuşmaması hali

Mahlûk: Allah tarafından yaratılmış, yok iken var edilmiş

Mahv: Kulun beşerî zaafından kurtulup bütün iş ve davranışlarında Allah'ın küllî irâdesine teslim olması durumu

Makhûr: Kahredilmiş. Mahvedilmiş. Bozguna uğratılmış. Mağlup. Mahkûm. Allah Teâlâ'nın gazabına uğramış. Yenilmiş. Hakaret görmüş.

Mâşuk: Âşık olunan. Sevilen.

Matlûb: İstenilen, matlub, taleb edilmiş, istenilmiş

Mazhar: Sahib olma, nâil olma. Şereflenme.

Mazhariyyet: Mazhar ve nâil olma. Elde etme. Muvaffakiyet.

Meâdinîn: Madenler

Mecîd: Allahü teâlânın Esmâ-i hüsnâsından (güzel isimlerinden). Büyüklüğü, yüceliği ve işlerinin güzelliği ile tanınan, övülen.

Mecmû': Bütün, hepsi. Topluca. Yığılmış. Cem' olunmuş. Bir araya getirilmiş şey.

Merbut: Bağlı. Rabtedilmiş. Mensub. Ekli. Ulaşmış, bitişmiş, bitişik.

Mevcûdât: Var olan her şey. Kâinat. Yaratılmış şeyler.

Muhtâcun ileyh: Kendisine muhtaç olunan

Muktezây-ı bâtın: İşin iç yüzünün gerektirdiği hal

Muvahhid: Allahü teâlâdan başka bir şey görmeyen, kendini ve başkalarını unutan

Müberrâ: Beri. Müstesnâ. Fenalıktan uzak kalmış. Münezzeh. Temiz. Noksansız.

Müfavvaz: Yapılması ısmarlanmış.

Müfredât: Bir bütünü meydana getiren şeylerin her biri.

Mükâşifîn: Keşifçiler

Münâfi: Zıt, uymaz, aksi, aykırı. Mugayir ve muhalif olan.

Münezzeh: Tenzih edilmiş, temiz, arı, noksanlıklardan uzak.

Münhasır: Yalnız bir kimseye veya bir şeye mahsus olan

Münkâd: İnkıyâd eden, boyun eğen, muti olan, itaat eden.

Mürekkeb: İki veya daha çok şeyin karışmasından meydana gelen, bileşik.

Müsâvî: Birbirine denk olmak, aynı seviyede olmak. Denk, aynı derecede.

Müstecmi': Toplayan, cemedan

Müşâhid: Gören, seyreden. Görmekle tetkik eden. Şahid olan

Müşrik: Allah Teâlâ'ya şirk (ortak) koşan. Allah Teâlâ'yı mâbûd bildiği hâlde put veya benzeri şeyleri de ilâh, tanrı edinen.

Mütâlaa: Bir mes'ele hakkında bilgi edinmek için tetkikatta bulunma, okuma, okuma ile meşguliyet.

Mütefâvit: Birbirinden farklı, çeşitli. Zamanca birbirinden ayrı.

Mütefekkir: Düşünen, derin mes'eleleri düşünen. Tefekkür ve teemmül edici olan.

Mütehasıl: Husule gelen, hasıl olan, vücut bulan, meydana gelen.

Mütenebbih: Uyanmış, tenbih ile uyarılmış olan. Bir şeyden ders alıp aklını başına toplayan.

Nâdanlık: Cahillik. Hödüklük.

Nâim: Uyuyan, uykuda olan.

Nâs: İnsanlar

Nevi: Tür, çeşit.

Nihân: Gizli, saklı. Bulunmayan. Mevcut olmayan

Nîmet-i ilâhiyye: Allah Teâlâ'nın kullarına yaptığı iyilik, ihsan, rızık.

Nîran: Nurlar, ziyalar. Ateşler, nârlar.

Nîşân: Nişan. Alâmet. İşaret.

Nokta-i süveydâ: Kalbin küçücük siyah noktası

Nûr-i basar: Gözün nuru

Pâk: Temiz

Rahîm: Rahmet edici, merhamet eyleyen.

Rahmân: Bütün yaratıklara rızıklarını veren, her an bütün mahlukat hakkında hayır ve rahmet irade buyuran, bütün mahlukatına sayısız nimetler veren.

Rubûbiyyet: Cenâb-ı Hakk'ın her zaman her yerde her mahluka, muhtaç olduğu şeyleri vermesi, terbiye ve tedbir etmesi ve mâlikiyeti ve besleyiciliği keyfiyeti.

Rûh-u revân: Ruhun zuhûru. Ruhun ferahlığı. Ruhun akışı.

Sâlik-i Hak: Hak yoluna giren.

Saltanat-ı uzmâ: En büyük saltanat, egemenlik.

Samediyet: Allah'ın hiçbir şeye muhtaç olmayıp herşeyin Kendisine muhtaç olması.

Seyyid-i âlem: Peygamberimiz Hz. Muhammed'in (sav) nâmları. Bütün âlemin kendisi ile şeref bulduğu, iftihar ettiği Hz. Muhammed (sav).

Sırr-ı acîb: Acayip, hayret veren sır.

Sirâyet: Yayılmak, yaygın duruma gelip etkisi altına almak

Sultân-ı Enbiyâ: Peygamberlerin Sultanı Hz. Muhammed.

Şâh-ı velâyet: Bütün velilerin pîri olan Hz. Ali Efendimiz (r.a).

Şâmil: Çevreleyen, içine alan, ihtivâ eden, kaplayan.

Şeddât: Şiddet uygulamak suretiyle zorbalık yapanlar.

Taayyünât: Meydana çıkmalar. Belli olmalar. Belli başlı adam sırasına geçmeler.

Tagayyür: Değişmek. Başkalaşmak.

Tahayyür: Beğenip seçmek, muhayyer olmak.

Tahte'l-arz: Yer altı.

Tâlim: Eğitim, öğretim.

Târî: Karanlık, meçhul.

Tarîk-i evliya: Velilerin yolu

Tasavvur: Bir şeyi zihinde şekillendirmek. Tasarlamak.

Tebdîl: Değiştirmek. Tağyir etmek. Bir şeyi başka bir hâle veya şeye değiştirmek.

Tebeddül: Başkalaşmak. Değişmek.

Teceddüd: Tazelenme. Yenilenme.

Tehfîl: "Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur" mânâsındaki "lâ ilâhe illallah" sözünü söylemek.

Tekessürât: Çoğalmalar

Temerrüd: Yapılması gereken bir şeyi yapmakta kasten geciktirme.

Teveccüh: Bir şeye doğru yönelme, bir tarafa dönme. Çevrilme.

Vahdet: Birlik

Vâkıf-ı esrâr: Sırlara vakıf olmak

Vücûd-ı bâki: Varlığı sonsuz.

Vüs'at: Genişlik.

Zâhid: Takvâ sahibi olan; nefsî isteklerden uzak kalan.

Zâkir: Zikreden, Allah'ı anan.

Zât: Kendi. Öz, asıl.

Zât-ı vâhid: Bir ve tek olan Zât, Allah.

Ziyâ: Aydınlık, ışık.

KAYNAKÇA

- Akakuş, Recep. “Hasan Akkuş” Mad, *DİA*, II, 275, TDV yayınları, 1989.
- Altınay, Nurettin. “*Edebi İçtimai-Ahlâki Edebî Hayat Hâl Bilgisi*”, (İstanbul: Bakış
- Aslan, A. Canan. “*Hoca Raif Dinç Efendi*”, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2003), 56.
- Aşkar, Mustafa. “Son Dönem Tekke Mecmualarından Yeşilzâde Mehmed Sâlih Efendi'nin Rehber-i Tekâyası”, *Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 3, Nisan 2000, 129-164.
- Bal, Halil. "Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler" *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları* 0 / 5 (Aralık 2012): 25.
- Topaloğlu, Bekir. “Kahhâr” Mad., *DİA*, XXIV, 169-170, TDV Yayınları 2001.
-, “Kayyûm” Mad., *DİA*, XXV, 108, TDV Yayınları, 2002.
- Beyazıt Kütüphanesi Arap Harfli Yazmalar Kataloğu, 8199, 44 yaprak
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Ashab-ı Kiram Hakkında Müslümanların Nezih İtikatları, Hazret-i Muaviye Hakkındaki Suallere Cevaplar*, (İstanbul: Bilmen Yayınevi. 1967).
- Bozkurt, Celil. “Millî Mücadele Döneminde Muhittin Baha Pars”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 56, (2015): 11-32.
- Büyük, Zeynep. “*Birinci ve İkinci Dönem (1920-1927) Tbbm Tutanaklarında Gündelik Hayat Tartışmaları*”, Ankara Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 104-106.
- Ceyhan, Semih. “Şemseddin Yeşil” Mad., *DİA*, XLIII, 491, TDV Yayınları, 2013.
- Çağrıçı, Mustafa. “Ahlâk” Mad., *DİA*, II, 10, TDV Yayınları, 1989.
- Çelik, İsa. “Tasavvufi gelenekte Hazarât-ı Hams veya Tenazzülât-ı Seb’a” *Tasavvuf Dergisi*, Ankara (2003): 159-184.
- Çöker. Fahri, *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM. 1. Dönem 1919-1923*. (İstanbul: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1994), 397.
- Demirel, Ahmet. *Birinci Mecliste Muhalefet*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 127.

- Derman, Uğur. "Hattat" mad., *DİA*, XVII, 493, TDV Yayınları, 1997.
- Ebû Abdîrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitabü'l-Ayn*, nşr. Abdullah Dervîş (Bağdat: Mektebetü'l-Hilâl, 1967), III, 365.
- Ebu'l-Fadl Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrerem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 2000), X, 86.
- Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlû'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-eḥâdîs 'alâ elsineti'n-nâs*, nşr. Ahmed el-Kalâş, (Beyrut: 1985), II, 132.
- Ebu Muhammed Kasım b. b. Harîrî, *Makamat* 2.baskı, (Çev. Sabri Sevsevil), (İstanbul: MEB Yayınları, 1991), 491.
- Ebü Nasr Abdullah b. Alî b. Muhammed es-Serrâc et-Tûsî, *el-Luma*, (Kahire, Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2009),438.
- Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab*, I-XV, (Beyrut: Dâr-u Sâdır, 1414).
- Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerḫi Şahîhi'l-Buḫârî*, (Kahire: 1986), XIII, 383.
- Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412), 82.
- Efendi, Mehmet Sâlih, "*İslamiyetin Zuhûru ve İstanbul'un Fütûhu*", Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, Şer'iyye, 1388/ 3, 113-117.
-, "Rehber-i Tekâya, Fatih Millet Kütüphanesi (A.E. Şry. 1338/2. 109-113.
-,"*Vahdet'i- Vücûd ve Mevcûd*", Ali Emîrî/Fatih Millet Kütüphanesi, Şry. 943, 51, nesih, müellif hattı, 1339, 1-5.
-, Rehber-i Tekâya, Fatih Millet Kütüphanesi (Şry. 1338/2. 3.
-, "*Müslüman Çocuklarına Din ve Ahlâk Bilgisi*" (İstanbul: Burhanettin Erenler, 1946).
- el-Kâşânî, Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Muhammed. *İştilâhâtü's-şüfiyye*, nşr. Abdülhalik Mahmûd, (Kahire: 1984), 80.

- Erzurumlu. Seyyit Muhammed Sâlih Kadirî, “*İlahi Mecmuası, Eski Türk Aşıkları Diliyle*”, (İstanbul: Bürhanettin Matbaası, 1942.)
- Erzurumlu. Yeşiloğlu M. Sâlih, “*Kıyametin Alâmetleri*”, (İstanbul: Tecelli Matbaası, 1946),
-, *Muhtasar Menâsiki Hac Risalesi*, (İstanbul: Tecelli Matbaası 1950). 18-19.
-, “*İlme, Ulamâya Açık Mektup*”, (İstanbul: Tecelli Matbaası, 1947), 12.
-, “*Varaka ile Gülşah*”, (İstanbul: Bozkurt Kitap ve Basımevi. 1944), 48.
-, “*Cenab-ı Hakkı İnkâr Edenlere Cevap*”, (İstanbul Fatih Ali Emiri Kütüphanesi, Şeriye, 1386, *Ruh ve Mevt İçinde*), 113-129.
-, “*İslam Dini Celilinde Zekât*” (İstanbul. Burhanettin Erenler, 1949).
-, “*Hayat-Memat Muammayı Ruh-Divan’ı Kübera*”, (İstanbul: Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 1945).
- Erzurumlu. Yeşiloğlu Muhammed Sâlih Kâdirî, “*Ashaba Hürmet, Sövenlere Lanet, Peygamber Buyruğu*”, (İstanbul: Adil Ceylan Basımevi, 1948), 1-8.
-, “*Yüz beş Hadis-i Şerifi Câmi Ahlâk-ı Âliyye ve Vezâif-i İslâmiyye*”, (İstanbul: Tecelli Matbaası, 1946), 3.
-, “*Hülâsa-i Nûr Mevlid-i Şerifin Velâdet-i Seniyye Bahrini Tahmis*”, (İstanbul: Koca Ragıp Paşa Ktp. 2742 /1, s. 10).
- Erzurumlu. Yeşilzâde Muhammed Sâlih Rahmi, *Tefsirli Mevlid, Yahud Mensur ve Manzum Tarihçe-i Nûr-u Cenâb-ı Muhammedî ve Velâdet-i Ahmedî*, (İstanbul: Burhaneddin Erenler Matbaası, 1944), 63.
- Erzurumlu. Yeşilzâde Muhammed Sâlih, “*Kerbela Mezalimi ve İman Figanı, Müminler Ağlar Münafıklar Güler*”, (İstanbul: Adil Ceylan Matbaası, 1950), 2-8.
- Gümüšoğlu. Dursun, Tosuner. Sevinç, “*Vahdet-i Vücûd ve Mevcûd*”, (İstanbul: Revak Kitabevi, 2013), numarasız 2.
- Gürlek. Dursun, *Kültür Dünyamızdan Manzaralar*, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2010 Akakuş. Recep, “*İnegöl Kuvây-ı Milliyesi*”, <https://www.gencgazete.net/kose-yazisi/inegol-kuvy-i-milliyesi-5707/>. [01.07.2020].)

Güvenç. Ahmet Özgür, “*Turgut Özakman’ın Şu Çılgın Türkler Romanındaki Erzurumlular*”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.1, S.13 (2009): 33-42.

<https://www.youtube.com/watch?v=6nUumNf4jpw>

İbn Arabî, *el-Fütûhât-ı Mekkiyye*, Beyrut, ts., II, 124-125.

İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin’in Romanı*, II, 278.

Kara. Mustafa, *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri* (İstanbul: Dergâh Yay, 2010, s.268).

....., “Tekke” Mad., DİA, XL, 370, TDV Yayınları, 2011.

Karagöz. İsmail, *Ayet ve Hadislerin Işığında Allah’ın İsim ve Sıfatları Esmâü’l-Hüsna*, (Ankara: DİB Yay., 2011), 46-72.

Karakoçlu. Baba Rahmi, “*Bir Delinin Rüyası Yâhut Adalet Divanı Hülyası*”,

Kemikli. Bilal, *Sûfi ve Aşk*, (İstanbul: Sütun yayınları, 2007), 107.

Koyuncu. Fatih, “Bursalı Subhî Mehmed ve Manzum Esmâü’l-Hüsna Şerhi” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 3, Sayı, 31, Sayfa.7.

Kutay. Cemal, “*Mehmet Sâlih Efendinin Mecburi Evlenme Kanunu*”, Tarih Konuşuyor, C.5, S.29, (1967): 2356-2358.

Mehmed Sâlih, “*Bursa Mebusu Muhiddin Bahâ Bey’in Gazetelerle Mahud Dava Ünvanlı Tariznamesine Cevâb-ı Hakiki*”, (Ankara: Ali Şükrü Matbaası, 1923), 8.

Mehmet Nusret Som, “*Tarihçe-i Erzurum, Yâhut Hemşehrilerime Armağan*” yay. haz. Ahmet Fidan 1.bs (İstanbul: Dergâh yayınları, 2005), 152.

Mutlu. Cengiz. “*Millî Mücadelede Türkiye’de Azalan Nüfus ve İzdivaç Meselesi*” Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.14, S.85, (Mart 2013): 175.

Okudan. Mehmet, “*Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi’nin Cenâb-ı Hakk’ı İnkâr Edenlere Cevabı*”, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisans Bitirme Tezi, 2019), 17.-18.

Türer. Osman, “Hû” Mad. DİA, XVIII, 260, TDV Yayınları, 1998.

Osmanlı Arşivi, (h.26.10.1334/26.08.1916), (Bkz. Ek: 2.)

- Özalp. Ömer Hakan, “*Erzurumlu Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*, 1. bs. İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1999, 16.)
- Özalp. Ömer Hakan, “Yeşilzade Mehmet Sâlih Efendi” Mad., *DİA*, XLIII, 498, TDV Yayınları, 2013.
-, *Erzurum'un Yüzleri Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi*, 92.
-, “*Hoca, Şeyh, Siyasetçi Erzurumlu Mehmet Sâlih Efendi*” 184-188.
- Özcan. Fatma Yurttaş, *Birinci Büyük Millet Meclisinde Muhalefet: İkinci Grup*. Sosyal Bilimler Dergisi, S.1 (2011): 39.
- Revnakoğlu. Cemalettin Server, “Erzurum’un Fikir Adamları Yeşil İmam Oğlu Sâlih”, *Tarih Coğrafya Dünyası*, C.1, S. 2, (1959): 104).
- Sâlih. Mehmet, “*Din Öğretici*” (İstanbul: Kurtuluş Matbaası, 1932).
- Samancıgil. Kemal, “*Müftülere Düşen Görev*” Doğruyol Gazetesi, 5 Mart 1948,1-3.
- Sarı. İbrahim, *Anadolu Evliyaları*, 1. Baskı, (Antalya: Net Medya Yayıncılık, 2016), 125-129.
- Selçuk. İlhan, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, (İstanbul: Remzi kitabevi, 1981), II, 278.
- Selman. Ümran, *Âvâm-ı Nas'da Yeşil Hoca Kimdir?* (İstanbul: Şemsettin Yeşil kitabevi, 2007).
- Sılan. Necmettin Sahir, *İlk Meclis Birinci Dönem TBMM Milletvekillerinin Gelecekte Bekledikleri Anketi*. Yay. Haz. Cihangir Gündoğdu, (İstanbul: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 2004), 158.
- Som. Mehmet Nusret, *Tarihçe-i Erzurum Yahud Hemşehrilerine Armağan*, Derleyen: Ahmet Fidan, (İstanbul: Dergâh Yay., 2005), 130.
- Süleyman Ateş, “Hazarâtu'l-hams” Mad., *DİA*, XVII, 115-116, TDV Yayınları, 1998.
- Tasvir Gazetesi eski vaizlerinden, “Asıl Yeşil Kimdir?”, *Doğruyol Gazetesi*, 5 Mart 1948, 3.
- Taş. Edibe, “Bir Cumhuriyet Dönemi Sûfisi; Muhammed Şemseddin Yeşil'in Tasavvuf Anlayışı” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015).
- Tayşi. Mehmet Serhan, “*Ali Emirinin İzinde*”, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009). 302.

- TBMM Arşivi, (01.03.1967 nolu bütçe kanunu), 44.
- TBMM Zabıt Ceridesi, C. 8, S.317, İçtima153, celse 2, 19.02.1337.
- TBMM, Zabıt Ceridesi. C.29, S. 232-233.*
- TBMM, gizli celse zabıtları C. 3, S, 1167.
- TBMM, Zâbit Ceridesi, C.7, s. 407.
- Tependelenlioğlu. Nizamettin Nazif, *Yeni İstanbul*, 12 Temmuz 1968.
- Tepeyran. Ebubekir Hazım, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı*, (İstanbul: Gürer yayınevi, 2009), 71-72.
- Topaloğlu. Bekir, "Esmâ-i Hüsnâ" Mad., *DİA*, XI, 404, TDV İslâm Ansiklopedisi, 1995.
-, "Allah" Mad., *DİA*, II, 500, TDV Yayınları, 1989.
- Uludağ. Süleyman, "Halvetiyye" Mad., *DİA*, XV, 393, TDV Yayınları, 1997.
- Yeşil. Muhammet Sâlih, *Vahdet-i Vucüd ve Mevcud*, Çev: Dursun Gümüşoğlu, Sevinç Tosuner 1.bs. (İstanbul: Revak Kitabevi 2013).
-, 'Hacı Osman'a Nasihatname' *Hakikat Yolu Gazetesi*, 19 Şubat 1948, 3.
-, "*Âdât-ı Milliye ve Kavâid-i Medeniye, Hükemâ Sözlere-Dedeler Nasihati*", (İstanbul: Aydınlık Matbaası, 1944), 16.
-, "*Bütçe Encümeni Sözcüsü Sayın Sedat Çumralı'ya İthaf*", (İstanbul: Tecelli Matbaası, 1948), 2.
-, "*Hülâsa-i Nûr Mevlid-i Şerîfin Velâdet-i Seniyye Bahrini Tahmis*" İstanbul Koca Ragıp Paşa Ktp., 10.
-, "*Ahmet Sapancıoğlu'na Cevap*", *Hakikat Yolu*, 30 Eylül 1948, 85.
-, (*Tercüme-i hâl*, Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, Şer'iyye, 1391.) Özalp. Ömer Hakan, "Yeşilzâde Mehmet Sâlih Efendi" Mad. *DİA*, C. XLIII, 498, TDV Yayınları, 2013.)
-, "*İlm-i Kelâm Notları*", (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T.4113, 1945), 5.
-, "*Din Bildirici Güzel İlmihal*", (İstanbul: Burhanettin Matbaası, 1940), 1.

-, “*Hakikat Duygusu, İbadet Bilgisi, Din Duygusu, Namaz Bilgisi İlmihali*, (İstanbul: Burhanettin Erenler Matbaası. 1943), 5.
-, *Ahlâk-ı Âliyye ve Vezâifi İslâmiyye*, (İstanbul: Tecelli Matb. 1946), 9.
-, “*Büyük İlmihal İman Ahlâk-İbadet Hocası*”, (İstanbul: Burhanettin Erenler Matbaası. 1945), 17.
- Yeşiloğlu. Seyyid Muhammed Rahmi, “*Dua Mecmuası*” (İstanbul: Hereke İstiklâl Matbaası, 1956).
- Yeşilzâde. Erzurum Mebusu Seyyid Muhammed Sâlih, (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü: F 1226. 1933.)
- Yılmaz. Sevim, “Nokta-i Süveydâ’nın Önemi ve Özellikleri” *Akademiar Dergisi*, S:8, Ankara, (2020): 104.
- Yüceer. Saime, Bursa’nın İşgal ve Kurtuluş Süreci” (Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 2001), 48-51.
- Zeynal, Abdurrahman, “*Tabur İmami Hasan Uludağ Hoca*”
<http://www.doguturk.com/tabur-imami-hasan-uludag-hoca-makale.1049.html>
[11.03.2020]

EK-1

95

EK:3

T.B.M.M Başkanlığı Genel Katipliği Kanunlar Müdürlüğü

Müsveddeyi Yazan	Dosyası	Gidiş No	Gidiş Tarihi
	MV.161		
	4317		

Maliye Bakanlığına

21.1.1949 tarih ve Emekli İşleri Gn.Müdürlüğü Ş-2.64263-72/1663 sayılı yazıya karşılıktır;

Mehmet Salih Yeşiloğlu, T.B.M.Meclisi'nin 1. Dönemine Erzurum Milletvekili olarak katılmış bulunduğunu saygılarımla bildiririm.

Genel Katip
İmza

Mehmet Sâlih Efendi'nin milletvekilliğinden emekliliği ile ilgili bir yazışma.

EK-2

Büyük Millet Meclis-i Riyaset-i Celilesine

“Mukaddes vatanımızın muhtelif aksamında zaman zaman icra-yı tahribat eden ve günbegün tefsi-i daire etmekte bulunan frengi, verem gibi iki mühlik illetin hükm-i Ferma olduğu cümlemizin malumudur. Bu menhus illetlerin men-i sirayet ve intişarı hakkında öteden beri takip edile gelmekte olan en birinci usulümüz ise yalnız hastaları muayene ve tedaviden ibaret olup marazın malumumuz olan esbâb-ı hakikiyesi ve avamili hakkında maalesef kat’i çarelere tevessül edilmemiştir. Halbuki ikinci derecede kalan bu muayene tedbiriyle marazın önünü almaya, bu suretle sıhhat-ı umumiyeyi kurtarmaya uğraşmak yangını üfürükle itfaya benzer. Çünkü hilkat ve tabiat itibariyle melekietten uzak olan hazret-i beşeriyet tab’an yer, içer erkeklik dişilik yapar ve hiçbir kuvvet bunun önüne geçemez. Bununla beraber muhterem arkadaşlarım gibi öteden beri mucib-i merakım olan sıhhat-ı umumiyemiz hakkında müdavele-i afkârda bulunduğum yüzlerce zevatın kanaatlerime iştirakleriyle sabit bulunduğu veçhile bu menhus illetlerden frenginin fuhuş ve sefaletten, veremin de düşünce ve sefaletten ileri geldiği gayr-i kabil-i itiraz bir hakikattir. Mamefih kimyagerlikle maruf Mühendis Hüseyin Efendi bir dostumda on beş sene evvel şöyle bir sözle tadhiş eylemişti: ‘Atina’da suret-i hususiye de imal ettirilip Anadolu’ya sevk edilen ve Rum Tüccarları vasıtasıyla işarât-ı mahsusa ile kapalı kutular dahilinde Müslümanlara satılan boyalı kokulu şekerlerde tüberküloz tuvalet sabunlarında sifilis mikropları vardır. Fakat ihbaratıma göre Hükümetimiz bu gibi amik tetkikatı ifâda maalesef gafletkardır” demişti. Mütala-i mesrudeyi esbâb-ı mucibe olarak arz ederim ki her erkek pederlik, der dişi kadın validelik vazifesiyle mükellef iken heyhatki aile hayatının saadetini hilkat-ı müstahsene’sinin, sıhhatinin kadrini usul-u içtimaiyemizin fevâidini takdirden aciz olan bir kısım delikanlı ve bekarlarımızın aile hayatından müctenip ve âlem-i fuhuş ve sefalete hadden efsun münhemik bulunmaları, vatan-ı pakimizde frengi illetinin zuhûr ve intişarına badi ve evler dolusu genç kızlarla sahipsiz kalan dul kadınlarda iffetine riayetkâr birer koca bulamadıkları düşünceleriyle felakete, sefalete ve netice olarak vereme düçâr oldukları kabil-i setir ve inkar bir keyfiyet değildir. Bir taraftan felakete devam edegelmekte olan ve devamı tabî bulunan harb-i umumi kısmen ahlâk-ı beşeri ve nüfusu mevcudemizi zaaf ve sukûta uğratmakla vatanımızda mühim boşluklar rahneler açarak nimetbahş ovalarımız, çimenzâr dağlarımız boş kalmış, beri taraftan maderi fitrat erkekten ziyade dişi

meydana getirmek faaliyetine koyulmakla tevâzun bozulmuş, diğer taraftan la-yüs'el olan cilve-i kader ise kadınlardan ziyade erkekleri mevte sürüklemek devresine girişmekle ulul ebsara tehhülün mecburiyetini ve taaddüd-ü zevcâtın lüzum-u meşrusu nakliye ve hükmiyesini delaili akliye ve ef'ali zâhiresiyle ispata başlamıştır. Görmemek körlüğe, düşünmemek hamakata delalet eder. Azhar-u mineşşems olan bu hakayıkın aksini iddia ve kabulde müteraddit bulunanlar ise tabiatın ilcayı mukavemet sözüyle cevher-i ismetlerini lekedâr etmekte muztar olan kadınlık âleminin mesuliyeti maddiye ve maneviyesini yüklenmiş olacaktır. İlelebet hür olarak yaşamak azim ve imanında bulunan bir millet herşeyden evvel sıhhatini servet-i nüfus ve nüfusunu muhafaza ve mürakebe mecburiyetinde bulunmak kavaid-i esasiyesini elbette kabul buyurmalıdır. Çünkü sıhhat ve servet bir milletin azametle bekasını, fakr-u illette bir kavmin mezellet ve esaretini müstelzimidir. İşte şu vazih desatire ittibaen sıhhat ve serveti –i nüfus üzerinde kat'i esaslar vaz ve kabulü anında bulunduğumuzdan, Büyük Millet Meclisi Hükümetinin nüfuzu dahilinde yaşayan delikanlı ve bekarlarımızı fuhuş ve sefaletten, sıhhat-ı umumiyemizi illet ve mezelletten kurtarmak, istikbal ordumuzu, mevcudiyet- i milliyemizi inhilâle uğratmamak için bilumum bekarlarımızın “Velayet-i Amme” ahkamına tevfikân bil-mecburiye tehhülleri hakkında berveçh-i zirnevadın kavanin-i millete kabul ve ve ithalini teklif eylerim.

17 Şubat 1937/1921

Büyük Millet Meclisi Erzurum Azasından Mehmet

TBMM. Zabıt Ceridesi. C.8.s.358-360.

Mehmet Sâlih Efendi'nin sağlık alanına dair vermiş olduğu önerge.

EK-3

Erzurum Lalapaşa Cami’inde saatin üzerinde bulunan Mehmet Sâlih Efendi’ye ait hat yazısı çalışması. “men tâle gafletühü zâle devletühü” (Gafleti uzun olanın devleti elden gider.)

EK-4

İstanbul Çemberlitaş'ta bulunan Karababa tekkesinin girişinde bulunan Mehmet Sâlih Efendi'ye ait çalışma.

EK-5

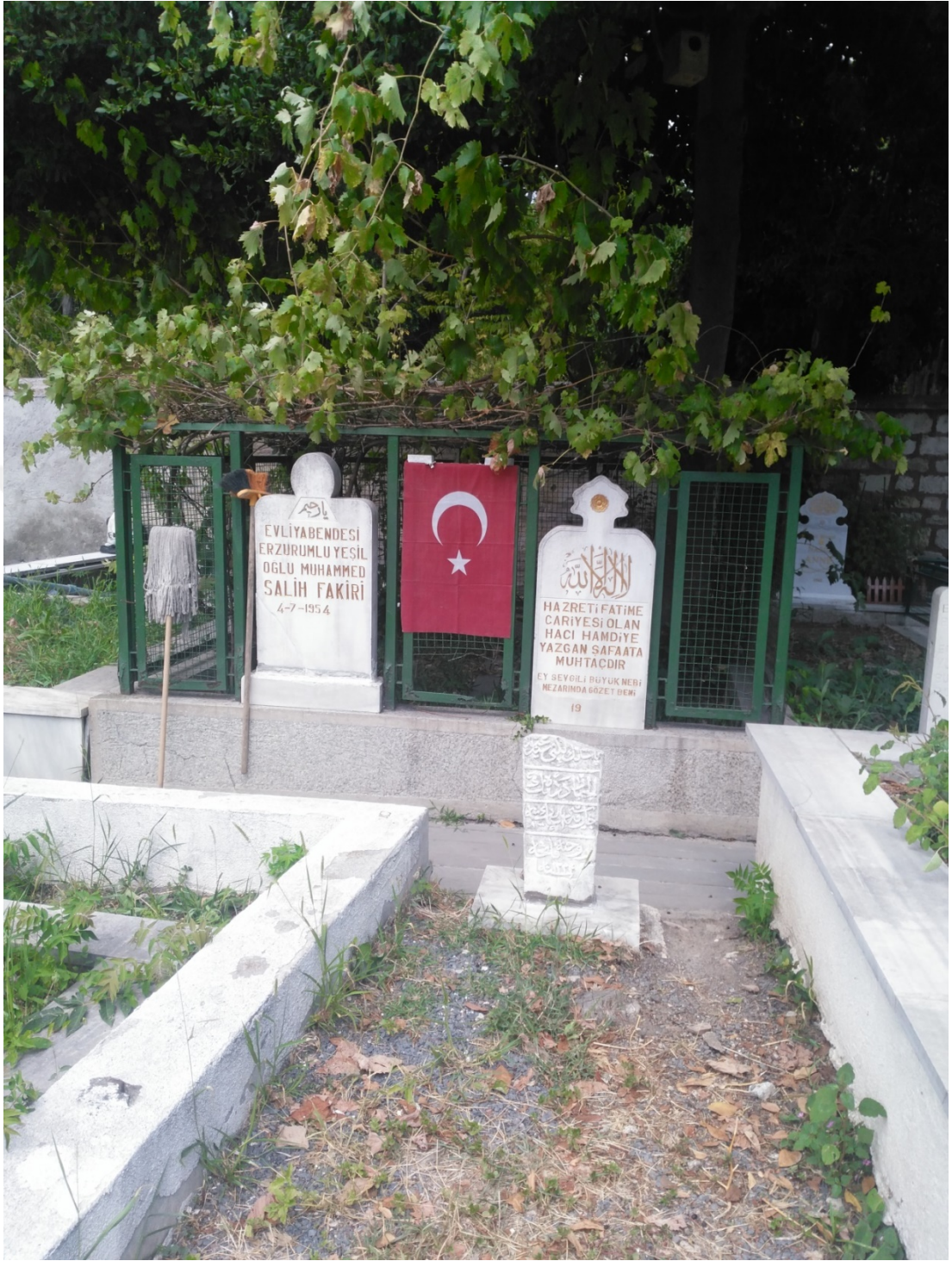

03.11.2019 tarihinde Şemsettin Yeşil'in oğlu olan Hüseyin Ezan Bey ile yapmış olduğumuz görüşmeden.

EK-6

Şemsettin Yeşil'in muhiblerinden Zeki Yeşil'le 25.10.2019 tarihinde yapmış olduğum görüşmeden.

Mehmet Sâlih Efendi'nin İstanbul Fatih Merkez Efendi Mezarlığında bulunan kabri.

T. C. BAŞVEKÂLET KARARLAR MÜDÜRLÜĞÜ	Kararname	T. C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET MÜHÜRÜ	
Karar sayı 2 5967			
Eski Erzurum Sayısı Yeşil oğlu Mehmed Salih tarafından 1341 seresinde İstanbulda basdırılmış olan (Din Muallimi) adındaki eserin, Türk rejimine aykırı yazıları taşıdığı anlaşıldığından Matbuat Kanununun 51 inci maddesi hükmüne göre satışının yasak edilmesi; Dahiliye Vekilliğinin 26/I/937 tarih ve 664 sayılı tezkeresile yapılan tek- lifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 28/I/937 toplantısında onanmıştır			
28/I/937			
REİS ICUMHUR K. Atatürk			
Bş. V. İ. İsmail	Ad. V. S. Savaş	M. M. V. K. Özalp	Da. V. S. Kaya
Ha. V. V. S. Savaş	Ma. V. A. Özgür	Mf. V. S. Akın	Na. V. A. Çelikkaya
İk. V. C. Beyaz	S. İ. M. V. D. P. Haydar	G. İ. V. Kana Karan	Zr. V. M. Kaya
030 10 01 02 71 8 15			

Mehmet Sâlih Efendi'nin "Din Muallimi" isimli eserin yasaklanma sebebini belirten kararname.

EK-9

DEVLET ARŞİVİ
CUMHURİYET ARŞİVİ
T. C.
İçişleri Bakanlığı
Emniyet Genel Müdürlüğü

8 NİSAN 1946

ÖZETİ: Eski Millet Vekillerinden Salih Yeşiloğlu'nun müracaatı Hk.

Şube	Dosya	Numara
B. I	12272-96	

1946

Hışığı :
(I)

Başbakanlık Yüksek Makamına

Erzurum eski Millet Vekili Salih Yeşiloğlu'nun mektubu ile ilişiği olan (Müslüman çocuklarına din ve ahlak bilgisi) adlı risalesi ekli olarak sunulmuştur .

Bu kimsenin incelenen dosyasına göre ; Salih Yeşiloğlu bundan önce (Din muallimi) , (Din öğretici) ve (Müslüman çocuklarına din bilgisi) adlı üç eser daha çıkarmış ve bunlardan yalnız (Din muallimi) eserinde , Lâiklik prensiplerimize aykırı mütealealar görüldüğünden bu eser Bakanlar Kurulunun 28/1/937 gün ve 2/5967 sayılı kararile yasak edilmiştir .

Adı geçenin şimdiye kadar çıkardığı diğer eserleri hakkında yasak kararı olmadığı gibi toplattırıldığına dair dosyasında bir kayıt da yoktur .

Keyfiyeti Yüksek bilgilerine saygı ile arz ederim .

1.4.46
Sg

İçişleri Bakanı
Mehmet Salih Efendi

Mes. K. M.
10.4.1946

Başbakanlık
Emniyet Genel Müdürlüğü
Tarih: 10.4.1946
610

K.
Kategori: Dosya sayılı numara ve tarih ve miktarı

Başbakanlık
4
10-4-1946 1767312

030 01 65 401 9

3

Mehmet Sâlih Efendi'nin yasaklanan eseriyle ilgili bir yazışma.

EK-10

RESMİYET KÂĞIDI

T. C.
BAŞBAKANLIK
HUSUSİ KALEM MÜDÜRLÜĞÜ

Özetli

Yazın memur

Yazın tarihi 22.4.1946

Bay M. Salih Yeşiloğlu

Boşluk tarihi

Fatih Sofular mahallesi Kara Hadı

Dosya No. E:5

Sokak No.5

Gidiş No. 246

İSTANBUL

Gidiş tarihi 26.4.

Sayın Başbakana gönderilen 16.3. 1946

Eklere

günlü yazınız karşılığıdır.

" Din Muallimi " adlı eserinizden baş-

Not:

ka Eserleriniz hakkında yasak kararı olmadı-

ğı İçişleri Bakanlığından bildirilmiştir.

Saygılarımla
Hususi Kalem Müdürü

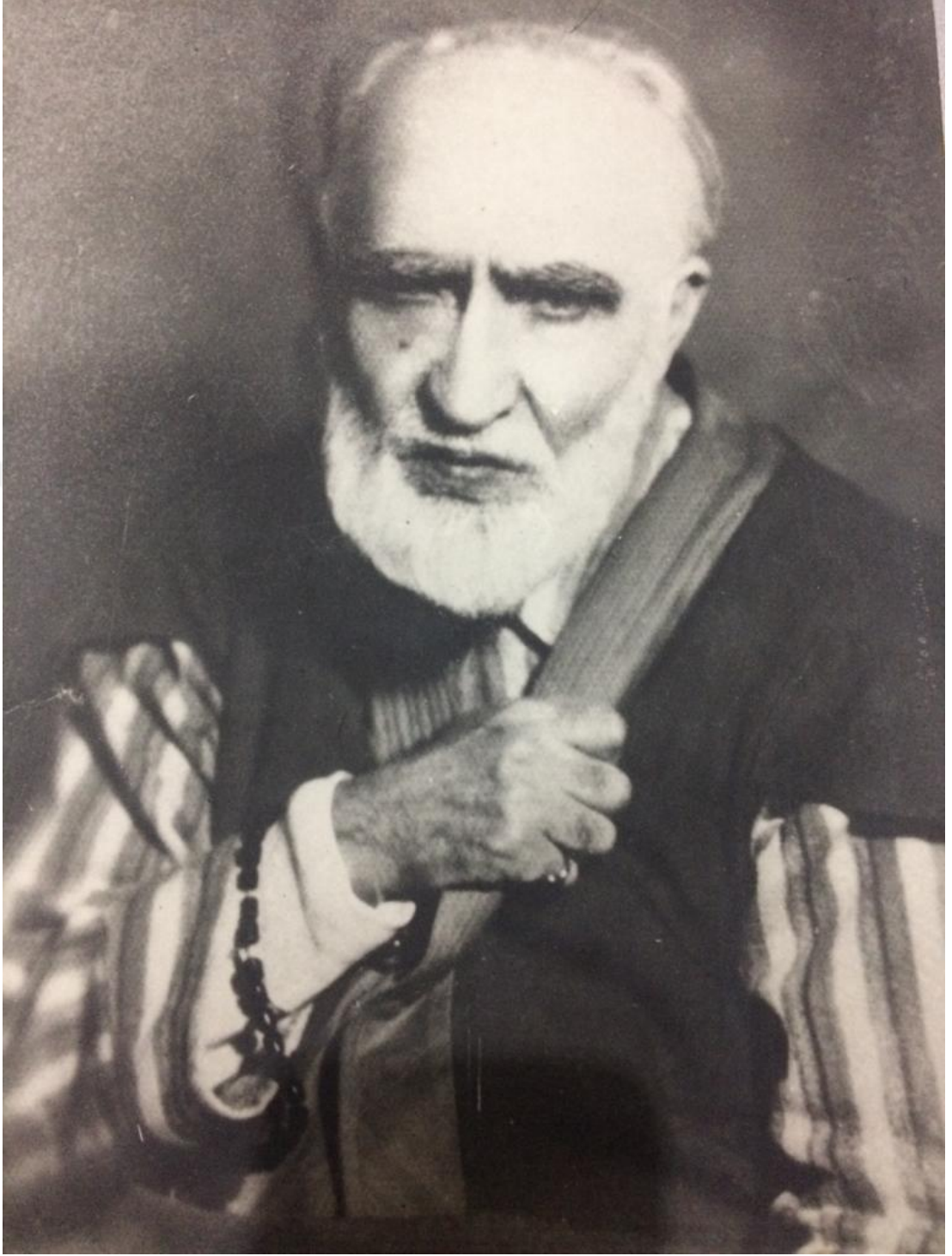
22.4.1946

2

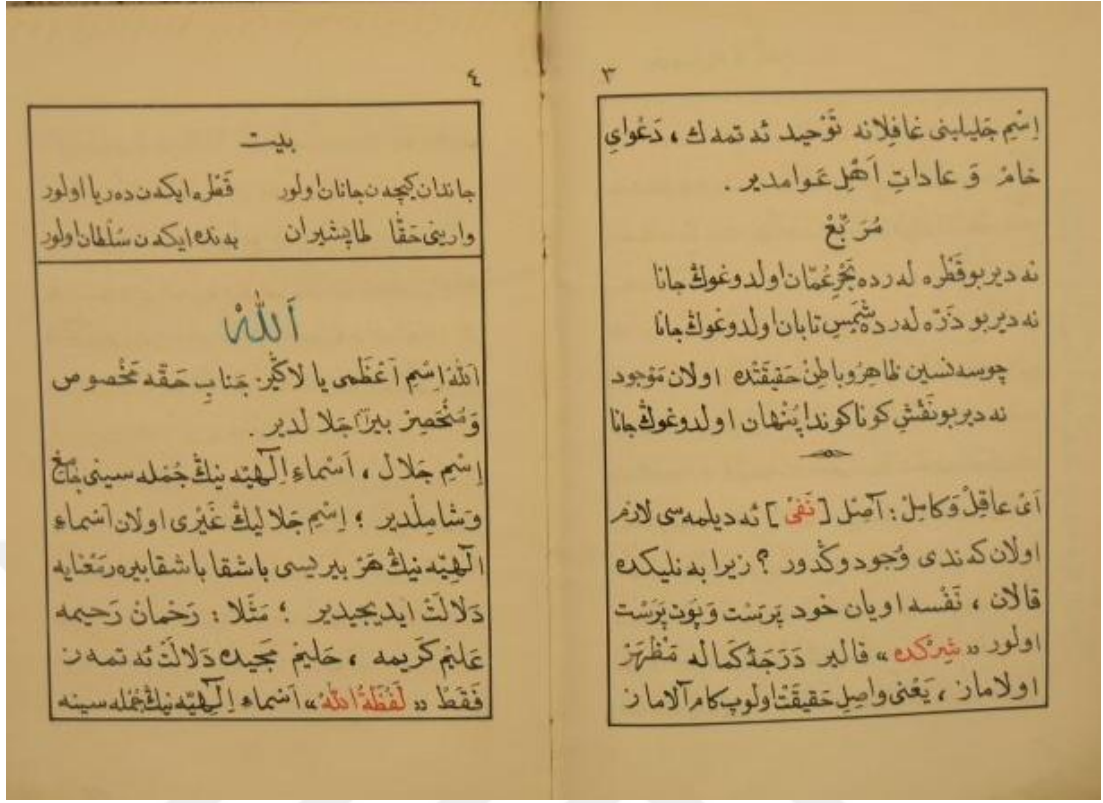
030	01			65	401	9
-----	----	--	--	----	-----	---

Mehmet Sâlih Efendi'nin kaleme almış olduğu "Din Muallimi" adlı eserinin yasaklı olduğuna dair evrak.

EK-11

Mehmet Sâlih Efendi'nin son zamanlarına ait bir fotoğraf.

Dervişane Tevhîd risalesinden bir sayfa.

ÖZGEÇMİŞ

Fatih BURUCU, : Köyü'nde doğdu. İlkokulu 3. sınıfa kadar köyde, 4. ve 5.sınıfını ise Aziziye ilçesinde okudu. 1991 yılında başladığı hafızlık eğitimini 1993 yılında tamamladı. 1993 yılında Erzurum'da başladığı İmam-Hatip orta ve lise kısmını 2000 yılında tamamladı. 2001 yılında Atatürk Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenliği Bölümüne başlayıp 2005 yılında mezun oldu. Bir dönem vekil öğretmenlik yaptıktan sonra 2008 yılında Bursa'nın Karacabey ilçesi Kurşunlu Köyü Malkara Kayadibi Cami'inde İmam Hatip olarak göreve başladı. 2010 yılında ise kısa dönem askerlik vazifesini yerine getirdi. 2012 yılında Anadolu Üniversitesi ilahiyat önlisans bölümünü bitirdi. 2013 yılında başladığı Dicle Üniversitesi lisans tamamlama programını 2016 yılında bitirerek mezun oldu. 2016 yılında nakil sınavıyla İstanbul İli Eyüpsultan İlçesi Cezeri Kasım Cami'ne İmam Hatip olarak atandı. Halen aynı görevi yürütmekte olup, evli ve üç çocuk sahibidir.